

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ДНІПРОВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

Г.М. Пилипенко, Ю. І. Пилипенко

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Навчальний посібник

Дніпро
НТУ «ДП»
2022

УДК 338 (07)

П 32

Затверджено вченою радою НТУ «Дніпровська політехніка» як навчальний посібник для студентів спеціальностей 052 Політологія, 292 Міжнародні економічні відносини (протокол № 9 від 22.09.2022.)

Рецензенти:

А. О. Ходжаян, д-р екон. наук, проф. (Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка);

Ю.Є. Петруня, д-р екон. наук, проф. (Університет митної справи та фінансів, м. Дніпро).

Пилипенко Г.М.

П 32 Економічна теорія. навч. посіб. / Г. М. Пилипенко, Ю. І. Пилипенко; М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т. Дніпровська політехніка». – Дніпро : НТУ «ДП», 2022. – 196 с.

У посібнику висвітлено основні положення економічної теорії як науки про діяльність людей, спрямовану на пошук найбільш ефективних шляхів задоволення потреб суспільства з огляду на обмеженість ресурсів. Зокрема розглянуто економічні категорії та закони, які визначають характер економічної діяльності та зумовлюють динаміку соціально-економічного розвитку суспільства. Поєднання глибини розгляду проблематики з лаконічністю викладу інформації дозволяє студентам краще засвоїти матеріал та опанувати сучасні економічні знання. Посібник містить велику кількість вправ, що можуть бути використані для підсумкової перевірки набутих знань, а також у самостійній роботі студентів як показник контролю рівня засвоєння ними матеріалу.

Розраховано на студентів вищих закладів освіти, які вивчають дисципліну «Економічна теорія». Посібник може бути корисним усім, кого цікавлять економічні проблеми.

УДК 338 (07)

© Пилипенко Г.М., Пилипенко Ю.І. 2022

© НТУ «Дніпровська політехніка», 2022

ПЕРЕДМОВА

Усі ми живемо у світі, де будь-яка діяльність людей неминуче пов'язана з економікою. І далеко не завжди потрібно бути підприємцем чи мати професію, скажімо, економіста, фінансиста або бухгалтера для того, аби вважатися активним учасником економічних відносин. Кожен із нас у своєму повсякденному житті вирішує безліч проблем, пов'язаних із максимізацією свого особистого добробуту, а, отже, змушений шукати відповіді на запитання: «У яких сферах і як отримати більш високу заробітну плату?», «Як заощадити кошти і куди їх вкласти?», «На яких умовах можна найбільш вигідно здати в оренду нерухомість?» тощо.

Більше того, навіть будучи, на перший погляд, далекими від політики, ми завжди залежимо від економічних рішень уряду. Обсяги випуску продукції в національній економіці, доступ до якісної освіти й охорони здоров'я, рівень інфляції та безробіття, валютні курси, розмір оподаткування, пенсії, стипендії та інші соціальні виплати – це далеко не повний перелік тих чинників, що впливають на наш особистий добробут і робить країну багатого або бідною. Отже, ми не можемо бути поза економікою, а тому великого значення для кожного з нас набувають знання тих економічних засад, на яких базується сучасне суспільство. Від розуміння того, які закони регламентують соціально-економічний розвиток, як вони впливають на виробництво, розподіл, обмін та споживання благ, залежить ефективність будь-якого виду економічної діяльності, а також суспільний добробут. Усі ці знання формуються в ході вивчення дисципліни «Економічна теорія», а, отже, вони потрібні сучасній людині.

Працюючи в студентській аудиторії понад тридцять років, автори навчального посібника пересвідчилися, що для слухачів, які тільки розпочинають вивчення економіки, важливо, аби матеріал було викладено простою й доступною мовою. Насправді, економічна теорія є фундаментальною наукою, яка постійно розвивається. Вона об'єднує безліч концепцій, у яких з позиції різних методологічних підходів по-різному тлумачаться явища й процеси реального господарського життя. Саме тому вивчати її досить складно. Ми пішли шляхом ознайомлення студентів радше з основами цієї науки, ніж з комплексом наукових парадигм. Базові знання з економічної теорії, набуті й засвоєні за допомогою цього навчального посібника, дозволять зрозуміти, як функціонує економічна система суспільства і як приймати в цій царині ефективні рішення. Надалі, користуючись опанованими знаннями, кожен зможе пізнавати і більш складні речі.

Навчальний посібник складається з десяти тем, логіка змісту яких поетапно розкриває сутність економічної теорії та еволюцію її розвитку, предмет і метод навчальної дисципліни, показує її значення для господарської діяльності людей, а також виокремлює закони, яким підпорядкована економічна система суспільства. Особлива увага приділяється встановленню сутності фундаментальних економічних категорій, розкриттю характеру дії та

форм прояву економічних законів, впливу держави на перебіг економічних процесів, а також висвітленню особливостей функціонування світового господарства.

Кожна тема навчального посібника містить вправи, виконання яких дозволить студентам через самоконтроль краще засвоїти навчальний матеріал, а викладачам перевірити його рівень. Такі завдання, як встановлення відповідності між визначеннями і назвами категорій, розв'язуванням тестів, виявлення правильності або хибності тверджень, дають змогу комплексно оцінити ступінь опанування навчального матеріалу.

Усі теми навчального посібника написано зрозумілою мовою з необхідними поясненнями і прикладами та з дотриманням логіки подання матеріалу. Візуалізація теорії шляхом використання таблиць, схем і рисунків дозволяє краще засвоїти матеріал і зрозуміти взаємозалежність між розглянутими явищами і процесами. До книги додається список літературних джерел, скориставшись якими під час виконання самостійної роботи, студент може розширити свої базові знання.

Сподіваємося, що навчальний посібник стане в пригоді всім, хто робить перші кроки на шляху пізнання складного та неймовірно цікавого світу економіки. Щира вдячність нашим рецензентам, доктору економічних наук, професору кафедри економічної теорії, макро- та мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка Аліні Олександрівні Ходжаян та доктору економічних наук, професору, завідувачу кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Університету митної справи та фінансів Юрію Євгенійовичу Петруні.

А ще хочемо подякувати не одному поколінню студентів, робота з якими дозволила зрозуміти, як можна говорити про складне просто. Особливе визнання нашому незмінному редактору Ільченко Ользі Никифоровні за працю над рукописом цього навчального посібника.

ТЕМА 1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ: ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ПІЗНАННЯ

Економічна теорія – це фундаментальна наука, яка вивчає господарську діяльність людей і процеси прийняття ними економічних рішень в умовах обмеженості ресурсів. Тут розглянуто історію становлення й розвитку економічної теорії, виокремлено її предмет, метод і функції дисципліни. Особливу увагу приділено визначенню сутності й характеру дії економічних законів, співвідношенню економіки та економічної політики в суспільстві.

1.1. Основні етапи розвитку економічної науки

Знання про економіку, а точніше про способи задоволення потреб людини, почали формуватися дуже давно. Ще в первісному суспільстві, відвойовуючи собі в природі засоби існування, homo sapiens стикався з проблемами економічного характеру, які мав вирішувати задля власного виживання. Однак такі знання передавалися із вуст в уста як господарський досвід, а до появи писемності не були відображені в будь-якій іншій формі. Перші свідчення про наявність господарських знань у суспільстві припадають на період, датований істориками як Стародавній світ. Саме тоді почали вперше фіксувати уречевлену форму уявлень про господарську діяльність, а в Давній Греції філософ Ксенофонт виділив з усієї сукупності знань про світ окрему галузь – ойкономію (від грец. «ойкос» – господарство, «номос» – закон). Дещо пізніше Аристотель розділив такі знання на дві складові: економіку й хрематистику. Перша мала вивчати способи і прийоми збільшення виробництва корисних речей, друга – процес нагромадження грошового багатства. Будучи прихильником етичної філософії, Аристотель не вважав за необхідне витратити зусилля на теоретичні пошуки у сфері хрематистики бо думав, що ліпше сприяти тому, аби люди навчилися отримувати якомога більше благ для дійсного задоволення власних потреб. У ті часи господарство було зосереджене в межах мало пов'язаних між собою локальних господарських одиниць, де продукти вироблялися для власного вжитку. Саме тому тогочасні мислителі зосереджувались переважно на *вивченні законів ведення домашнього господарства і факторів зростання його дохідності.*

Практично у цьому ж річищі економічна наука розвивалася протягом середньовіччя аж до Нового часу, коли великі географічні відкриття й технічні винаходи XV – XVI ст. не створили підґрунтя для формування в суспільстві ринкових відносин. Відчуваючи нестачу початкового капіталу для розвитку виробництва на новій техніко-технологічній базі, певна кількість європейських країн віднайшла можливість його швидкого нагромадження шляхом грабування, колоніального поневолення народів Нового світу й розвитку зовнішньої торгівлі на нееквівалентній основі. Золото й срібло в ті часи вважалося основною формою багатства, а джерелом його отримання була

зовнішня торгівля. Отже, сфера досліджень економічних проблем перемістилася в зону пошуку відповіді на запитання: яким чином зосередити якомога більше дорогоцінних металів у власній країні за рахунок обмінних операцій і як обмежити їх вивезення за кордон. Такі мислителі, як А. Серра, Т. Мен віднайшли чимало способів зростання грошового багатства, а їхні теорії були об'єднані в так звану **школу меркантилізму**. Остання вивчала вже не домашнє господарство, а *закони зростання багатства у сфері обігу*. Відомий представник цієї школи француз А. де Монкретьєн дав нове ім'я науці про економіку, назвавши її у 1615 році політичною економією.

Коли початковий капітал було вже нагромаджено й інвестовано в нову форму організації виробництва – мануфактуру, а Голландія, Англія і Франція стали постачати на світовий ринок величезну масу товарів і збагачуватись за рахунок його продажу, стало цілком очевидним, що *першопричина зростання багатства криється не в торгівлі, а у виробництві*. Уперше про це заявив англієць В. Петті, наголосивши, що «праця – це джерело багатства, а земля – його мати». Відтак, з початку XVII ст. в економічній науці почав формуватися **класичний напрям** досліджень, представники якого відкривали закономірності розвитку виробництва, намагалися розкрити природу та джерела багатства нації, зрозуміти закони обігу товарів й розподілу доходів, пізнати силу конкуренції. Серед найбільш відомих представників цього напрямку були Ф. Кене, А. Сміт і Д. Рікардо. Зокрема Ф. Кене став основоположником *французької школи фізіократів*, представники якої, на відміну від англійців, вважали джерелом багатства сферу сільськогосподарського виробництва. А. Сміт увійшов в історію економічної думки завдяки тому, що вперше розкрив механізм функціонування економіки як самодостатньої системи, що керується принципом «*невидимої руки*». Остання регулювала економічні взаємовідносини між суб'єктами господарювання за рахунок взаємодії попиту й пропозиції в системі рухливих цін, що зазнавали змін під тиском конкуренції.

У першій половині XIX ст. внаслідок загострення економічних проблем (періодичні кризи надвиробництва, безробіття, різка диференціація доходів та зростання експлуатації робітників) фокус економічної науки переключається на пошук шляхів їх вирішення. Саме в цей час народжується **марксизм** як економічне вчення, котре намагається пояснити нові явища через відкриття законів соціально-економічного розвитку суспільства. К. Маркс та Ф. Енгельс розкрили механізм останнього через вивчення *економічних відносин, які виникають між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних благ та послуг*. Приблизно в той самий період створюються засади ще одного напрямку економічної теорії, який було названо **неокласичним**. К. Менгер, Дж. Кларк, А. Маршалл, Л. Вальрас стали фундаторами традиції розгляду економічних процесів через призму того, як суб'єкти господарювання максимізують вигоду в умовах обмежених ресурсів. У поле зору дослідників потрапляли проблеми формування попиту й пропозиції, їх взаємодії, вибору суб'єктами оптимальних станів у своїй діяльності й досягнення ринкової рівноваги.

Протягом ХХ ст. виникли два нові напрями економічної теорії: **кейнсіанство**, яке завдяки дослідженням Дж. М. Кейнса почало розвивати ідею про *необхідність державного регулювання ринкової економіки*, а також **інституціоналізм**. Останній, що характеризується науковими здобутками Т. Веблена, Дж. Коммонса та У. Мітчелла, започаткував традицію *розгляду економіки як системи, у якій економічні відносини формуються під впливом політичних, правових, культурологічних та соціально-психологічних чинників*.

Отже, на сьогодні економічна теорія складається з чотирьох великих напрямів (неокласика, марксизм, кейнсіанство та інституціоналізм), які, своєю чергою, зосереджують у собі окремі наукові школи. Використовуючи різні методи й підходи для дослідження економічних процесів, кожний напрям, хоча й у різний спосіб, передбачає окреслення шляхів вирішення головної проблеми, що постає перед людством, – задоволення якомога більше потреб в умовах обмеженості ресурсів.

1.2. Предмет і метод економічної теорії

Кожна людина має потреби, а їхнє задоволення дозволяє їй функціонувати як фізіологічному організму, особистості й соціальній істоті. Існує багато визначень потреб, однак, найчастіше їх розуміють як необхідність набуття матеріальних і духовних благ. Саме ця необхідність спонукає людину до дії: тільки відчуваючи, що життєві засоби необхідні, вона починає шукати способи їх отримання. На ранніх етапах розвитку суспільства такими способами виступало безпосереднє привласнення продуктів природи (збирання й полювання), потім людство поступово перейшло до систематичного перетворення цих продуктів у ході виробництва.

Отже, **потреби** можна визначити як *внутрішній спонукальний мотив до діяльності*. Під впливом розвитку суспільства потреби постійно змінюються й ускладнюються. Це відбувається внаслідок зростання чисельності населення, зміни смаків та уподобань людей, їх звичок, а також традицій, характерних для певного суспільства. Розвиток техніки й технології також відкриває можливості для створення нових різновидів благ, що, своєю чергою, породжує і потреби в цих благах.

При цьому зростання потреб, як правило, випереджає реальні можливості виробництва. Останні визначаються наявністю **ресурсів** – сукупністю природних, матеріальних і духовних сил, які використовуються для створення економічних благ. Отже, можна вести мову про те, що *економічні потреби суспільства безмежні, у той час як ресурси, що наявні в його розпорядженні протягом кожного моменту часу, обмежені порівняно з потребами*. Отже, взаємодія між цими двома суперечливими тенденціями породжує основну економічну проблему: далеко не всі потреби можуть бути реально задоволеними. При цьому люди завжди постають перед вибором: як досягти максимального задоволення потреб в умовах обмеженості ресурсів? **Економічна теорія** має на меті *вивчення діяльності людей, пов'язаної з*

ефективним використанням обмежених ресурсів в процесі найкращого задоволення потреб.

Якщо предмет науки – це явища і процеси, котрі вона вивчає, то метод показує, яким чином вона це робить і за допомогою чого. **Методом економічної теорії** називають сукупність способів і прийомів, за допомогою яких вона вивчає економічну діяльність людей. Будь-яке дослідження розпочинається з пошуку фактів. Це можуть бути статистичні дані, інформація про якісь події, поведінку економічних суб'єктів, результати спостережень, експертні оцінки тощо. Тоді, коли ці факти відносяться до обмеженої сукупності явищ і характеризують якусь окрему сторону економічної дійсності (наприклад, грошовий обіг, попит і пропозицію на якийсь товар, заробітну плату вчителів), то їх можна описати, звести в групи за певною ознакою, порівняти між собою. Такий спосіб вивчення економічної дійсності називається **емпіричним**. Однак далеко не завжди його можна застосувати, досліджуючи будь-які економічні процеси. Оскільки предметом економічної теорії є діяльність людей, то її вивчення потребує залучення значних масивів фактів, які стосуються різних її сторін і форм прояву. За таких умов використовується **теоретичний спосіб пізнання**. Об'єднуючи велику кількість спеціальних прийомів і методів дослідження, він дозволяє набути цілісних знань про предмет науки, котрі набувають форми системи категорій, принципів і законів.

Найбільш поширеним серед теоретичних методів є метод **наукової абстракції**, сутність якого полягає у свідомому спрощенні досліджуваного об'єкта через виключення з аналізу ряду його деталей. Відомо, що в реальному житті всі економічні явища і процеси не існують у чистому вигляді – вони взаємодіють між собою, утворюють складне поєднання ознак і характеристик, що не завжди дозволяє пізнати сутність конкретного явища. Тоді дослідник іде шляхом відвернення уваги від усього несуттєвого, вторинного і зосереджується на пізнанні власне сутності певного явища. Саме в такий спосіб формуються **категорії** – найбільш загальні логічні поняття, які відображають сутність явища.

Оскільки факти, що характеризують економічну діяльність людей, масштабні й багатопланові, то важливого значення набуває процес їхнього впорядкування. Це відбувається шляхом попереднього формулювання принципів і наукових припущень (гіпотез), через призму яких дослідник працює з фактичним матеріалом. Такий методологічний прийом називається **дедукцією** і є таким методом пізнання, коли висувається гіпотеза з наступною перевіркою на фактах. Отже, думка рухається від загального до одиничного. Оберненим методом дедукції є **індукція** – дослідження фактів з подальшим формулюванням висновків і встановленням залежності між ними, що відображає рух думки від одиничного до загального. Часто в економічних дослідженнях застосовують методи аналізу й синтезу. **Аналіз** – це метод, що передбачає поділ об'єкта дослідження на складові, кожному з яких вивчають окремо, у той час як **синтез** полягає в об'єднанні різних елементів, сторін об'єкта в цілісну систему з урахуванням взаємозв'язків між ними.

Слід зазначити, що в сучасних умовах економічна теорія оперує великим арсеналом методів, до яких відносяться статистичні, економіко-математичні, економетричні та інші прийоми наукового пізнання. Все більшого поширення набувають методи міждисциплінарного характеру, які поєднують здобутки інших наук, таких як, наприклад, соціологія, психологія, культурологія.

1.3. Економічні категорії та економічні закони

Головним завданням економічної теорії є формулювання категорій та встановлення **економічних законів** – сутнісних, стійких причинно-наслідкових зв'язків між явищами, що постійно повторюються. У реальному економічному житті, яке є складним взаємозв'язком різних видів діяльності людей, що прагнуть досягти найбільш ефективного використання обмежених ресурсів з метою найкращого задоволення потреб, можна простежити існування певних закономірностей. Саме під їхнім впливом відбуваються економічні процеси, що зумовлює характер розвитку тієї чи іншої сфери економіки. Одночасно зауважимо, що економічні закони виражають не будь-яку неминучість, а тільки найбільш імовірний хід подій, коли серед нагромадження багатьох випадкових і на перший погляд хаотичних обставин встановлюють внутрішній зв'язок між явищами та логіку їх розвитку.

Економічні закони, як і закони природи, носять *об'єктивний характер* – вони не залежать від волі й свідомості людей. Інакше кажучи, люди не можуть цілеспрямовано їх створювати (наприклад, подібно до юридичних законів), припиняти або змінювати їх загальну дію. Одночасно, люди можуть, вивчивши характер та умови дії економічних законів, створити нові обставини діяльності та завдяки цьому використовувати дію законів у своїй господарській практиці заради досягнення тих чи інших цілей. Отже, економічні закони не існують без людей та їхньої діяльності. Тільки завдяки цьому вони можуть діяти. Справді, якби люди не прагнули обмінювати одні товари на інші, не виконували функції продавців і покупців на ринку, не намагались максимізувати власну вигоду, то ми б ніколи не знали про дію законів попиту й пропозиції. За таких умов кожен економічний закон може діяти тільки в ході економічної діяльності людей, відображаючи найбільш типові її риси.

Поряд з об'єктивністю як спільною характеристикою законів природи й економіки, останні мають певну *специфіку*. Як уже наголошувалося, економічні закони *відображають діяльність людей*. Тільки завдяки цьому вони виникають і діють. Відомо, що закони природи можуть діяти незалежно від суспільства людей, прикладом чого може бути закон всесвітнього тяжіння. Поряд з цим економічні закони *є менш суворими і точними* порівняно із законами природи. Останні у своїй переважній більшості носять абсолютний характер, за певних умов якась причина обов'язково приводить до відповідного наслідку: сонце сходить і заходить, вода закипає за температури 100 градусів, людина народжується і вмирає тощо.

Закони природи вічні й незмінні, на відміну від *економічних законів, які носять історичний характер*. Це пов'язано із специфікою діяльності людей, яка весь час змінюється, набуваючи нових форм і видів. Люди постійно удосконалюють засоби виробництва, змінюють форми організації своєї господарської діяльності, що зумовлює характер взаємодії між суб'єктами економіки. У зв'язку з цим змінюються й економічні закони: одні відмирають і відходять у минуле, а на їхньому місці з'являються інші, що відображають нові економічні реалії.

Вступаючи у взаємодію між собою, реалізуючи процеси виробництва, розподілу обміну й споживання, люди перетворюються на економічних суб'єктів – власників засобів виробництва, покупців і продавців, підприємців, найманих працівників тощо. У процесі економічної діяльності люди створюють також їх лінгвістичні символи, висловлення яких дозволяє їм розуміти одне одного, спілкуватися між собою і виражати свої економічні інтереси за допомогою загальних термінів і понять. Як бачимо, разом із економічною діяльністю виникають також певні *ідеї та категорії*, котрі у найбільш загальному вигляді відображають її різні прояви. Можна говорити про те, що категорії – це «уявні зліпки», які в абстрактному вигляді відображають економічні відносини, процеси і явища. Економічні категорії поділяються на ті, що відображають сутність явищ через зовнішні, видимі форми господарських відносин, і на ті, що характеризують процеси, які не перебувають на поверхні взаємозв'язків між суб'єктами. Між першими й другими існує зв'язок і взаємозалежність. Дослідження більш глибоких економічних категорій слугує основою для наукового пояснення тих понять, що відображають зовнішні форми економічного життя. Так, розгляд категорій вартості й корисності дозволяє усвідомити сутність ціни, понять потреб і доходів – зрозуміти природу попиту тощо. Як бачимо, категорії – це шаблі об'єктивного пізнання економічної діяльності, його результат і його засіб.

1.4. Функції економічної теорії. Економіка та економічна політика

Завдяки функціям, які має виконувати економічна теорія, маємо змогу зрозуміти, яку роль вона відіграє в суспільстві та які проблеми дозволяє вирішити. Подібно до інших, економічна наука спрямована, перш за все, на пояснення реальних господарських процесів, відкриття законів розвитку економіки і визначення характеру їхньої дії. Саме ця наука детально розглядає і аналізує явища й процеси економічного життя суспільства і в цьому полягає її **пізнавальна функція**.

Як ми пересвідчилися, пізнати економічну дійсність і виявити закони, що керують її розвитком, не можливо без створення відповідного інструментарію – методів наукового пізнання. Економічна сфера суспільства не є незмінною, вона весь час динамічно розвивається, породжуючи все нові й нові явища. Дуже часто для з'ясування їх природи й закономірностей розвитку буває недостатньо методів дослідження – тоді постає проблема пошуку нових підходів і способів

пізнання реальності. Будучи фундаментальною наукою, економічна теорія передбачає розробку методів теоретичних досліджень і завдяки цьому виконує **методологічну функцію**. Більше того, вона виступає теоретичним фундаментом цілого комплексу інших економічних наук – фінансів, бухгалтерського обліку, маркетингу та інших.

Будь-яке знання може бути важливим тільки за умови його практичної цінності. Завдяки економічній теорії можливе з'ясування дії законів функціонування та розвитку економіки, а також їхнього використання в практичній діяльності як на рівні прийняття рішень суб'єктами господарювання, так і для обґрунтування державної економічної політики. Ці завдання виконуються в ході реалізації **практичної функції** економічної теорії.

Поряд з вищеназваними, економічна теорія виконує **світоглядну функцію**, яку часто називають ідеологічною або виховною. Положення цієї науки мають потенціал впливу на свідомість людей, формуючи засади наукового економічного мислення. Вони сприяють становленню «картини світу», яка накладається на діяльність економічних суб'єктів, формуючи їх погляди на економічну дійсність і переконання. Саме під впливом доміантних переконань відбувається реалізація економічних інтересів суб'єктів та здійснюються найбільш революційні зрушення в структурі економічної системи.

Світоглядна функція теоретичної науки має вагомий вплив на вибір напрямів реалізації **економічної політики держави** – комплексу заходів, спрямованих на вирішення економічних проблем. Економічна теорія містить наукове обґрунтування економічної політики держави шляхом розробки рекомендацій стосовно її напрямів, які базуються на об'єктивній дії економічних законів.

З огляду на сказане вище, маємо на увазі, що будь-яка економічна система розвивається суперечливо, кожен раз породжуючи проблеми нерівномірності, нестабільності, бідності, соціальної нерівності, екологічної напруженості. Тому кожна держава має коригувати економічний розвиток аби досягти таких цілей:

1. Економічне зростання – кількісне та якісне збільшення обсягів виробництва товарів.

2. Економічна ефективність – зменшення виробничих ресурсів на виготовлення товарів.

3. Соціальна справедливість – поліпшення соціально-економічних умов життя людей.

Безумовно, вибір тих або інших засобів досягнення згаданих цілей відбувається під впливом переконань та уявлень політичних лідерів, що сформовані в їхній свідомості. Отже, політичний процес прийняття економічних рішень – це завжди боротьба, хоча й на демократичних засадах. Реалізація світоглядної функції економічної теорії дозволяє сформулювати основу для гармонізації інтересів різних політичних сил у сфері прийняття економічних рішень.

Відомо, що в ході політичних процесів різні соціальні групи виражають свої економічні інтереси, захищають їх і прагнуть реалізувати. Так, результати парламентського голосування формують певну рівнодійну силу різних інтересів, що відображає економічний інтерес суспільства. Його реалізація може приводити до певної зміни економічної реальності, зокрема сприяти зародженню нових форм взаємодії людей або консервувати старі форми, що вже вичерпали себе і перетворилися на перепони для розвитку. У цьому сенсі ми можемо говорити про те, що політика тримає першість над економікою. Однак, якщо в ході реформ запроваджуються такі види взаємодії людей, для яких ще не існує реальних передумов або вони нав'язуються суспільству всупереч дії об'єктивних економічних законів, тоді економічна політика не досягає своїх цілей і не матиме результату. Саме тому політика має йти за економікою – базуватися на об'єктивному знанні про характер дії економічних законів та їхні можливі наслідки.

ВИСНОВКИ

1. Економічна теорія пройшла тривалий шлях свого розвитку – від стародавніх часів до сучасності. Цей шлях зосереджує в собі етапи ранніх економічних учень, меркантилізм, класичну політичну економію, марксизм, неокласицизм, кейнсіанство та інституціоналізм.

2. Рушійною силою економічного розвитку є потреби – внутрішній спонукальний мотив до діяльності. У суспільстві існує суперечність між безмежним зростанням потреб і засобами їх задоволення – ресурсами, кількість яких обмежена.

3. Економічна теорія покликана окреслювати шляхи подолання згаданої суперечності, а тому вивчає діяльність людей, пов'язану з досягненням ефективного використання обмежених ресурсів задля найкращого задоволення потреб.

4. Методом економічної теорії є сукупність способів і прийомів, за допомогою яких можна вивчати господарську діяльність людей. Економічні методи дослідження містять емпіричні й теоретичні підходи, останні своєю чергою передбачають наукову абстракцію, індукцію, дедукцію, аналіз і синтез.

5. Застосовуючи різні методи дослідження до вивчення господарської діяльності, економічна теорія формує власний категорійний апарат, відкриває об'єктивні закони та з'ясовує характер їхньої дії.

6. Основними функціями економічної теорії є пізнавальна, методологічна, практична та світоглядна.

7. Коригування економічного розвитку з урахуванням характеру дії економічних законів здійснюється через запровадження економічної політики держави – комплексу заходів, спрямованих на вирішення економічних проблем.

ВПРАВИ ДО ТЕМИ 1

Вправа 1. Для кожного із наведених положень знайдіть відповідний термін або поняття серед перелічених нижче.

1. Абстрактне, логічне, теоретичне поняття, яке в узагальненому вигляді виражає сутність явища.
2. Безперервний розвиток потреб – рушійна сила економічного та духовного прогресу людства, що, своєю чергою, стимулює появу нових потреб.
3. Блага, обсяги яких менші за наявні потреби.
4. Внутрішній мотив, що спонукає людей до економічної діяльності.
5. Свідоме спрощення досліджуваного об'єкта через виключення з аналізу ряду його деталей.
6. Метод пізнання, коли дослідник висуває гіпотезу, а потім перевіряє її на фактах. Рух думки від загального до одиничного.
7. Дослідження фактів з подальшим формулюванням висновків і встановленням залежності між ними. Рух думки від одиничного до загального.
8. Найсуттєвіші, стійкі, постійно повторювані причинно-наслідкові взаємозв'язки і взаємозалежності економічних процесів та явищ.
9. Наука про діяльність людей, що пов'язана з досягненням ефективного використання ресурсів задля найкращого задоволення потреб.
10. Сукупність способів і прийомів, за допомогою яких досліджуються категорії і закони функціонування та розвитку економіки.
11. Сукупність фізичних та інтелектуальних здібностей людини, які вона використовує в процесі праці.
12. Сукупність природних, матеріальних і духовних сил, які використовуються для створення економічних благ.
13. Система заходів держави, спрямованих на вирішення економічних проблем.

Терміни і поняття

а) Ресурси;	и) метод економічної теорії;
б) дедукція;	к) наукове абстрагування;
в) економічна категорія;	л) економічна теорія.
г) економічна політика;	м) економічний закон зростання
д) робоча сила;	потреб;
е) економічний закон;	н) економічні блага;
ж) індукція;	п) потреба.

Вправа 2. У наведених нижче завданнях знайдіть єдиний варіант правильної відповіді.

1. Яке з явищ вивчає економічна теорія?

- а) Суспільство на різних стадіях його розвитку;
- б) відносини в суспільстві, пов'язані з раціональним використанням обмежених ресурсів;
- в) управління підприємствами для досягнення максимального прибутку;
- г) вибір ефективної державної політики для вирішення актуальних соціальних проблем.

2. Якими причинами зумовлена проблема вибору, з якою постійно стикаються економічні суб'єкти?

- а) Люди прагнуть якнайкраще задовольнити свої потреби;
- б) люди мають різні смаки та уподобання;
- в) потреби людей безмежні, а ресурси обмежені;
- г) люди прагнуть досягти вищого рівня добробуту.

3. Яке пояснення має обмеженість економічних ресурсів?

- а) Для виробництва товарів з метою задоволення потреб ресурсів завжди недостатньо;
- б) ресурсів вистачає тільки на виготовлення засобів виробництва;
- в) ресурсів вистачає тільки на виробництво предметів споживання;
- г) правильної відповіді не існує.

4. Яка з перерахованих властивостей не характерна для ресурсів?

- а) Обмеженість;
- б) різноманітність;
- в) безмежність;
- г) корисність.

5. Яке з перелічених економічних учень відстоює абсолютно достатні можливості ринку для ефективного регулювання економічних процесів?

- а) Меркантилізм;
- б) класична економічна теорія;
- в) кейнсіанство;
- г) правильної відповіді не існує.

6. Представники якого напрямку в економічній науці вважали торгівлю джерелом багатства суспільства?

- а) Неокласика;
- в) класична політекономія;
- б) меркантилізм;
- г) теорія соціального ринкового господарства.

7. Хто першим увів у науковий ужиток термін «політична економія»?

- а) Ф. Кене;
- б) А. де Монкретьєн;
- в) Аристотель;
- г) А. Сміт.

8. Який із учених є представником класичної політекономії?

- а) Аристотель;
- б) А. де Монкретьєн;
- в) А. Сміт;
- г) Дж. М. Кейнс.

9. За допомогою якої сукупності прийомів, засобів і принципів досліджуються категорії та закони функціонування й розвитку економічних систем?

- а) Причинно-наслідкових зв'язків;
- б) методів економічної теорії;
- в) економічного моделювання;
- г) правильної відповіді не існує.

10. Що з переліченого не входить до методів економічної теорії?

- а) Індукція;
- б) наукове абстрагування;
- в) дедукція;
- г) правильної відповіді не існує.

11. Яке з визначень точніше передає суть індуктивного методу пізнання?

- а) Свідоме спрощення досліджуваного об'єкта для більш глибокого вивчення тих чи інших його сторін;
- б) висування попередніх формулювань економічних законів і наступна їхня перевірка на фактах;

в) спрямування міркувань від окремих фактів до загальних висновків, узагальнень;

г) проведення лабораторного експерименту, на підставі результатів якого формулюється певна залежність між економічними явищами.

12. Яке з визначень точніше передає сутність дедуктивного методу пізнання?

а) Спрямування міркувань від окремих фактів до загальних висновків;

б) висування гіпотез і подальша їхня перевірка на фактах;

в) перевірка достовірності фактів;

г) правильна відповідь у пп. а, б, в.

13. Яке з визначень передає суть методу абстрагування?

а) Висування попередніх формулювань економічних законів та їхня подальша перевірка фактами;

б) свідоме спрощення досліджуваного об'єкта для більш глибокого вивчення його окремих сторін;

в) спрямування міркувань від окремих фактів до загальних висновків та узагальнень;

г) проведення лабораторного експерименту, на підставі результатів якого формулюється певна залежність між економічними явищами.

14. Як називається функція економічної науки, що сприяє формуванню в громадян економічної культури, логіки сучасного економічного мислення?

а) Прогнозна;

б) світоглядна;

в) пізнавальна;

г) правильної відповіді не існує.

15. Яка з названих функцій економічної теорії зайва?

а) Пізнавальна;

б) методологічна;

в) практична;

г) правильної відповіді не існує.

16. Яке з визначень державної економічної політики правильне?

а) Заходи, спрямовані на вирішення економічних проблем;

б) конкуренція різних економічних ідей;

в) здатність керувати економічними процесами;

г) здатність приймати ефективні господарські рішення.

17. Якому з перелічених понять відповідає таке визначення: об'єктивні, стійкі, повторювані причинно-наслідкові зв'язки між економічними явищами?

- а) Виробничі відносини;
- б) економічні категорії;
- в) економічні закони;
- г) економічна політика.

18. Яку ознаку відображають правильно визначені економічні закони?

- а) Тільки приблизний хід економічних подій;
- б) найбільш імовірний хід економічних подій;
- в) єдино можливий хід економічних подій;
- г) не дають підстав судити про можливий розвиток економічних подій.

19. Яке з визначень економічного закону правильне?

- а) Виробничі відносини, що існують об'єктивно;
- б) зв'язки між економічними процесами та явищами;
- в) теоретичне відображення реальних виробничих відносин.
- г) причинно-наслідкові зв'язки між економічними явищами, які постійно повторюються.

20. Яка з ознак не характеризує економічні закони?

- а) Менша суворість і точність порівняно із законами природи;
- б) функціонування тільки в людському суспільстві;
- в) висока історична змінність;
- г) об'єктивність.

21. Яка ознака економічних законів відрізняє їх від законів природи?

- а) Об'єктивний характер;
- б) історичний характер;
- в) пізнання й використання людьми в тій чи іншій діяльності;
- г) правильна відповідь у пп. а, б.

22. У чому полягає схожість економічних законів і законів природи?

- а) В об'єктивному характері;
- б) в історичному характері;
- в) у незмінності їхньої дії;
- г) можуть діяти тільки завдяки економічній діяльності людей.

23. Яка з ознак свідчить про об'єктивність економічних законів?

- а) Завжди виступають як закони суспільного прогресу;
- б) з розвитком суспільства не сходять з історичної арени, навпаки, їхня роль зростає;
- в) виникають та існують незалежно від волі й свідомості людей;
- г) приймаються абсолютною більшістю людей.

24. Яке з визначень економічної категорії правильне?

- а) Поняття, що відображає сутність економічного явища;
- б) слово, призначене для характеристики певного стану економіки;
- в) поняття, включене до економічної енциклопедії;
- г) правильної відповіді не існує.

Вправа 3. Визначте, яке з положень правильне, а яке помилкове.

1. Предметом вивчення економічної теорії є суспільство на різних стадіях його розвитку.
2. Економічна теорія вивчає всі сфери життєдіяльності людини.
3. В основі проблеми вибору лежить суперечність між безмежністю потреб і взаємозамінністю ресурсів.
4. Фізіократи вважали торгівлю джерелом багатства нації.
5. Потреби мають незмінний характер.
6. Гіпотеза – це попереднє судження, яке потребує перевірки на фактах.
7. Якщо гіпотеза підтверджена практично, то використані в ній теоретичні судження завжди правильні.
8. Абстрагування – свідоме спрощення досліджуваного об'єкта.
9. Світоглядна функція економічної теорії не сприяє формуванню життєвих принципів громадян.
10. Економічна політика, що була успішною в одній країні, може бути неефективною в інших державах.
11. Між економічними законами та законами природи немає жодних відмінностей.
12. Економічні закони мають спільні риси із законами природи.
13. Економічні закони, на відміну від законів природи, залежать від свідомості людей та їхньої діяльності.
14. Економічні категорії – це об'єктивні стійкі, повторювані причинно-наслідкові зв'язки між економічними явищами.

ТЕМА 2. СУСПІЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО ТА ФОРМИ ЙОГО ОРГАНІЗАЦІЇ

Життєдіяльність людини та її розвиток має у своїй основі задоволення потреб. Саме тому суттєвого значення набуває організація процесу виробництва, у якому продукуються економічні блага, завдяки чому люди мають усе необхідне. Розглянуто види потреб, ресурси для виробництва матеріальних товарів і послуг. Охарактеризовано соціальні форми поєднання для створення максимального обсягу благ. Особливу увагу приділено товарному виробництву та опису законів, на основі яких воно функціонує в суспільстві.

2.1. Мотивація до економічної діяльності: потреби та інтереси

Економічна діяльність – це специфічна форма ставлення людини до навколишнього світу. За своїм змістом вона відображає зусилля, зосереджені на цілеспрямованій його зміні й перетворенні заради задоволення різноманітних потреб. Саме **потреби** як необхідність набувати певних благ, без яких неможливе підтримання життєдіяльності й розвитку людини, є визначальним чинником її економічної активності. Відомий психоаналітик А. Маслоу показав, що мотивація людей до діяльності пов'язана з одними й тими самими універсальними потребами. При цьому в суспільстві для їх задоволення існують різні способи, розробляються неоднакові стратегії досягнення мети. Ці універсальні потреби вчений поділив на п'ять груп. Охарактеризуємо кожен з них.

Фізіологічні, які відображають фундаментальні фактори, пов'язані із фізичним виживанням людини та її збереженням як особливого біологічного виду. Це необхідність у їжі, житлі, відпочинку, фізичному розвитку.

Потреби в безпеці й захищеності знаходять своє вираження у прагненні досягти гарантії здійснення фізіологічних функцій і захищеності організму, зокрема це стабільність, захист, свобода від хаосу, системність, порядок, закон тощо. Це фактори психологічного походження, що відображають прагнення людини до стабільності й послідовності свого існування в умовах нестійкого соціального середовища.

Обидва види потреб мотивують людей до діяльності, пов'язаної із пошуком благ, придатних для їхнього задоволення. Кожна людина в процесі реалізації згаданих потреб починає взаємодіяти з іншими людьми, унаслідок чого об'єктивно виникають **соціальні потреби**, які набувають свого конкретного вираження в необхідності досягнення такого стану, коли між конкретною особою та її оточенням встановлюються відносини взаєморозуміння, виникає почуття належності до когось-небудь або чогось-небудь більшого, ніж ти сам. Взаємодія людей у соціумі породжує потреби більш

високого рівня, до яких відносять **повагу та самовираження**. Кожна людина намагається досягти визнання серед собі подібних, прагне реалізувати свої потенційні можливості й максимально розкритися як особистість.

Ці групи потреб задовольняються по чергово – від найбільш нагальних до менш важливих у той чи інший період існування людини. Умовно цей шлях можна продемонструвати на основі схеми, яка названа **пірамідою Маслоу**.

Рис. 2. 1. Ієрархія потреб (піраміда А. Маслоу)

Піраміда Маслоу показує, що першочергово задовольняються ті потреби, що перебувають у її основі (фізіологічні) і тільки після цього людина переходить до їх вищих рівнів – безпекових, соціальних, особистісних. Цей процес знаменує початок, імпульс особи до дії. Кожну потребу, котру потрібно задовольнити, свідомість людини відображає у вигляді образу того предмета, за допомогою якого можливе її задоволення. Наприклад, почуття голоду викликає в уяві людини обриси певних продуктів харчування, відчуття холоду – зразки теплої одягу й помешкання, у якому можна зігрітися. Початок такого процесу міркування означає усвідомлення потреб і формування прагнень їх задовольнити.

Саме вплив описаних психологічних процесів спонукає людину до економічної діяльності, яка підпорядковується певній меті – ідеальному, уявному передбаченню її результатів. Як безпосередній мотив мета спрямовує і регулює діяльність людини. Тільки тоді, коли задоволення потреби усвідомлюється у вигляді конкретної мети (максимізації корисності, збільшення прибутку тощо), виникає **інтерес**. Останній можна вважати *формою виявлення потреби й усвідомлення людиною прагнення її задовольнити*. Інтерес реалізується за умови досягнення його носіями конкретних цілей. Отже, генеза інтересу полягає у відборі свідомістю найважливіших потреб для задоволення й визначення цілей, за рахунок реалізації яких це стає можливим.

Якщо потреба безпосередньо орієнтується на об'єкт свого задоволення, то інтерес, включаючи потребу як свою початкову основу, спонукає людину до діяльності й налагодження відносин з іншими людьми. Отже, інтереси відображають соціальний вектор активності суб'єктів у створенні найбільш сприятливих суспільних умов для задоволення потреб. Оскільки інтереси реалізуються тільки завдяки взаємодії людей, а відтак, можуть набувати ознак конфліктності, то економічна наука зосереджується на вивченні механізму їхньої взаємодії.

Для кращого вивчення потреб їх класифікують – роблять поділ на групи за певною ознакою (критерієм). Найбільш поширеним принципом класифікації потреб є їхній поділ з огляду на суб'єкти, форму задоволення та походження (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Класифікація потреб

За суб'єктами	За формою задоволення	За походженням
Кінцеві	Індивідуального задоволення	Первинні
Проміжні	Колективного задоволення	Вторинні

Розглядаючи потреби **за суб'єктами**, їх поділяють на кінцеві та проміжні. *Кінцеві* – це потреби людини як біосоціальної істоти, тому їх можна ще назвати особистими. Блага, за допомогою яких задовольняються кінцеві потреби людини, називаються предметами споживання (їжа, одяг, різні види особистих послуг тощо). *Проміжні потреби* – це ті, що виникають у суб'єктів господарювання (різного роду підприємств). Це, зокрема, необхідність у певних ресурсах, за допомогою яких створюються кінцеві блага. Тому їх ще називають виробничими, а блага, за допомогою яких задовольняються виробничі потреби, – засобами виробництва (сировина, машини, обладнання тощо).

З огляду на форму задоволення існують потреби *індивідуальні та колективні*. Першу групу потреб людина здатна задовольнити індивідуально, не об'єднуючись для цього з іншими людьми (наприклад, потреба в їжі, у сні тощо). Другу групу потреб, навпаки, не можна задовольнити без такого об'єднання (наприклад, потреба отримувати воду, електроенергію тощо в багатоповерхових будинках).

За походженням виділяють первинні та вторинні потреби. *Первинні потреби* – це ті, що визначені біологічною природою людини, її фізіологічними особливостями (наприклад, потреби у воді, сні, їжі тощо). *Вторинні потреби* виникають у процесі набуття людиною життєвого досвіду, як правило, вони психологічні (потреби у визнанні іншими людьми, досягненні успіху, прагненні влади тощо). На відміну від первинних потреб, схожих для більшості людей,

вторинні потреб значною мірою різні для багатьох суб'єктів, оскільки життєвий досвід кожного має індивідуальні риси.

2.2. Суспільне виробництво та його фактори. Виробничі можливості

Для підтримання життєдіяльності людина має використовувати блага, створені завдяки **виробництву**, тобто діяльності, у ході якої відбувається перетворення ресурсів на об'єкти, здатні задовольняти потреби. Саме вони визначають спрямованість виробництва, хоча останнє також впливає на розвиток потреб. Зокрема, створюючи нові зразки традиційної продукції, виробництво формує до них інтерес, зумовлюючи появу нових потреб.

Залежно від виду вироблених благ розрізняють **матеріальне і нематеріальне виробництво**. Перше об'єднує галузі, де виготовляються матеріальні об'єкти – промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок, комунальне господарство тощо. Друге – пов'язане з продукуванням благ, які задовольняють духовні й соціальні потреби. Серед таких – охорона здоров'я, освіта, культура, мистецтво, спорт, туризм. Обидва види виробництва (матеріальне й нематеріальне) тісно пов'язані між собою, оскільки забезпечують гармонійний розвиток людини і суспільства.

У будь-якій економічній системі виробництво – це відносини людини і природи через використання ресурсів. Існує чотири види ресурсів.

1. **Природні ресурси** – потенційно придатні для застосування у виробництві сили й речовини природи. Це, зокрема, сонячна енергія та енергія вітру, водні запаси, корисні копалини, цілюще повітря, орні землі.

2. **Матеріальні ресурси** – всі створені людиною засоби, за допомогою яких виготовляють продукцію (верстати, машини, обладнання, інструменти тощо).

3. **Трудові ресурси** – працездатне за віковою ознакою населення. Важливого значення для характеристики трудових ресурсів має їх склад з огляду на вік, стать, рівень освіти й кваліфікацію, мотивацію до трудової діяльності.

4. **Фінансові ресурси** – грошові засоби, спрямовані на організацію виробництва. Джерелами фінансових ресурсів є інвестиції, державні позики, субсидії.

Ресурси являють собою потенційні природні, духовні та соціальні сили, котрі живлять процес виробництва. Коли ж вони реально використовуються в ньому, то набувають форми **факторів виробництва**. З огляду на це можна говорити, що фактори – це ресурси, реально задіяні в процесі виробництва. Наприклад, токарний верстат, який перебуває на складі готової продукції – це матеріальний ресурс, що може бути задіяний у виробничому процесі. Коли ж він встановлений у токарному цеху і на ньому працює робітник, – це вже фактор виробництва. Розрізняють такі чотири групи факторів виробництва:

1. Праця, яка є втіленням фізичної та інтелектуальної діяльності людини.
2. Земля, що містить речовини й сили природи.

3. Капітал – сукупність фізичних (верстати, машини, обладнання) та грошових активів.

4. Підприємництво – діяльність людини, спрямована на поєднання й ефективне використання факторів виробництва з метою отримання прибутку.

Нижче подано таблицю 2.2, де в узагальненому вигляді показане співвідношення між ресурсами і факторами виробництва.

Таблиця 2.2

Співвідношення між ресурсами та факторами виробництва

Ресурси	Фактори виробництва		
Природні	Земля	Уречевлений фактор	Продуктивні сили
Матеріальні	Капітал		
Фінансові			
Трудові	Праця	Особистий фактор	
	Підприємництво		

Якщо уважно проаналізувати перелік факторів виробництва, то надалі їх можна об'єднати з огляду на суб'єктність та об'єктність процесу виробництва. Економічними суб'єктами завжди є люди, які, з одного боку, організовують виробництво і тим самим виступають у ролі підприємців, або ж беруть у ньому безпосередню участь як працівники, з іншого. Отже, праця й підприємництво з огляду на людську складову формують **особистий фактор виробництва**. Останній діє через вплив на матеріальні фактори (землю й капітал), поєднання яких являє собою **уречевлений фактор виробництва**.

Поєднання особистого й уречевленого факторів виробництва утворює **продуктивні сили суспільства**. За своєю внутрішньою структурою вони відображають основні компоненти процесу праці: робочу силу, предмети праці та її засоби. **Робоча сила** – це сукупність фізичної та інтелектуальної складової здатності до праці. Остання виступає частиною особистого фактора виробництва. **Предмет праці** – це сукупність об'єктів, на які спрямовано діяльність людини в трудовому процесі. До предметів праці належать первинні та попередньо оброблені матеріали (сировина). Наприклад, для виготовлення меблів використовують деревину, вона спочатку має вигляд рослини, яку зрубали для виробничих потреб (первинний матеріал – ліс-кругляк). Потім цей предмет обробляють, виготовляючи дошки (сировину), з яких створюють готовий продукт. **Засоби праці** – це ті об'єкти, за допомогою яких людина впливає на предмет праці, перетворює та пристосовує його до своїх потреб. До таких засобів належать різні механізми, верстати, машини, обладнання, робочі інструменти тощо. Предмети праці й засоби праці, узяті разом, являють собою **засоби виробництва**. Це не що інше, як уречевлений фактор виробництва.

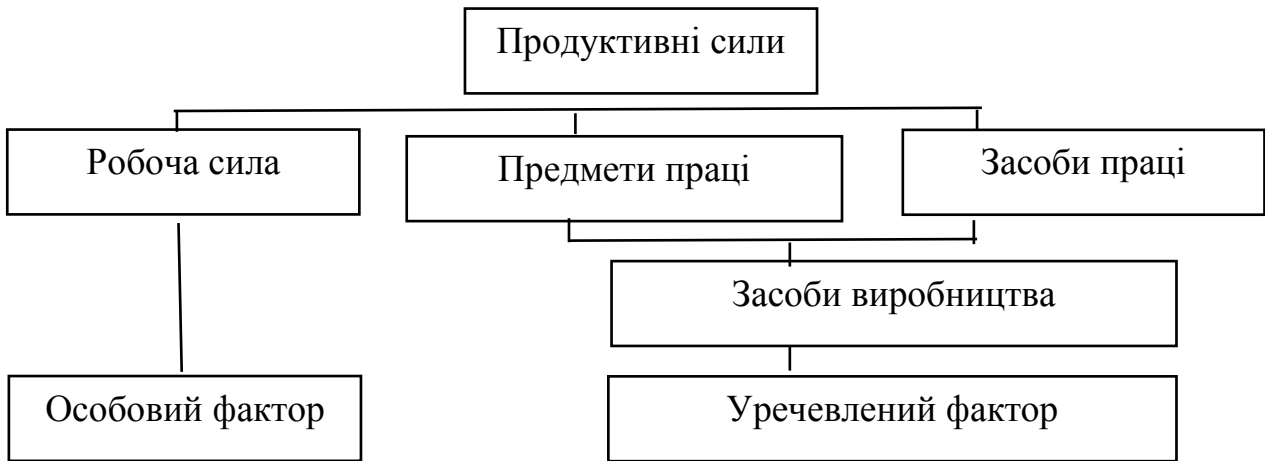

Рис. 2.2. Структура продуктивних сил суспільства

Рівень розвитку продуктивних сил суспільства відображає його потенційні та реальні виробничі можливості задовольняти потреби населення. В умовах постійного кількісного та якісного зростання потреб, це стає можливим за рахунок забезпечення в економіці постійного нагромадження маси вироблених товарів і наданих послуг.

Максимально можливий обсяг створених благ за повного та ефективного використання наявних ресурсів відображає **виробничі можливості** суспільства. Оскільки наявні ресурси обмежені, то обмеженими бувають і виробничі можливості. Отже, збільшення обсягу виробництва одного блага за незмінної кількості ресурсів досягається шляхом скорочення іншого й переміщення ресурсів у зону його створення. Цей процес відображає **крива виробничих можливостей** – лінія, що показує обсяги благ, які можуть бути створені за допомогою наявних ресурсів.

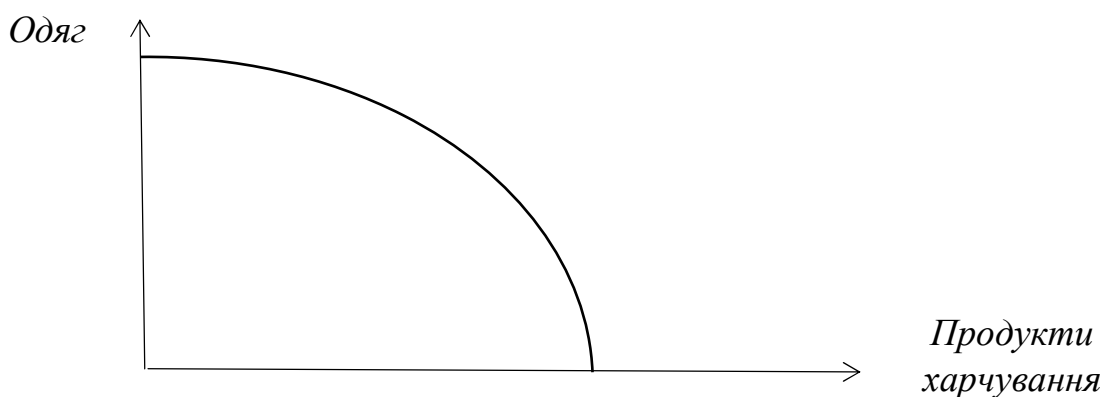

Рис. 2.3. Крива виробничих можливостей

Ця крива будується шляхом відкладення на осях X та Y у системі координат точок, що відображають максимальне можливе продукування двох благ, за умови, що всі наявні ресурси повністю залучено до створення тільки одного із них.

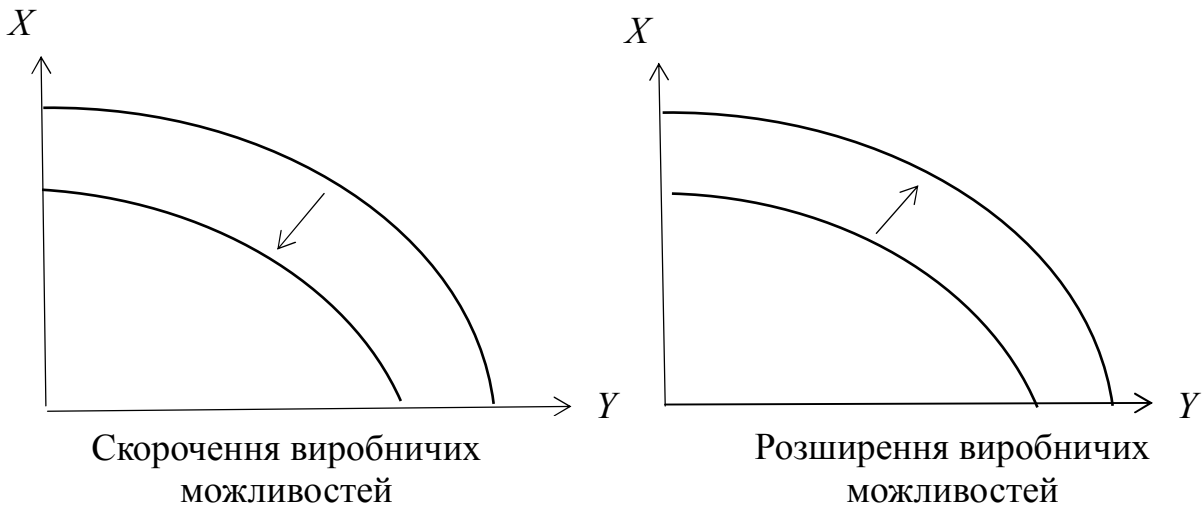

Рис. 2. 4. Зміна виробничих можливостей

Основні чинники зміни виробничих можливостей суспільства – це кількість ресурсів, задіяних у випуску продукції, а також ефективність їхнього використання. Розширення виробничих можливостей за рахунок зміни обсягу ресурсів або підвищення ефективності їхнього використання породжує **економічне зростання**, тобто збільшення кількості благ, створених в одиницю часу. Таке зростання може бути **екстенсивним**, коли збільшення обсягу продукції відбувається за рахунок кількісного приросту ресурсів на незмінній технічній основі виробництва, або буває **інтенсивним**, коли кількість випущеної продукції збільшено внаслідок якісних змін ресурсів та удосконалення технічної основи виробництва.

Прикладом розширення виробничих можливостей суспільства внаслідок екстенсивного економічного зростання може бути використання у виробничих процесах додаткової кількості працівників, коли має місце приріст працездатного населення, а також уведення в дію більшого обсягу природних ресурсів через відкриття нових родовищ корисних копалин тощо. Проте слід мати на увазі, що в сучасних умовах можливості такого типу економічного зростання досить обмежені.

Для сучасного етапу економічного розвитку більш характерним є інший варіант нарощування виробничих можливостей суспільства, коли передбачено більш ефективне використання обмежених економічних ресурсів, тобто інтенсивний тип економічного зростання. У найбільш загальному розумінні **ефективність** – це показник, який відображає співвідношення між результатами від використання економічних ресурсів та їхніми витратами. Наприклад, коли у виробництві застосовуються нові технології, удосконалюються способи його організації, залучається більш кваліфікована робоча сила, тоді обсяг продукції зростає при значно менших витратах. Отже, має місце інтенсивне економічне зростання, що характеризується високою ефективністю використання обмежених ресурсів. У реальному житті екстенсивне та інтенсивне зростання економіки співіснують, тому ми можемо

вести мову про перевагу інтенсивного або екстенсивного економічного зростання в певному суспільстві.

2.3. Форми організації виробництва. Товар і його властивості

Розвиток суспільства свідчить, по-перше, що життєдіяльність людини завжди набуває певних економічних форм, а по-друге, що деякі з цих форм зберігаються протягом тривалих історичних періодів. *Форма суспільного виробництва* – це певний спосіб організації господарської діяльності. Історії відомі дві різні за своєю сутністю та змістом форми зв'язку між людьми в процесі виробництва – *натуральна й товарна*.

Натуральне виробництво – це така форма організації діяльності, коли блага створюються для внутрішньо-господарського споживання. Основними рисами натурального виробництва прийнято вважати такі:

1. Нерозвиненість поділу праці – домінує його природна форма, коли виконання операцій у господарстві розподіляється між його суб'єктами залежно від статі й віку.

2. Замкненість усіх економічних процесів у межах окремих виробничих структур. Кожна господарська одиниця відокремлена від інших, використовує власні ресурси, забезпечує себе всім необхідним для життя, тобто є самодостатньою.

2. Ґрунтується на ручній праці, примітивних засобах виробництва та найпростішій організації праці.

3. Невикористання операцій обміну. Продукція розподіляється між учасниками господарства і безпосередньо надходить до їхнього особистого й виробничого споживання без зворотних зв'язків.

4. Брак можливостей для поширення досвіду й технічних нововведень.

На певному етапі розвитку продуктивних сил у суспільстві виникає **товарне виробництво** – така форма його організації, коли блага починають створювати безпосередньо для обміну. Слід звернути увагу на той факт, що обмін продуктами праці й природи зародився ще в період трансформації первіснообщинного ладу, набув поширення в рабовласницькому та феодалському суспільствах. Проте тоді панівним було натуральне господарство, а на товари перетворювалася лише невелика частка продуктів праці. Коли ж унаслідок еволюційного розвитку продуктивних сил, їх переходу в нову якість відбулися зміни як технічного, так і соціального характеру, товарне виробництво набуло значного поширення і перетворюється на домінуючу форму ведення господарства. Головними **умовами** для такого переходу стали такі:

1. *Суспільний поділ праці* – спеціалізація, стійке закріплення виробників за сферами виготовлення певних продуктів або за певними видами діяльності чи виробничими операціями. Суспільний поділ праці ґрунтується на її диференціації між виробниками з огляду на види, підвиди (скажімо, працю рільника, ремісника тощо). Це зумовлює, з одного боку, певне

відокремлення виробників, а з іншого – їхню залежність один від одного, викликає необхідність обміну між ними продуктами своєї діяльності.

2. *Виникнення надлишків продукції* як результат застосування більш продуктивних засобів праці. Це стає можливим шляхом уведення технічних і технологічних новацій і, як наслідок, зростання продуктивності праці товаровиробників.

3. *Оформлення відносин приватної власності*, що сприяло економічному відокремленню виробників як самостійних власників засобів виробництва. Для того, аби товарне виробництво стало регулярним, сформувалось у певну сферу життєдіяльності суспільства, було необхідно, щоб суспільний поділ праці спирався на право індивідуального присвоєння її результатів та на можливості мати їх у власному розпорядженні.

Саме тоді, коли перелічені умови в економіці склалися, з'явилося підґрунтя для виникнення й випереджального розвитку товарної форми організації виробництва. З часом вона набула нових рис, а до XVII ст. в країнах континентальної Європи і дещо пізніше в США, стала розвиватися як ринкова економіка. Отже, *основними рисами сучасного товарного виробництва* є такі: суспільний поділ праці, домінування приватної власності на засоби виробництва, розвинена система обміну товарами як форма економічного зв'язку між економічними суб'єктами, еквівалентність відносин, наявність ринку, тобто особливої сфери обміну товарів, узгодження інтересів виробників і споживачів.

Основною категорією згаданої форми організації виробництва є товар. Коли йшлося про засоби задоволення потреб, то вважали, що для цього існують **блага**. Останні поділяються на *неекономічні* (їхня кількість для задоволення потреб достатня) та *економічні*, кількість яких обмежена. Саме ця обмеженість спонукає людей до боротьби за володіння необхідними благами, а це змушує їх вступати у взаємовідносини, пов'язані з виробництвом, розподілом, обміном і споживанням таких благ.

Тільки в ході взаємодії людей блага набувають товарної форми, адже будь-яка річ сама по собі не є товаром. Вона стає такою тільки завдяки діяльності людей і тільки тоді, коли при цьому люди взаємодіють між собою. **Товар** – це економічне благо, яке задовольняє потреби людини й створене спеціально для обміну. Він має дві властивості: споживчу та мінову вартість. **Споживча вартість** (корисність) – це здатність товару задовольняти потреби людини. Важливо розуміти, що в товарному виробництві ця властивість набуває суспільного характеру. Отже, має задовольнятися потреба не того, хто виробляє товар, а того, хто його купує. **Мінова вартість** – це здатність товару обмінюватися на інші товари в певних пропорціях. Іншими словами, це видиме кількісне співвідношення, у якому одні споживчі вартості обмінюються на інші. Наприклад, дві сокири можна обміняти на три метри тканини, а мішок зерна – на чотири глиняні горщики. Усе це – мінові пропорції. Ми бачимо, що сокира, тканина, горщик, зерно тощо, відображаючи споживчу вартість, якісно відрізняються між собою з огляду на форму, фізичний і хімічний склад,

призначення. Однак вони мають спільну властивість, і це дозволяє їх порівнювати. Ця спільність полягає в тому, що кожен товар – це продукт праці людей. На його виготовлення було витрачено енергію – фізичні або інтелектуальні зусилля людини. Отже, порівнюваними товари робить те, що вони мають однакову величину втіленої у них **вартості** – кількості суспільно необхідної праці. Виконуючи обмінні операції в реальному житті, ми бачимо тільки пропорцію обміну, а вартість як квінтесенція витраченої праці в цьому випадку невидима. Однак мінова пропорція виглядає саме так, а не інакше, тільки тому, що прирівнює товари рівновеликої вартості. З цих причин мінова вартість завжди виступає як форма вираження вартості взагалі.

У зв'язку з цим виникає питання: як же кількісно виміряти вартість товару? Оскільки будь-яку працю виконують протягом певного часу, то *величину вартості товару вимірюють через кількість робочого часу*, витраченого на його виготовлення. Проаналізувавши такі витрати, визнаємо очевидність того факту, що більш кваліфіковані виробники витратили ще до моменту безпосередньої реалізації своїх зусиль на виробництво певного товару певний час, аби оволодіти знаннями й навичками для такої діяльності. Бачимо, що їхня праця є **складною**, оскільки потребує попередньої підготовки, на відміну від **простої**, витраченої робітником без спеціальної кваліфікації. Цілком зрозуміло, що складна праця створює більшу вартість, бо містить у собі попередні витрати часу на отримання професії. Для того, щоб порівнювати витрати різних видів праці, втілені в товарі, складну працю зводять до простої через застосування певних коефіцієнтів. У зв'язку з цим базовою величиною для вимірювання вартості товару слугують витрати простої праці.

Кожна людина, що задіяна у виробництві товару, насправді працює не ізольовано, а в певному суспільстві, й саме воно через ринкові механізми оцінює працю кожного. Товаровиробники виготовляють продукцію за неоднакових індивідуальних і природних умов. Отже, на виготовлення однакових товарів може бути витрачена різна кількість праці, що зумовлює неоднакову витрату робочого часу. Коли ж виробники виходять на ринок, то виявляється, що товари однієї й тієї самої споживчої вартості оцінюються однаково, оскільки споживачі враховують тільки їхню суспільну вартість, тобто суспільно необхідні витрати праці. Останні прийнято вимірювати кількістю **суспільно необхідного робочого часу**, що потрібен для виробництва товару за середніх, суспільно нормальних умов виробництва. Такі умови відображають середній для суспільства рівень розвитку техніки й технології, кваліфікації робітників, інтенсивності їхньої праці. У межах цієї величини відбуваються коливання кожної індивідуальної вартості, що врешті-решт відображається в поточній вартості та в ринкових цінах.

Рівень розвитку техніки й технології, а також кваліфікації працівників впливає на **продуктивність праці**, тобто кількість продукції, виготовленої за одиницю часу. Як наслідок, разом із зростанням продуктивності праці кожна одиниця товару втілює в собі меншу кількість праці, а, отже, її вартість зменшується. При цьому вартість усієї маси вироблених товарів залишається

незмінною. На величину вартості товару впливає також **інтенсивність праці** – кількість трудових витрат в одиницю часу, свого роду насиченість робочого часу працею. Зростання цього показника рівнозначне подовженню робочого дня, а тому більш інтенсивна праця створює в одиницю часу більшу вартість. За таких умов величина вартості товару змінюється прямо пропорційно до інтенсивності праці й обернено пропорційно до її продуктивності. Показники зростання продуктивності праці та її інтенсивності зумовлюють збільшення випуску продукції. Однак, якщо зростання продуктивності приводить до зменшення витрат праці й, відповідно, вартості кожної окремої одиниці продукції, то зростання інтенсивності – до їхнього збільшення. Це можна пояснити тим, що при збільшені обсягу споживчої вартості товарів унаслідок підвищення інтенсивності праці зростає й величина втіленої в них праці, проте вартість одиниці продукції залишається незмінною.

2.4. Закон вартості, його функції

Закон вартості є одним із найважливіших для функціонування й розвитку товарного виробництва. Він відображає причинно-наслідкові зв'язки між суспільною працею, вартістю й цінами товарів, виступаючи стихійним регулятором суспільного виробництва. Цей **закон** можна визначити як *такий причинно-наслідковий зв'язок, згідно з яким виробництво та обмін товарів здійснюється на основі їхньої вартості, величина якої вимірюється кількістю витрат суспільно необхідної праці*. Іншими словами, закон вартості означає обмін еквівалентів, тобто купівлю-продаж товарів відповідно до кількості суспільно необхідних витрат праці на їхнє виготовлення. Цей показник виступає в ролі своєрідного суспільного нормативу, про який виробники дізнаються через ринкові цінові сигнали і якому мають відповідати їхні індивідуальні витрати на виробництво товарів.

Ті витрати, які виходять за межі суспільно необхідних, ринок не визнає, отже, споживачі не будуть купувати товар у виробників, котрі продають його дорого, а виробники не стануть пропонувати свою продукцію задешево, якщо є охочі її придбати за вищу ціну. Саме тому дія описаного закону проявляється шляхом вираження вартості товарів за допомогою її зовнішньої грошової форми – ціни, а також через стихійне відхилення цін від вартісної основи в процесі обміну. З цих причин в умовах розвиненого товарного виробництва закон вартості діє як **закон цін**, що відображає їхнє коливання навколо вартості. Так, перевищення цін над вартістю сприяє розширенню виробництва певного товару. Коли ж ціна нижча за вартість, то випуск тієї чи іншої продукції зменшується. Ціна, таким чином, виступає активним механізмом вартісного регулювання виробництва і саме через рух цін закон вартості виконує в суспільстві власні **функції**, відповідні до описаних нижче напрямів.

1. *Регулювання пропорцій суспільного виробництва*. У товарному виробництві, основа якого – приватна власність, цей розподіл відбувається стихійно в результаті постійних коливань цін навколо вартості. Якщо реальна

частка праці в даній галузі менша за потрібну, то пропозиція на товари перестає покривати попит, виникає товарний дефіцит і ціни зростають. Унаслідок цього виробництво продукту цієї галузі стає надзвичайно вигідним, тому до неї долучається значна частина нових товаровиробників. Та ж галузь, що характеризується надвиробництвом, тобто перевищенням пропозиції товарів над попитом, під впливом низьких цін звужується. У результаті відбувається перерозподіл праці між галузями та встановлення пропорційності випуску продукції в масштабах усієї економіки.

2. *Диференціація товаровиробників.* Дія закону вартості зумовлює збагачення одних і банкрутство інших економічних суб'єктів. В умовах конкуренції відповідно до закону вартості економічних переваг набувають ті товаровиробники, які домоглися зниження індивідуальної вартості своїх товарів порівняно із суспільною, і, навпаки, будуть потерпати ті суб'єкти, у яких індивідуальна вартість товару вища за суспільну. Перші отримують додаткові доходи, збагачуються, процвітають, зміцнюють своє економічне становище, другі – не можуть покрити своїх витрат, зазнають збитків і згодом банкрутують.

3. *Стимулювання розвитку продуктивних сил.* Кожен товаровиробник, що діє в умовах конкуренції, прагне отримати якнайбільший прибуток і може досягти цього тоді, коли індивідуальна вартість створеного ним товару буде нижчою за ту, яка склалася з огляду на суспільно необхідні витрати виробництва. Вже було зазначено, що економічні суб'єкти, у яких продуктивність праці нижча за суспільну, а продукція в кількісному та якісному відношенні відхиляється від суспільних потреб, не відшкодовують своїх витрат і несуть збитки. Отже, будь-який виробник має постійно зменшувати свої витрати, досягати більш високої продуктивності праці. Це стає можливим за рахунок упровадження результатів науково-технічного прогресу, тобто освоєння техніки й технології, поліпшення організації виробництва, використання більш якісних ресурсів тощо. Через загрозу втрати доходів і навіть банкрутства виробники змушені постійно шукати резерви економії витрат праці, застосовувати різноманітні новації. Оскільки закон вартості «змушує» всіх суб'єктів до такої діяльності, то це стимулює загальний технічний прогрес і розвиток продуктивних сил суспільства.

2.5. Форми обміну. Історичний процес виникнення грошей та розвиток їхніх функцій

Вартість товарів набуває наочної форми через обмін. Тільки в той момент, коли відбувається прирівняння одного товару з іншими, можна зрозуміти мінову пропорцію і визначити його вартість. У розвиненому товарному виробництві всі товари прирівнюються до грошей, які й слугують критерієм визначення вартості решти продуктів праці. Але перед тим, як вартість товарів набула свого вираження в грошах, вона пройшла тривалий шлях еволюції. Історичний процес розвитку товарного виробництва й обміну

набув свого часу простої (випадкової), повної (розгорнутої), загальної та грошової форм, які виникали одна за одною з поглибленням суспільного поділу праці та під впливом інших умов, що змінювали характер обмінних операцій.

Проста (випадкова) форма – це вираження вартості одного товару через інший товар, тобто коли

$$\text{Товар } A = \text{Товар } B.$$

Товар *B*, вартість якого можна визначити завдяки товару *A*, має відносну форму вартості, а товар *B*, споживча вартість якого слугує засобом вираження вартості товару *A*, набуває форми еквівалента. Інакше кажучи, товар *B* є еквівалентом товару *A*. Така форма обміну існувала ще в первісному суспільстві, однак її використання було нерегулярним і випадковим, зокрема коли відбувався прямий обмін продуктів.

Наступна форма обміну стала результатом появи першого суспільного поділу праці, коли в окремий вид діяльності виокремилася скотарство і його продукція стала обмінюватися на продукти рільництва. З розвитком поділу праці та його поглибленням обмін набував все більш систематичного характеру. Окремі скотарські племена виробляли продукцію в кількості, що перевищувала власні потреби, тому вони здійснювали її регулярний обмін на товари рільництва і рослинництва та ремісничі вироби, у яких відчували гостру потребу. Цьому рівню розвитку товарного виробництва відповідала **повна або розгорнута форма вартості**, коли до обміну залучалися вже не два, а цілий ряд товарів, тобто

$$\begin{aligned} \text{Товар } A &= \text{Товар } B; \\ &= \text{Товар } C; \\ &= \text{Товар } D \text{ і т. д.} \end{aligned}$$

За таких умов споживча вартість товару *A* виражалася через споживчу вартість не одного, а декількох товарів, які виконували функцію еквівалентів. У той самий час кількісні співвідношення в цих операціях набували стійкого характеру, хоча це й був прямий обмін товару на товар. Згодом така форма обміну перестала влаштовувати товаровиробників, бо з поглибленням спеціалізації з'являлися все нові й нові товари, які мали виконувати функцію еквівалента, а, отже, не завжди можна було відразу здійснити обмін.

Наприклад, якщо власнику товару *A* був потрібний товар *B*, але останній не мав потреби в товарі *A*. Тоді власник товару *A* міняв його на такий товар, котрий мав більший попит, він міг здійснити цілу серію актів обміну, коли, нарешті, отримував необхідне. Так поступово з усієї маси товарів виділявся той один, на який обмінювалися всі інші. Цьому рівню обміну відповідала **загальна форма вартості**, коли всі товари починають обмінювати на перший товар, який бере на себе функцію загального еквівалента, а саме:

Товар *B*
Товар *C* = Товар *A*.
Товар *D* і т. д.

У різних народів функцію загального еквівалента виконували доволі різні товари. В Ісландії, наприклад, це була риба, в Київській Русі – хутро соболя, в Америці – фунт табаку тощо. Зростання товарного виробництва й розширення ринку в міжнародному просторі робить неможливим використання великої кількості товарів у ролі засобу вимірювання вартості. Через це поступово подібна роль закріпилася за дорогоцінними металами, коли загальними еквівалентами стали золото й срібло. Так з'явилася **грошова форма обміну**, коли

Товар *B*
Товар *C* = певній ваговій одиниці золота або срібла.
Товар *D* і т. д.

Отже, **гроші** можна вважати особливим товаром, який стихійно виділився з усіх інших товарів для виконання функції загального еквівалента. З появою грошей усі товари поділяються на звичайні й ті, що виконують функцію грошей. Як бачимо, в умовах розвиненого товарного виробництва вартість товарів прирівнюється до грошей, а її безпосереднє вираження в грошових одиницях називається **ціною**.

Гроші виступають як безпосереднє втілення суспільної праці і мають тисячолітню історію. У Китаї, Індії, Ірані вже протягом II ст. до н. е. були в обігу золоті й срібні монети. За часів Київської Русі функцію грошей виконували так звані злотники та срібляники, що мали вигляд злиwkів дорогоцінних металів певної ваги. Починаючи з другої половини XIX ст., роль грошей монополює закріпилася за золотом, що означало в ціноутворенні встановлення золотого стандарту. Останній, однак, втратив з часом своє домінування і світ перейшов до системи кредитних грошей. Отже, поява грошей не є результатом суб'єктивних дій людей або породженням державних органів влади. Гроші виникли в процесі багатовікового розвитку форм обміну і мають об'єктивні причини появи. Вони є важливим елементом товарного виробництва, оскільки виконують у ньому цілий ряд функцій, які дозволяють більш ефективно здійснювати обмін товарами. До основних **функцій грошей** належать такі:

1. *Міра вартості товарів* – коли гроші слугують засобом вираження втіленої в них суспільно необхідної праці.

2. *Засіб обігу* – виконують роль механізму реалізації товарів, виступають своєрідним посередником в їхньому обміні.

3. *Засіб платежу* – являють собою інструмент сплати боргового зобов'язання. Наприклад, це можуть бути ті чи інші кредитні операції, зокрема

виплата заробітку, сплата податків, внесення орендної плати, оплата комунальних послуг, повернення позик тощо.

4. *Засіб нагромадження, тобто одна із форм збереження цінності.* Названу функцію виконують ті гроші, що виходять з обігу й зберігаються як резерв на депозитних рахунках банків, розрахункових рахунках підприємств та просто у вигляді будь-яких грошових активів поза банківською системою.

5. *Світові гроші* – виступають засобом обміну товарів між різними країнами. Ця функція має місце в обслуговуванні міжнародних економічних відносин, пов'язаних з розрахунками у сфері зовнішньоторговельних та кредитних операцій, інвестиційній діяльності тощо.

Рух грошей у готівковій і безготівковій формах під час реалізації товарів і ведення нетоварних платежів в економіці називається **грошовим обігом**. Обіг відбувається в часі й просторі, підпорядковуючись дії об'єктивних економічних законів. Усі товари, які потрапляють на ринок, вже мають свою вартість і вона не залежить від наявності грошей. Отже, необхідна кількість грошових засобів вже визначена існуванням цих товарів і відносинами обміну. Відповідно, маса грошей для використання в обігу залежить від суми товарних цін, яка, своєю чергою, зумовлена кількістю товарів, що перебувають у процесі обміну. При цьому слід мати на увазі, що одні й ті самі грошові одиниці виконують роль посередника не тільки в одному, а в багатьох актах обміну. Отже, будь-яка грошова одиниця багаторазово переходить від одних рук до інших, а кількість таких операцій показує **швидкість грошового обігу**. Іншими словами, необхідна для обміну кількість грошей дорівнює сумі товарних цін, поділеній на середнє число оборотів грошей, тобто на швидкість їхнього обігу. У цьому міркуванні відображено **закон грошового обігу**, тобто причинно-наслідкова залежність, за якою цінність грошей забезпечується їх купівельною спроможністю, тобто

$$M = \frac{PQ}{V}, \quad (2.1)$$

де M – грошова маса (кількість грошей в обігу); V – середня швидкість обігу грошей; P – середній рівень цін; Q – кількість товарів і послуг, наявних на ринку.

ВИСНОВКИ

1. *Потреба являє собою необхідність мати блага, здатні підтримувати життєдіяльність і розвиток людини.*

2. *Найбільш поширеною класифікацією потреб є піраміда Маслоу, яка має послідовно подані п'ять рівнів потреб, а саме: фізіологічні, безпеки, захищеності, соціальні, поваги та самовираження.*

3. *Основною формою виявлення потреби й усвідомлення людиною прагнення задовольнити її є економічний інтерес.*

4. Потреби задовольняються за рахунок споживання благ, які продукуються у сфері виробництва – діяльності, завдяки якій відбувається перетворення ресурсів на матеріальний продукт або послугу.

5. Ресурси, будучи потенційними природними, духовними і соціальними силами для створення благ, перетворюються на фактори виробництва, коли реально починають у ньому використовуватися. Тоді вони набувають форми праці, землі, капіталу та підприємництва.

6. Максимальний обсяг створених благ в умовах повного та ефективного використання наявних ресурсів формує потенціал суспільства, що графічно інтерпретується за допомогою кривої виробничих можливостей.

7. Розширення виробничих можливостей за рахунок зміни кількості використаних ресурсів або підвищення ефективності їхнього використання забезпечує економічне зростання – збільшення кількості благ, створених за одиницю часу. Воно може бути екстенсивним та інтенсивним з огляду на фактори збільшення випуску продукції.

8. Основними формами організації виробництва є натуральне й товарне. Останнє передбачає рух товарів – економічних благ, які задовольняють потреби людини й створені спеціально для обміну.

9. Величина вартості товару вимірюється кількістю робочого часу, витраченого на його виготовлення, і зумовлюється дією однойменного закону – причинно-наслідкового зв'язку між процесами, коли виробництво та обмін товарів відбувається з огляду на вартість, залежну від суспільно необхідних витрат праці.

10. У ході історичного процесу зміни форм власності виникли гроші як особливий товар, що виступає в ролі загального еквівалента і виконує функції міри вартості, засобу обміну, платежу, нагромадження та світових грошей. Рух грошей відбувається під дією закону грошового обігу – причинно-наслідкового зв'язку, що передбачає забезпечення цінності цих засобів їхньою купівельною спроможністю.

ВПРАВИ ДО ТЕМИ 2

Вправа 1. Для кожного із наведених положень знайдіть відповідний термін або поняття серед перелічених нижче.

1. Економічне благо, створене для купівлі й продажу.
2. Збільшення обсягів виробництва за рахунок удосконалення ресурсів та більш ефективного їх використання.
3. Збільшення обсягів виробництва шляхом кількісного приросту ресурсів за їх незмінних якісних характеристик.
4. Здатність товару задовольняти будь-яку потребу людини.
5. Знецінення грошей, яке проявляється в стійкому зростанні цін на товари й послуги.
6. Кількість товарів і послуг, які можна придбати за грошову одиницю.

7. Ресурси, реально залучені до виробничого процесу (праця, капітал, земля, підприємницькі здібності).
8. Особливий товар, який виконує роль загального еквівалента.
9. Оцінка ступеня корисності блага конкретною людиною.
10. Певне кількісне співвідношення (пропорція), у якій споживча вартість одного товару обмінюється на споживчу вартість іншого.
11. Виділення окремих видів економічної діяльності та їх закріплення за тими чи іншими людьми чи групами людей.
12. Ступінь задоволення конкретної людини від споживання певного товару або послуги.
13. Тип організації виробництва, у якому блага створюють для задоволення власних потреб.
14. Уречевлена в товарі суспільна праця виробника.
15. Тип організації виробництва, у якому блага створюють для обміну.

Терміни і поняття

а) Вартість;	л) інфляція;
б) корисність;	м) гроші;
в) цінність;	н) реальна цінність грошей;
г) мінова вартість;	п) інтенсивне економічне зростання;
д) натуральне господарство;	р) екстенсивне економічне зростання;
е) споживна вартість;	с) фактори виробництва.
ж) суспільний поділ праці;	
и) товар;	
к) товарне господарство;	

Вправа 2. У наведених нижче завданнях знайдіть єдиний варіант правильної відповіді.

1. На яке питання має відповісти виробник продукції, вивчаючи потреби?

- а) Що виробляти;
- б) як виробляти;
- в) з чого виробляти;
- г) правильна відповідь у пп. а, б.

2. Які чинники зумовлюють відмінності в потребах людей?

- а) Фізіологічні особливості;
- б) географічні та кліматичні особливості;
- в) соціально-культурні орієнтири та ступінь інформованості про товари;
- г) правильна відповідь у пп. а, б.

3. Який показник не відображає основні тенденції зміни потреб?

- а) Збільшення обсягу споживання благ і послуг;
- б) зміна співвідношення потреб;
- в) скорочення набору потреб;
- г) правильної відповіді немає.

4. Яким може бути зростання потреб?

- а) Якісним;
- б) кількісним;
- в) правильна відповідь у пп. а, б.
- г) правильної відповіді немає.

5. Які з перерахованих товарів не задовольняють кінцеві потреби?

- а) Вантажний автомобіль;
- б) кондиціонер;
- в) телевізор;
- г) побутова пральна машина.

6. Які з перерахованих товарів задовольняють проміжні (виробничі) потреби?

- а) Фотоальбом, диван;
- б) мікрохвильова піч, телевізор;
- в) сталь, бетонозмішувальна машина;
- г) побутовий пилосос, вечірня сукня.

7. Які з перелічених благ можуть використовуватися для задоволення індивідуальних потреб?

- а) Громадський порядок, безпека;
- б) газифікація багатоповерхового будинку;
- в) чисте довкілля;
- г) ранкова кава.

8. Які потреби розрізняють за формою задоволення?

- а) Індивідуальні й колективні;
- б) первинні й вторинні;
- в) кінцеві та проміжні;
- г) правильної відповіді не існує.

9. Які потреби розрізняють за походженням?

- а) Первинні, вторинні;
- б) матеріальні, нематеріальні;
- в) виробничі, невиробничі;
- г) елементарні, вишукані.

10. Які потреби перебувають в основі піраміди А. Маслоу?

- а) Самореалізації;
- б) намагання уникнути ризику;
- в) фізіологічні;
- г) правильної відповіді немає.

11. До якого переліку благ належать первинні потреби в піраміді А. Маслоу?

- а) Житло, їжа, одяг;
- б) безпека, одяг, інформація;
- в) стабільна робота, престижне авто, підручник;
- г) правильної відповіді немає.

12. Які потреби не внесено в піраміду Маслоу?

- а) Фізіологічні;
- б) соціальні;
- в) поваги й самоповаги;
- г) матеріальні.

13. Які з перелічених компонентів відображає категорія «економічні ресурси»?

- а) Природно-кліматичні умови;
- б) фінанси;
- в) об'єкти, що можуть бути використані в процесі виробництва;
- г) правильної відповіді немає.

14. До якого виду факторів виробництва або ресурсів можна віднести неопрацьоване нафтове родовище?

- а) Природні ресурси;
- б) капітал;
- в) земля;
- г) підприємництво.

15. Які з перелічених явищ та об'єктів не являють собою економічне благо?

- а) Підводний човен;
- б) дозвілля і розваги;
- в) енергія вітру;
- г) знання.

16. Яка з ознак економічних благ відповідає дійсності?

- а) Споживають люди;
- б) виготовляються в процесі виробництва;
- в) мають обмежену кількість порівняно з потребами;
- г) задовольняють індивідуальні потреби.

17. Які з перелічених явищ належать до факторів виробництва?

- а) Земля, капітал, підприємництво, гроші;
- б) природні ресурси, трудові ресурси, підприємництво;
- в) земля, праця, підприємництво, капітал;
- г) праця, гроші, капітал, рента.

18. Яке з понять належить до засобів виробництва?

- а) Сировина;
- б) засоби праці;
- в) люди з їхньою здатністю до праці;
- г) правильна відповідь у пп. а, б.

19. Яке з понять належить до предметів праці?

- а) Сировина;
- б) засоби праці;
- в) гроші;
- г) правильна відповідь у пп. а, б.

20. Яке з названих явищ належить до засобів праці?

- а) Підприємництво;
- б) гроші;
- в) нафта;
- г) правильної відповіді немає.

21. Яке з визначень поняття праці є правильним?

- а) Доцільна, усвідомлена діяльність людей, спрямована на виробництво матеріальних і нематеріальних благ;
- б) сукупність духовних і фізичних сил, що можуть бути використані у виробництві;
- в) уміння й навички людей;
- г) правильної відповіді немає.

22. Яке з визначень робочої сили правильне?

- а) Сама людина;
- б) людина, що володіє професією;
- в) сукупність фізичних і духовних здібностей, якими володіє людина і які вона використовує у створенні матеріальних та духовних благ;
- г) людина у працездатному віці.

23. Які із перелічених об'єктів не належать до природних ресурсів?

- а) Земля, ліси;
- б) мінеральні ресурси;
- в) водні ресурси;
- г) інструменти.

24. Яке з пояснень фізичного капіталу правильне?

- а) Гроші на рахунку в комерційному банку;
- б) створені засоби виробництва;
- в) гроші й створені засоби праці;
- г) правильної відповіді немає.

25. Яку здатність зосереджують у собі підприємницькі здібності?

- а) Розуміти технологію виробництва, удосконалювати її;
- б) ефективно організовувати економічні сили в єдиний процес виробництва;
- в) залучати необхідний фізичний капітал у виробництво товарів;
- г) використовувати у своїй діяльності економічні знання.

26. Якщо в економіці країни вже вичерпано всі ресурси, то яким чином можна підвищити обсяг випуску товарів?

- а) Силами виключно приватних підприємців;
- б) тільки за рахунок скорочення виробництва деяких інших товарів;

- в) силами державного сектора економіки;
- г) підвищення неможливе.

27. Під впливом якої умови не відбудеться зміщення кривої виробничих можливостей тепличного комбінату, котрий вирощує перець і помідори?

- а) У теплицях висадили нові сорти високоурожайних помідорів;
- б) на комбінаті скоротили посаду агронома із захисту рослин від шкідників;
- в) зростання доходів населення збільшило попит на овочі;
- г) на комбінаті введено в експлуатацію новий тепличний павільйон.

28. Якщо в Україні збільшиться кількість працездатного населення, то що відбудеться з кривою виробничих можливостей?

- а) Не змінить свого положення на графіку;
- б) переміститься праворуч;
- в) змінить кут нахилу;
- г) переміститься ліворуч.

29. Яке явище може характеризувати максимально можливий обсяг виробництва благ і послуг за умови повного та ефективного використання наявних ресурсів?

- а) Економічне зростання;
- б) виробничі можливості;
- в) виробництво;
- г) ефективність економіки.

30. Яке з характеристик екстенсивного типу розширення виробництва правильне?

- а) Високі темпи збільшення обсягів виробництва;
- б) розширення виробництва за рахунок підвищення ефективності використання ресурсів;
- в) зростання обсягів виробництва за рахунок залучення додаткових ресурсів;
- г) освоєння випуску нових видів продукції.

31. Яке з досягнень неможливе за рахунок екстенсивного типу економічного зростання?

- а) Підвищення ефективності суспільного виробництва;
- б) збільшення обсягів виробництва;

- в) збільшення кількості зайнятих в економіці працівників;
- г) правильної відповіді немає.

32. Яке співвідношення характеризує ефективність виробництва?

- а) Між ціною і середніми загальними витратами;
- б) ціною і граничними витратами;
- в) витратами виробництва й витратами обігу;
- г) результатами виробництва й витратами ресурсів.

33. Яка з характеристик інтенсивного шляху розширення виробництва правильна?

- а) Нарощування обсягів виробництва високими темпами;
- б) розширення виробництва за рахунок підвищення ефективності використання ресурсів;
- в) високі темпи зростання шляхом залучення додаткових ресурсів;
- г) усі відповіді правильні.

34. Яка ознака належить до факторів інтенсивного економічного зростання?

- а) Поліпшення організації виробництва;
- б) збільшення чисельності зайнятих працівників;
- в) залучення в господарський обіг додаткових природних ресурсів;
- г) правильна відповідь у пп. а, в.

35. Яка з умов характеризує інтенсивний шлях розвитку тваринництва?

- а) Збільшення площі посівів кормових культур;
- б) збільшення поголів'я худоби;
- в) пільгові умови надання кредитів фермерам на закупівлю паливно-мастильних матеріалів;
- г) закупівля худоби нових високопродуктивних порід.

36. Яке з визначень поняття поділу праці правильне?

- а) Історично сформована практика торгівлі певними товарами у визначених місцях;
- б) значною мірою застаріла традиція, коли здійснюється натуральний обмін результатами праці;
- в) регулярне ведення окремих видів господарської діяльності певними економічними суб'єктами;
- г) правильна відповідь у пп. а, б, в.

37. Розподіл функцій між якими суб'єктами слугує прикладом горизонтального поділу праці?

- а) Між директором підприємства і начальниками цехів;
- б) загальними зборами акціонерного товариства й наглядовою радою;
- в) бухгалтерією та відділом маркетингу на підприємстві;
- г) правильної відповіді немає.

38. Розподіл функцій між якими суб'єктами слугує прикладом вертикального поділу праці?

- а) Між заготівельним та механічним цехами;
- б) начальником цеху та начальниками дільниць;
- в) між підприємствами однієї галузі;
- г) між підприємствами різних галузей.

39. Яке з характеристик не властиве натуральному господарству?

- а) Украй повільні організаційні, технічні й технологічні зміни;
- б) участь у суспільному поділі праці;
- в) брак коопераційних зв'язків з іншими господарськими структурами;
- г) правильна відповідь у пп. а, б, в.

40. Яке з тверджень не відображає умов натурального виробництва?

- а) Продукти виробляються для внутрішньогосподарського споживання;
- б) використовується суспільний поділ праці;
- в) не існує економічних зв'язків з іншими економічними суб'єктами;
- г) використовується, як правило, примітивні технічні й технологічні засоби.

41. Яка справжня причина виникнення товарного виробництва?

- а) Поява грошей;
- б) обмеженість ресурсів виробництва;
- в) суспільний поділ праці;
- г) інтенсифікація праці.

42. Із зазначених рис виділіть ту, що характерна тільки для товарного виробництва:

- а) Обмеженість масштабів виробництва;
- б) виробництво продуктів для обміну;
- в) використання засобів виробництва;
- г) правильна відповідь у пп. а, б, в.

43. Яке визначення категорії «товар» правильне?

- а) Продукт праці, що задовольняє потреби людини;
- б) продукт праці, що задовольняє потреби людини і вироблений для купівлі-продажу;
- в) продукт, створений для споживання іншими людьми;
- г) правильної відповіді немає.

44. Яка з ознак споживчої вартості товару має місце?

- а) Здатність задовольняти потреби людини;
- б) пропорція, у якій один товар обмінюється на інший;
- в) втілена в товарі праця;
- г) здатність до обігу.

45. Яке з визначень поняття натурального обміну правильне?

- а) Обмін результатами праці між натуральними господарствами;
- б) прямий обмін продуктами праці;
- в) обмін, здійснюваний за формулою товар – гроші – товар.
- г) правильна відповідь у пп. а, б.

46. Згідно з еволюційною концепцією, унаслідок яких обставин відбулась поява грошей?

- а) Люди домовилися про їхню необхідність;
- б) цього потребували умови обміну товарами;
- в) було зроблено висновок, що ліпше користуватися грошима, ніж їхніми сурогатами;
- г) гроші надають обміну регулярності.

47. Яку функцію в обміні виконує товар-еквівалент?

- а) Встановлює пропорції в споживанні товарів;
- б) є засобом виміру вартості обмінюваних товарів;
- в) забезпечує справедливість обміну;
- г) правильна відповідь у пп. а, б, в.

48. Яке з визначень грошей як економічної категорії правильне?

- а) Будь-який товар, прийнятий до сплати за решту товарів і послуг;
- б) особливі паперові й металеві товари, що випускає держава як засіб обміну;
- в) особливі паперові й металеві товари, прийняті в тій чи іншій країні та в певний час як загальний засіб обміну;
- г) правильна відповідь у пп. а, б, в.

49. У чому полягає сутність грошей як економічної категорії?

- а) Банкнота і розмінна монета в обігу;
- б) загальний еквівалент обміну товарів;
- в) золоті й срібні монети;
- г) правильної відповіді немає.

50. Яка країна вважається батьківщиною паперових грошей?

- а) Англія;
- б) Греція;
- в) Китай;
- г) Франція.

51. Яку функцію виконують гроші, виражаючи вартість товару у формі ціни?

- а) Міри вартості;
- б) засобу обігу;
- в) засобу платежу;
- г) засобу нагромадження.

52. Яку функцію виконують гроші при купівлі хліба?

- а) Засобу обігу;
- б) засобу нагромадження;
- в) засобу платежу;
- г) міри вартості.

53. Яку роль відіграють гроші, виконуючи в економіці функцію засобу обігу?

- а) Посередника в обміні товарів;
- б) знаряддя погашення боргового зобов'язання;
- в) виявлення цінності товарів;
- г) засобу збереження цінності.

54. Яку роль відіграють гроші в економіці, виконуючи функцію засобу платежу?

- а) Посередника в обміні товарів;
- б) знаряддя погашення боргового зобов'язання;
- в) світових грошей;
- г) засобу збереження цінності.

55. Яку функцію виконують гроші за умови продажу товарів у кредит?

- а) Засобу платежу;
- б) засобу обігу;
- в) міри вартості;
- г) засобу нагромадження.

56. Яку функцію виконують гроші під час безпосередньої оплати сировини виробниками?

- а) Міри вартості;
- б) засобу обігу;
- в) засобу платежу;
- г) засобу нагромадження.

57. Яка функція грошей діє неефективно під час інфляції?

- а) Засобу обігу;
- б) міри вартості;
- в) засобу нагромадження;
- г) правильної відповіді немає.

58. Які наслідки в економіці викликає інфляція?

- а) Зниження реальної цінності грошей;
- б) зростання реальної цінності грошей;
- в) зростання добробуту населення;
- г) правильної відповіді немає.

Вправа 3. Визначте, яке з положень правильне, а яке помилкове.

1. Як правило, зростання потреб у суспільстві збігається з рівнем фактичного споживання.

2. Зростання та розвиток потреб завжди випереджають можливості виробництва.

3. Виробництво задовольняє наявні та створює нові потреби.

4. Економічні інтереси суб'єктів економічних відносин спрямовані на максимізацію прибутку.

5. Суперечлива взаємодія потреб і виробництва є рушійною силою соціально-економічного розвитку.

6. Блага – це засоби задоволення людських потреб.

7. Матеріальною основою задоволення потреб є обмін.

8. З огляду на характер виникнення розрізняють первинні та нематеріальні потреби.

9. Залежно від форми задоволення виділяють кінцеві й проміжні потреби.

10. В основі піраміди потреб А. Маслоу перебувають соціальні потреби.
11. Основною властивістю економічних ресурсів є обмеженість.
12. Підприємницькі здібності суб'єкта – це сукупність знань про механізми функціонування ринкової економіки.
13. Поглиблення поділу праці збільшує залежність між економічними суб'єктами.
14. Поділ праці не впливає на підвищення її продуктивності.
15. Натуральне господарство – це така форма діяльності, коли блага створюються для задоволення суспільних потреб.
16. Усяка річ, здатна задовольнити ту чи іншу потребу, є товаром.
17. Мінова вартість – це певне кількісне співвідношення, в якому товари однієї споживчої вартості обмінюються на товари іншої споживчої вартості.
18. Бартер використовувати незручно, бо він передбачає одночасну відповідність між потребами контрагентів.
19. Гроші – це загальновизнаний у певній економіці засіб обміну.
20. Під час виплати працівникові заробітку гроші виконують функцію засобу обігу.
21. Існують тільки дві функції грошей: міра вартості й засіб нагромадження.
22. Сталість грошей дозволяє їм ефективно виконувати свої функції.
23. Номінальна цінність грошей зумовлена кількістю товарів і послуг, які можна придбати за кожну їхню одиницю.
24. Зростання реальної цінності грошей свідчить про наявність інфляції.
25. Цінність грошей перебуває в оберненій залежності від рівня цін.
26. Крива виробничих можливостей показує максимальні обсяги благ, які можна створити у певній економічній системі за наявної кількості ресурсів.
27. Відношення між витратами ресурсів та обсягами товарів і послуг, створених за їхньою допомогою, – це економічна ефективність.
28. Екстенсивне економічне зростання не характерне для сучасного етапу економічного розвитку.
29. Нарощування виробничих можливостей суспільства шляхом збільшення кількості ресурсів свідчить про його інтенсивний шлях розвитку.
30. Удосконалення організації виробництва відноситься до факторів інтенсивного зростання.
31. Інтенсивне економічне зростання пов'язане з більш ефективним використанням економічних ресурсів.
32. Категорії «праця» і «робоча сила» – синоніми.
33. Вартість товару може мати місце без врахування його споживчої вартості.
34. Натуральне господарство – це повністю вичерпаний для сучасної економіки спосіб організації виробництва.

ТЕМА 3. ТИПИ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ. ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ

В умовах вичерпності економічних ресурсів люди об'єктивно стикаються з проблемами їх розподілу та контролю. У ході еволюції людського суспільства ці проблеми вирішуються за допомогою відносин власності, які є основою будь-яких економічних систем. У цій темі розкривається сутність власності, дається характеристика економічної системи, розглядаються ті історичні її типи, що відображали особливості економічних відносин людства з XVII століття по нинішні часи. Особлива увага приділяється висвітленню економічної ролі та опису функцій держави в сучасних умовах.

3.1. Сутність власності, її економічна роль

В основі будь-якої системи економічних відносин лежить власність. Це поняття знайоме людині з самого дитинства, воно супроводжує її все життя і надає змістовності її прагненням, спонуканням, економічним інтересам. «Мої батьки», «моя іграшка», «моя кімната» – це перші поняття майнового характеру, які використовує дитина. Дитина дорослішає, поступово входить у соціум, а коло предметів, які вона може називати своїми, розширюється. Якщо запитати пересічну людину, що ж таке власність, вона швидше за все пов'яже це поняття з речами. І це не випадково, оскільки власність завжди втілюється в якомусь **об'єкті**, що виступає носієм економічних благ та умов економічної діяльності людей.

Однак, якщо зводити поняття власності до її об'єктів, то на передній план виходить ставлення людини до речей. А чи це насправді так? Уявімо собі людину на безлюдному острові в оточенні предметів природи, такого собі Робінзона. Чи спаде йому на думку сказати «це мій папуга» або «це моя сокира»? Звичайно, що ні. У цьому немає ніякого сенсу, оскільки говорити це нікому, як і нікому демонструвати належність навколишніх речей.

Людина вживає слово «мій» тільки тоді, коли їй потрібно відокремити свою річ від інших, продемонструвати своє право на неї. Отже, окрім об'єкта власності, важливого значення набуває **суб'єкт** – окремі люди, їх групи, суспільство. Тому поняття економічної власності відображає не просто ставлення людини до речей, але й відносини між людьми, що виникають у процесі їх **привласнення**. Останнє відображає *економічні зв'язки між людьми, які встановлюють їх ставлення до речей як до своїх*.

Привласнення неможливе без **відчуження** – процесу відособлення від людини умов і результатів її економічної діяльності. Коли якийсь суб'єкт привласнює благо, то інший його втрачає. Отже, привласнення відображає

об'єктивний процес перетворення благ на реальні компоненти існування людей, які взаємодіють між собою в ході своєї економічної діяльності. Привласнення – це доволі складний і багаторівневий процес, зумовлений еволюцією суспільства, він породжує нові форми взаємовідносин між людьми. При цьому також змінюються форми й види власності, відповідно до появи і використання нових способів привласнення. На сьогодні можемо виділити три доміантні форми власності – індивідуальну, колективну та державну (див. рис. 3.1).

Індивідуальна індивідуальне відособлене привласнення благ	Колективна спільне привласнення благ членами певного колективу	Державна спільне привласнення благ членами суспільства через посередництво державних інститутів
Особиста – об'єкт привласнюється як предмет споживання для задоволення потреб окремої людини	Кооперативна – об'єднання коштів, засобів виробництва та праці групою суб'єктів для спільної діяльності в інтересах членів кооперативу	Загальнодержавна – функції управління та розпорядження об'єктом покладаються на загальнодержавні інститути
	Пайова – об'єкт привласнюється групою суб'єктів, які домовляються про способи управління ним	
Приватна – об'єкт привласнюється як фактор виробництва	Акціонерна – об'єкт привласнюється групою суб'єктів шляхом надання титулу власності – акції, що дає право на управління ним у межах пайових внесків	Комунальна (муніципальна) – функції управління та розпорядження об'єктом покладаються на місцеві органи державної влади
	Власність громадських організацій – об'єкт привласнюється неперсоніфікованою групою суб'єктів, об'єднаних у професійні, релігійні та інші громадські організації	

Рис. 3.1. Форми власності в сучасному суспільстві

У будь-якому суспільстві власність набуває не тільки економічного, але й правового змісту, оскільки суб'єкту, що її має, потрібно отримати або довести своє право виступати в цій ролі. Отже, власність є не тільки економічною, але й **юридичною категорією** і в цьому сенсі вона відображає *права, узаконені державою, якими володіють люди по відношенню до благ*. Як юридична категорія власність – це суб'єктивне тлумачення тих відносин між людьми, що

вже склалися. Ця категорія відображає потребу суспільства в закріпленні відносин, що вже реально існують, при цьому вона встановлює спеціальні правила, за якими відбувається привласнення або відчуження благ.

Ще за часів римського права склалася традиція розглядати існування власності через три ключових права – користування, володіння та розпорядження. **Користування** – це право фізичного застосування об'єкта відповідно до його призначення (привласнення корисного ефекту блага). Суб'єкт, який користується благом, є тимчасовим і неповним власником. Він розпоряджається споживчою вартістю блага, але не його цінністю. Саме тому цей суб'єкт не може продати відповідне благо, подарувати його або використати як заставу. Однак він має всі права на використання чужої власності згідно з її прямим призначенням, що спеціально обумовлюється її носієм. Прикладом реалізації права користування може бути оренда.

Володіння – це право виключного фізичного контролю над об'єктом, що не означає його повної власності. У сучасному світі власники передають функції управління менеджерам, які безпосередньо приймають рішення щодо використання довіреного їм об'єкта власності. По суті, вони є персоніфікованими представниками реального власника, а зміст їхньої економічної діяльності залежить від умов, які ним визначені. І, нарешті, існує право **розпорядження** – тобто самостійного вирішення долі об'єкта власності із визначенням повного власника. Останній може бути і користувачем блага, і одночасно володіти ним, а може передавати ці права іншим особам. Однак при цьому тільки він і ніхто інший не *володіє винятковим правом відчуження*, тобто передачі об'єкта власності іншому суб'єктові.

Отже, власність як категорія виражає сукупність економічних (об'єктивних) і юридичних (суб'єктивних, вольових) відносин у суспільстві. *Економічний і юридичний зміст власності взаємопов'язані та взаємозумовлені.* Однак, у цьому зв'язку визначальною є економічна складова, бо якщо власність не має можливості економічної реалізації, тобто не використовується у виробництві та в інших видах підприємницької діяльності, не приносить доходів своєму власникові, то вона просто є нормою права, зафіксованою тільки на папері. З іншого боку, юридична складова власності активно впливає на економічну діяльність людей, прискорюючи або гальмуючи її розвиток. Без юридично закріплених прав на ті чи інші об'єкти власності, неможливе їх безконфліктне використання. Можна говорити про те, що юридичні права власності є формою конкретизації реальних економічних відносин, що склалися між людьми у певному суспільстві.

3.2. Сутність і структура економічної системи

Економіка будь-якої країни функціонує як багатовимірне суспільне явище, що складається з великої кількості різних взаємопов'язаних і взаємозалежних компонентів, які розвиваються відповідно до спільних для всієї системи законів. Під **економічною системою** розуміють сукупність

взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів господарювання, що утворюють певну цілісність. У спеціальній літературі існують різні підходи до виділення окремих сфер економіки, однак найбільш поширеним є спосіб її структурування з огляду на три основні структурні елементи: продуктивні сили, виробничі відносини і механізм господарювання.

Продуктивні сили – це сукупність, особистих і речових факторів виробництва в їх взаємодії і взаємозв'язку. **Виробничі відносини** являють собою контакти, у які вступають люди між собою в ході своєї економічної діяльності. Ці відносини поділяються на техніко-економічні, організаційно-економічні та соціально-економічні. **Техніко-економічні відносини** – це зв'язки між людьми, що встановлюються під час використання ними знарядь праці у виробничій сфері, завдяки чому люди впливають на сили природи і створюють необхідні для своєї життєдіяльності блага. **Організаційно-економічні відносини** – це ті, що виникають, коли необхідно застосовувати способи і методи організації та управління суспільним виробництвом, зокрема це відносини обміну діяльністю між людьми, спеціалізація, кооперування, концентрація та комбінування виробництва. І, нарешті, **соціально-економічні**, тобто ті контакти, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання благ, вони характерні привласненням засобів виробництва і його результатів.

Механізм господарювання зосереджує в собі форми й методи регулювання та впорядкування економічної діяльності людей, що базуються на використанні економічних законів, економічних важелів, правових норм та інституційних утворень. Найважливіша функція господарського механізму – забезпечення динамічної рівноваги в суспільному виробництві, яка досягається за рахунок гармонізації, узгодження суперечливих інтересів економічних суб'єктів.

3.3. Типи економічних систем

Загальна характеристика економічної системи набуває конкретизації в реальних моделях окремих соціально-економічних систем. Ці моделі відрізняються одна від одної, перш за все, домінуванням тих чи інших відносин власності. Саме тип привласнення зумовлює специфіку економічної діяльності людей і встановлює їх доступ до обмежених ресурсів і благ, створених у процесі виробництва. Відомо, що прагнення людини до максимального задоволення своїх потреб породжує економічні інтереси як відображення мети та шляхів його досягнення. Ці інтереси, безумовно, є суперечливими, оскільки відносини власності об'єктивно зумовлюють нерівний доступ суб'єктів і до ресурсів, і до створюваних благ. Через це кожне суспільство має вирішувати проблему узгодження економічних інтересів, користуючись при цьому відповідними засобами господарського механізму.

У сучасній науці виділяють три найбільш поширені моделі (типи) економічних систем – ринкову, централізовано-планову та змішану.

1. **Ринкова економіка** (економічна система чистого ринку, економіка вільної конкуренції). Цей тип економічної системи був характерним для економічного розвитку, насамперед, країн Західної та Центральної Європи, а також Північної Америки з XVII по 30-ті рр. XX ст. Йдеться про економіку вільної конкуренції, коли координація і регулювання господарської діяльності, прийняття основних економічних рішень відбувається на основі дії ринковою механізмом. І тут мотивами економічної поведінки членів суспільства є особисті інтереси, коли суб'єкти господарювання, конкуруючи між собою, прагнуть максимізувати власні доходи на основі індивідуального прийняття рішень та орієнтації на ціни, які склалися на певних товарних ринках. Ця система має у своїй основі приватну власність і вільну конкуренцію, а роль держави в ній зводиться до формування правового середовища економічної діяльності, захисту приватної власності й створення певних суспільних благ, що не можуть бути забезпечені ринковими засобами.

2. **Централізовано планова економіка** (20 – 90-ті роки XX ст.) – це така система, у якій основні економічні рішення приймає держава, котра бере на себе функції організатора господарської діяльності суспільства. Централізовано планова економіка бере за основу суспільну (державну) власність на засоби виробництва. Для такого типу економіки характерна вертикальна система управління господарськими процесами, де вирішальну роль відіграє центральний орган державного планування. Через механізм директивного (обов'язкового для виконання) планування держава приймає стратегічні рішення, встановлює пріоритети господарського розвитку суспільства та регламентує основні процеси економічного життя (визначає, що і скільки виробляти, куди постачати, формує ціни на економічні ресурси та готову продукцію тощо). Приватна власність у такій системі або взагалі забороняється, або має суттєві обмеження.

3. **Змішаний тип економіки** (30-ті роки XX ст. – сучасний період). На сьогодні – це ринкова економічна система, у якій регулювання економічних процесів здійснюється одночасно і ринком, і державою. При цьому не існує вирішальної переваги однієї складової над іншою. Ринкова економіка змішаного типу поєднує приватний й державний сектори господарства, механізми індивідуального прийняття рішень приватним бізнесом і контролю за його діяльністю з боку суспільства в умовах недосконалої конкуренції. У такій економіці значно розширена сфера державного регулювання господарських процесів шляхом здійснення державних витрат, використання державної власності, перерозподілу податків, дії програм соціального забезпечення тощо. Разом з тим, наскільки вагоме в тій чи іншій країні державне втручання в економіку і яких форм воно набуває, можна оцінювати по-різному.

3.4. Економічна роль держави

Історія розвитку економіки XX ст. стала яскравим свідченням зростання значущості ролі держави в процесах господарювання. Як відомо,

неконтрольовані ринкові відносини породжують цілий ряд соціально-економічних проблем. Саме тому вони потребують регулювання. Роль центрального регулятора може відігравати тільки держава – інститут, що є представником усього суспільства і має право владного втручання в економічні відносини. Разом з тим, подібне втручання не позбавлене негативних наслідків, оскільки досить часто представники приватних структур використовують державний апарат для задоволення власних інтересів. За таких умов держава не виступає як інститут максимізації суспільної вигоди, а захищає приватні інтереси тих, хто прийшов до влади. У таких обставинах необхідно знайти оптимальне співвідношення між ринковими і державними механізмами, звести до мінімуму негативні наслідки функціонування обох систем. Іншими словами, мова йде про досягнення за рахунок дії різних форм змішаної економіки високих темпів соціально-економічного прогресу суспільства. У чому ж тоді полягає **економічна роль держави**?

Перш за все, держава має **підтримувати самі умови існування ринку**. Як відомо, ринковий механізм не може ефективно функціонувати без конкуренції. Однак, задля максимізації доходів економічні суб'єкти прагнуть досягти на ринку монопольного становища, обмежити конкуренцію. Аби уникнути цього, держава забезпечує вільний доступ на ринки і будує правові обмеження руйнівних форм прояву монопольної влади, які знижують ефективність використання ресурсів і завдають збитку споживачам та виробникам певних видів продукції. Не менш важливою є **необхідність формування правового середовища діяльності економічних суб'єктів**, створення так званих «правил гри». До таких правил відноситься захист прав приватної власності, умов дотримання контрактів, а також прав споживачів тощо. Формуючи правове середовище, держава, одночасно, здійснює контроль за виконанням згаданих правил.

Поряд з цими важливими для суспільства функціями держава має на меті **нівелювати такі недоліки ринку**:

– *Неможливість надання суспільних благ*, адже ринок спонукає до виробництва тільки тих товарів і послуг, з яких підприємець очікує отримати прибуток. Ряд товарів суспільного значення (наприклад, національна оборона, соціальна інфраструктура, освіта, фундаментальна наука, культура тощо) або не дозволяють взяти плату з кожного члена суспільства за їх створення, або потребують тривалого періоду окупності витрат на їхнє виробництво. З цих причин приватний сектор або зовсім відмовляється від виготовлення таких товарів, або випускає їх у недостатній кількості. Через це держава бере на себе функцію сприяти створенню благ суспільного призначення.

– *Неспроможність забезпечити справедливий розподіл доходів*, оскільки конкуренція, закладена в ринковий механізм, передбачає успіх і здобутки сильних гравців. Натомість соціально незахищені прошарки суспільства неспроможні брати участь у конкурентній боротьбі і, як наслідок, створити собі гідні умови життя.

Державне регулювання економіки здійснюється за рахунок застосування певної **економічної політики** – системи заходів уряду, реалізованих у сфері управління економікою, аби надати потрібної спрямованості економічним процесам відповідно до поставлених завдань. Економічна політика має кілька форм – **бюджетну, кредитно-грошову та зовнішньоекономічну**. Реалізація кожної форми йде шляхом застосування відповідних **інструментів** – специфічних засобів (важелів), які використовує держава для забезпечення динамічного розвитку економіки (рис. 3.2).

Форми економічної політики	Інструменти державного впливу
Бюджетна	– державні видатки – податки
Кредитно-грошова	– облікова ставка відсотка – операції на відкритому ринку – норма обов’язкового резервування
Зовнішньоекономічна	– мито – квоти – ліцензії – валютні обмеження – валютні інтервенції

Рис. 3.2. Класифікація інструментів економічної політики

Методами державного регулювання економіки називають способи впливу держави на об’єкти і суб’єкти господарської системи. Зазвичай їх класифікують відповідно до характеру впливу на економічну діяльність (прямі та непрямі методи), а також за формою державного втручання (правові, адміністративні, економічні, ідеологічні методи).

Прямі методи державного регулювання пов’язані з використанням адміністративних важелів впливу на економіку, при цьому органи державної влади здійснюють прямий примус економічних суб’єктів до виконання певних дій. Для цього приймаються правові акти, що обов’язкові до виконання і забезпечені юридичними засобами примусу. Прикладами прямих методів державного регулювання економіки є побудова системи і визначення ставок оподаткування, ведення державного реєстру суб’єктів підприємницької діяльності, ліцензування її окремих видів тощо.

Непрямі методи базуються на економічних засобах впливу. Їхнє застосування опосередковане, коли з урахуванням економічних інтересів здійснюється вплив на діяльність економічних суб’єктів. Держава, використовуючи непрямі методи, не застосовує прямого примусу, а впливає на дії суб’єктів господарювання через створення умов, які мотивують їх до відповідної поведінки. Це можуть бути матеріальні й моральні стимули, що ведуть до підвищення / падіння рівня прибутковості певної діяльності, зростання / зниження лояльності до окремих фірм тощо. Інструментами

непрямого регулювання, як правило, виступають важелі бюджетної та кредитно-грошової політики.

І прями, і непрямі методи державного регулювання економіки мають одні й ті самі цілі, вони завжди набувають відповідної правової форми. Саме з цих причин правові методи слід розглядати як одну з найважливіших форм державного втручання в економіку. Будь-які методи державного регулювання економіки не можуть бути застосовані без наявності правової бази.

Адміністративні методи базуються на можливостях державної влади, на авторитеті уряду і не пов'язані із засобами фінансового стимулювання, створення умов матеріальної та моральної зацікавленості у певному виді діяльності. Ці методи визначають не економічні умови господарювання, а саму можливість його ведення. Найбільш поширеними інструментами у сфері застосування адміністративних методів є дозвіл на певний вид підприємництва, встановлення квот, мита й інших обмежень, податковий контроль і нагляд, визначення мінімального рівня заробітної плати тощо.

Економічні методи відображають способи впливу держави на перебіг процесів господарювання за рахунок створення певних умов, у яких діяльність суб'єктів стає більш-менш доцільною з огляду на досягнення ними власних приватних інтересів. Для використання таких методів існують вже згадані нами раніше інструменти бюджетної, кредитно-грошової та зовнішньоекономічної політики.

Ідеологічні методи ґрунтуються не на фінансових стимулах і адміністративних санкціях, а на авторитеті уряду, його легітимності. Такі методи дають результат тільки тоді, коли економічні суб'єкти довіряють обраному уряду та вважають справедливими висунуті державою цілі, завдання економічної політики, заклики та заяви. Серед інструментів реалізації ідеологічних методів – пропаганда в засобах масової інформації, заходи виховної та освітньої політики в країні.

ВИСНОВКИ

1. Економічні відносини власності відображають взаємозв'язки між людьми, викликані привласненням економічних благ та визначенням умов економічної діяльності суб'єктів.

2. Як юридична категорія власність відображає права, узаконені державою, котрими володіють люди по відношенню до благ.

3. Економічна система – це сукупність взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність.

4. У сучасній науці виділяють три найбільш поширені моделі (типи) економічних систем – ринкову, централізовано-планову та змішану.

5. У ринковій економіці (економічній системі чистого ринку) координація і регулювання господарської діяльності, прийняття основних економічних рішень відбувається на основі приватної власності, вільної конкуренції та дії ринковою механізми, а роль держави в ній зазвичай мінімальна.

6. Централізовано-планова економіка – це система господарювання, яка

має у своїй основі суспільну (державну) власність на засоби виробництва, у якій ключові економічні рішення приймає держава.

7. Змішана економіка – сучасний тип ринкової системи, у якій регулювання економічних процесів здійснюється одночасно ринком і державою, без суттєвої переваги когось із них.

8. Держава в сучасних умовах виконує ряд важливих функцій, спрямованих, по-перше, на створення самих умов існування ринку (підтримку конкуренції, формування належних «правил гри» та контроль за їх дотриманням, а, по-друге, на усунення недоліків ринку (надання суспільних благ, стабілізацію економічного розвитку, соціальне забезпечення вразливих верств населення тощо).

ВПРАВИ ДО ТЕМИ 3

Вправа 1. Для кожного з наведених положень знайдіть відповідний термін або поняття серед перелічених нижче.

1. Відносини між людьми, пов'язані з привласненням економічних благ.
2. Економічна система, у якій переважає ринкове саморегулювання, а держава бере мінімальну участь у регулюванні економічних процесів.
3. Економічна система, у якій координація господарської діяльності здійснюється виключно державою.
4. Економічна система, у якій роль координатора виконують і ринок, і держава.
5. Спільне привласнення благ певною групою людей.
6. Спільне привласнення благ членами суспільства через посередництво державних інститутів.
7. Персоніфіковані носії відносин власності.
8. Процес трансформації державної форми власності в різні види її форми приватної.
9. Сукупність взаємопов'язаних та впорядкованих елементів економіки.
10. Сукупність відносин між суб'єктами, викликаних привласненням об'єкта як фактора виробництва.
11. Сукупність узаконених державою прав і норм економічних взаємовідносин між фізичними та юридичними особами, які складаються в процесі володіння, користування та розпоряджання об'єктами власності.
12. Сукупність об'єктів, що можуть бути привласнені або відчужені.
13. Дії органів державної влади, що мають форму примусу економічних суб'єктів до виконання певних заходів.
14. Дії органів державної влади, що мають форму опосередкованого впливу на економічні інтереси та мотивацію економічних суб'єктів.
15. Відносини між людьми, що виникають у ході економічної діяльності.

Терміни та поняття

- а) Власність;
- б) приватизація;
- в) приватна власність;
- г) об'єкти власності;
- д) право власності;
- ж) колективна власність;
- и) суб'єкти власності;
- к) державна власність.
- л) економічна система;
- м) змішана економіка;
- н) централізовано планова економіка;
- п) чистий ринок;
- р) прямі методи;
- с) непрямі методи;
- т) виробничі відносини.

Вправа 2. У наведених нижче завданнях знайдіть єдиний правильний варіант відповіді.

1. Які існують основні типи економічних систем?

- а) Чистий ринок, змішана економіка, централізовано планова економіка;
- б) товарне виробництво, чистий ринок, змішана економіка;
- в) натуральне господарство, товарне господарство, централізовано планова економіка;
- г) правильної відповіді немає.

2. Для якого типу економічної системи характерні домінування приватної власності, вільне підприємництво, вільна конкуренція і мінімальне державне втручання?

- а) Чистого ринку;
- б) змішаної економіки;
- в) централізовано-планової економіки;
- г) правильна відповідь у пп. б, в.

3. Який зміст має поняття «невидимої руки», описане А. Смітом?

- а) Прагнення суб'єктів до максимізації прибутку;
- б) механізм саморегулювання економіки;
- в) система державного втручання в економіку;
- г) система механізмів економічної політики.

4. Яка з ознак не характеризує чистий ринок?

- а) Приватна власність;
- б) вільна конкуренція;
- в) суспільний інтерес як основний мотив поведінки економічних суб'єктів;
- г) обмежена роль держави.

5. Яка форма власності домінує в умовах ринкової економіки?

- а) Приватна;
- б) колективна;
- в) державна;
- г) комунальна.

6. Яка з ознак характеризує ринкову економічну систему?

- а) Антимонопольне регулювання економіки;
- б) приватна власність і свобода вибору;
- в) натуральна форма виробництва;
- г) розподіл благ на основі суспільних уявлень про справедливість.

7. Яка з перерахованих рис не характеризує централізовано-планову економіку?

- а) Абсолютизація державної власності;
- б) жорстка централізація в розподілі ресурсів та результатів діяльності;
- в) вільна конкуренція;
- г) правильно – пп. а, б.

8. Яка з ознак характеризує тільки централізовано-планову економіку?

- а) Директивне визначення державою основних параметрів господарювання;
- б) планування господарської діяльності підприємств;
- в) встановлення незмінних цін на всі види продукції;
- г) усі варіанти відповіді правильні.

9. Що не відноситься до недоліків централізовано планової економіки?

- а) Обмеження вільного підприємництва;
- б) стримування зростання ефективності виробництва;
- в) досягнення передових позицій в окремих напрямках економічної діяльності;
- г) обмеження приватної власності на економічні ресурси.

10. Для якої економічної системи характерний централізований розподіл товарів та ресурсів?

- а) Традиційної;
- б) чистого ринку;
- в) централізовано планової;
- г) змішаної.

11. Яка з ознак характеризує змішану економіку?

- а) Мінімальне втручання держави в економічне життя суспільства;
- б) сукупність різних укладів господарювання;
- в) співіснування великих і малих підприємств;
- г) поєднання механізмів саморегулювання з державним координуванням господарських процесів.

12. В умовах якої економічної системи проблеми господарювання частково вирішуються ринковими методами, а частково державою?

- а) Командної;
- б) змішаної;
- в) ринкової;
- г) натуральної.

13. Переважно в який період сформувалася система змішаної економіки?

- а) XVIII ст.;
- б) XIX ст.;
- в) XVIII – XIX ст.;
- г) XX ст.

14. Яка основна риса сучасної змішаної економіки?

- а) Поєднання натурального і товарного виробництва;
- б) наявність приватного і державного секторів економіки ;
- в) існування натурального виробництва, що доповнює товарне;
- г) правильної відповіді немає.

15. Яка з ознак не характерна для змішаної економіки?

- а) Вільна (чиста) конкуренція;
- б) ринкове саморегулювання;
- в) державне регулювання;
- г) планування виробництва на мікрорівні.

16. У якій системі господарювання застосовується макроекономічне регулювання з боку держави?

- а) Централізовано-планова економіка;
- б) змішана економіка;
- в) ринкова економіка;
- г) правильна відповідь у пп. а, б.

17. Яка з ознак характерна для сучасних економічних систем?

- а) Мінімальне державне втручання;
- б) пошук оптимального поєднання ринкових та державних видів регулювання;
- в) істотне зростання економічної ролі держави;
- г) швидке просування до економічної моделі класичного типу.

18. Який з факторів не характеризує собою економічну форму реалізації власності?

- а) Управління об'єктом власності;
- б) привласнення позитивного ефекту від використання об'єкта;
- в) вирішення питання продажу об'єкта власності;
- г) правильної відповіді немає.

19. Яким чином відносини власності впливають на економічне життя суспільства?

- а) Визначають, у чиїх інтересах ведеться виробнича діяльність;
- б) формують зацікавленість в ефективному використанні економічних ресурсів;
- в) правильна відповідь у пп. а, б;
- г) правильної відповіді немає.

20. Чи справедливе твердження, що власність – це завжди відчуження?

- а) Так;
- б) ні;
- в) певною мірою;
- г) за обмежених умов.

21. Від яких чинників залежить привласнення результатів праці?

- а) Рівня розвитку технологій;
- б) процесу взаємодії людини з природою;
- в) виробничих відносин між членами суспільства;
- г) чинного законодавства.

22. Який зміст має право користування об'єктом?

- а) Привласнення корисного ефекту від споживання блага;
- б) самостійне вирішення долі певного об'єкта або делегування такого права іншим суб'єктам;

- в) винятковий фізичний контроль над об'єктом;
- г) довільне використання об'єкта.

23. Який зміст має право володіння?

- а) Привласнення корисного ефекту від споживання блага;
- б) самостійне вирішення долі певного об'єкта або делегування такого права іншим суб'єктам;
- в) винятковий фізичний контроль над благом;
- г) правильної відповіді немає.

24. У якій сфері суспільного виробництва виникають відносини економічної власності?

- а) Виробництва;
- б) розподілу;
- в) у всіх сферах суспільного відтворення;
- г) обміну та споживання.

25. Хто із суб'єктів не може бути активною стороною відносин власності?

- а) Населення;
- б) галузь економіки;
- в) держава;
- г) окремих підприємств.

26. Хто із суб'єктів не може вступати у відносини власності?

- а) Працівники заводу, які вийшли на пенсію;
- б) пральний комбінат;
- в) акціонерне товариство;
- г) правильної відповіді немає.

27. Яка із названих систем не може бути об'єктом власності?

- а) Органи управління;
- б) земля та її надра;
- в) інформація;
- г) унікальні витвори мистецтва.

28. Який із способів закріплення прав власності за певними суб'єктами можна вважати в сучасних умовах основним?

- а) За допомогою сили;
- б) через звичаї, традиції;

- в) під впливом моральних установок;
- г) дотримання юридичних норм.

29. Який з перелічених не можна вважати способом закріплення прав власності за певними суб'єктами?

- а) За допомогою сили;
- б) шляхом домовленості сторін;
- в) застосування правових норм;
- г) правильної відповіді немає.

30. Яка з форм власності є найбільш ефективною?

- а) Приватна;
- б) акціонерна;
- в) державна;
- г) правильної відповіді немає.

31. Який із названих суб'єктів визначає безпосередню мету діяльності підприємства?

- а) Держава;
- б) власник засобів виробництва;
- в) працівник;
- г) усі варіанти відповіді правильні.

32. Чиїми інтересами має керуватися директор заводу в ринковій економіці?

- а) Особистими інтересами;
- б) інтересами власника заводу;
- в) інтересами трудового колективу;
- г) правильна відповідь у пп. а, б, в.

33. Які неминучі наслідки має оренда підприємства?

- а) Зміна його власника;
- б) зміна в технології виробництва;
- в) зміна його користувача;
- г) правильна відповідь у пп. а, б, в.

34. Хто із суб'єктів має найбільшу свободу в управлінні власністю?

- а) Користувач;
- б) розпорядник;

- в) власник;
- г) правильна відповідь у пп. а, б.

35. До якого виду власності можна віднести пансіонат «Зоря» галузевої профспілки працівників освіти?

- а) Індивідуальної;
- б) пайової;
- в) громадських організацій;
- г) акціонерної.

36. До якого виду власності належить парк відпочинку ім. Т.Г. Шевченка в м. Дніпро?

- а) Громадських організацій;
- б) загальнодержавної;
- в) акціонерної;
- г) комунальної.

37. Як можна оцінити зазвичай реальні права власника?

- а) Менші потенційних;
- б) більші потенційних;
- в) дорівнюють потенційним;
- г) правильна відповідь у б, в.

38. Який суб'єкт може обмежувати потенційні права власника?

- а) Держава;
- б) місцеві органи влади;
- в) сам власник;
- г) держава і сам власник.

39. Яке з визначень поняття приватизації є правильним?

- а) Зміна власника;
- б) передача майна в оренду з правом наступного викупу;
- в) розподіл частини державної власності серед юридичних осіб;
- г) відчуження державної власності на користь приватних осіб.

40. Яке з визначень найбільш повно розкриває юридичний зміст власності?

- а) Відносини між людьми, викликані привласненням матеріальних благ;
- б) ставлення людей до матеріальних благ;

- в) відносини користування, володіння та розпорядження благами;
- г) відносини між людьми, закріплені в нормах права.

Вправа 3. Визначте, яке з положень правильне, а яке помилкове.

1. Основними типами економічних систем прийнято вважати натуральне господарство і товарне виробництво.
2. Змішана економіка – це така система господарювання, у якій тільки ринок регулює економічні процеси.
3. Система змішаної економіки сформувалася переважно в ХХ ст.
4. Для змішаної економіки не властива вільна (чиста) конкуренція.
5. Ринкова економіка більш ефективна, ніж планова, тому що в ній уряд кожної країни краще знає економічну теорію і веде правильну економічну політику.
6. Відносини між людьми, що виникли в процесі привласнення засобів і результатів виробництва – це об'єкт власності.
7. Об'єктом власності може бути тільки матеріальне благо.
8. Будь-яке привласнення є водночас і відчуженням.
9. Суб'єктом власності може бути тільки фізична особа.
10. Будь-яка юридична особа може бути суб'єктом власності.
11. Економічний зміст власності формується нормами законодавства.
12. Приватизація – це процес трансформації державної форми власності у приватну.
13. Відносини власності показують, у чиїх інтересах ведеться виробництво.
14. Оренда підприємства обов'язково приводить до зміни його власника.
15. Потенційні права власника може обмежувати тільки держава.
16. Процес приватизації державного майна характерний не тільки для країн з перехідною економікою.
17. Прикладом самообмеження прав власника може бути передача майна в оренду.
18. У сучасних умовах основним способом закріплення за суб'єктом прав власності є сила.
19. Приватна власність ефективніша за державну.
20. Власність – це основа функціонування будь-якої економічної системи.
21. Для виникнення відносин власності стосовно якогось об'єкта потрібна його загальнодоступність.

ТЕМА 4. РИНОК В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

Сучасною формою товарного виробництва є ринкова економіка. У цій темі розглянуто суттєві риси ринкової форми організації економічних процесів та ключові функції ринку. Центральне місце в розгляді відведено аналізу механізмів саморегулювання ринкової економіки – попиту, пропозиції та цінової координації інтересів споживачів і продавців товарів. Висвітлено будову сучасного ринку та виділено його інфраструктуру – організаційні системи, що забезпечують рух товарних потоків від виробника до споживача.

4.1. Сутність і функції ринку

Ринок як економічне явище сформувався в ході розвитку товарного виробництва, будучи об'єктивним результатом його еволюції. Суспільний поділ праці, з якого власне й розпочинається історія товарного виробництва, неминуче потребував обміну. Ще давні скотарі, випасаючи тварин далеко за межами поселень і не маючи можливості займатися іншими видами економічної діяльності, потребували продуктів рільництва. Своєю чергою хлібороби не могли обійтися без м'яса, кісток, шкур та інших продуктів тваринництва. Як бачимо, суспільний поділ праці розмежовував людей, закріплюючи окремі групи за певними видами економічної діяльності, потребуючи при цьому їхньої взаємодії, постійного обміну продуктами праці. Поступово розвиток обміну зумовив появу грошей, які суттєво розширили стимули до створення товарів спеціально для продажу. Виробник за таких умов усе більше потребував розширення виробництва товарів не для власного споживання, а в ролі носіїв вартості, коли стало можливим отримати натомість десятки інших товарів. Так з'явилося виробництво, орієнтоване на ринок, тобто для задоволення потреб інших людей.

На ранніх етапах розвитку ринок був площею, публічним місцем, де збиралися люди для спілкування й торгівлі. Надалі з розвитком економічних відносин у суспільстві змінювалась змістова наповнення поняття «ринок». У сучасних умовах ринок – це не обов'язково якесь фізичне місце, де зустрічаються продавці й покупці. Скажімо, торгівля через мережу Інтернет, продаж товарів за оголошеннями в газетах, домовленість сторін про обмін у телефонному режимі – це далеко не повний перелік обмінних операцій, передбачених сучасним ринком. Отже, зараз в економічній теорії **ринок** розглядають як *форму взаємозв'язку між виробниками і покупцями товарів, що формується на основі суспільного поділу праці.*

Ринкова форма взаємозв'язку між економічними суб'єктами впливає на всі сторони їхньої економічної діяльності, виконуючи цілий ряд важливих **функцій**. Розглянемо їх детальніше.

1. *Доставляння товару до споживача.* Оскільки сучасне виробництво базується на системі суспільного поділу праці, то економічні суб'єкти, що спеціалізуються на виробництві окремих видів продукції, мають обмінятися між собою результатами своєї праці. Споживачі в умовах ринкової економіки отримують необхідну продукцію, яка задовольняє їхні потреби, не безпосередньо від товаровиробників, а через ринковий обмін. При цьому важливо, що без такого обміну неможливо визначити, на скільки взаємовигідним є той чи інший економічний або технологічний зв'язок між учасниками суспільного виробництва.

2. *Встановлення відповідності того чи іншого продукту і витрат на його виробництво суспільним потребам.* Як відомо, в умовах товарного господарства реалізація продукції відбувається відповідно до суспільно необхідних витрат на її виробництво. Індивідуальні ж витрати різних економічних суб'єктів на створення одних і тих самих товарів, як правило, неоднакові і не завжди відповідають суспільно необхідним. Отже, тільки в разі продажу (ринкового обміну) певного товару встановлюється міра його необхідності для споживачів, а індивідуальні витрати на його виробництво будуть визнані суспільством.

3. *Визначення ефективності праці товаровиробників, стимулювання кількісних і якісних змін у виробництві.* Ринок спонукає виробників товарів і послуг до зниження витрат, підвищення якості й споживчих властивостей продукції. Він створює дієвий механізм мотивації підприємництва на основі впровадження найпередовіших досягнень НТП, стимулює підвищення ефективності виробництва, зумовлює його технічне й технологічне вдосконалення.

4. *Підтримання пропорційності в суспільному виробництві.* Ринок регулює всі економічні процеси – виробництво, обмін, розподіл і споживання, визначаючи пропорції й напрями розподілу економічних ресурсів на мікро- та макрорівнях економіки за рахунок розширення або звуження попиту й пропозиції. Завдяки ринковому перерозподілу ресурсів асортимент товарів і послуг наближається до структури суспільних потреб.

5. *Погодження інтересів продавця та покупця, координація їх дій.* Інтереси продавців і покупців, як правило, не збігаються – продавець хоче реалізувати свій товар найдорожче, а покупець придбати його якомога дешевше. Узгодження цих протилежних інтересів відбувається в процесі ринкового обміну, коли ціна товару виконує свою координувальну функцію.

Об'єктами ринкових відносин, тобто купівлі й продажу, стають усі результати суспільної діяльності. Ними можуть бути матеріальні продукти праці (засоби виробництва, предмети споживання, надані послуги), інтелектуальні продукти (інформація, наукові ідеї), робоча сила, цінні папери, валюта, позичковий капітал тощо.

Серед основних **суб'єктів ринкових відносин** визначено такі:

1) *домогосподарство* – економічна одиниця, у складі якої одна або більше осіб, що постачають ресурси і використовують отримані за це гроші для придбання товарів та послуг з метою задоволення власних потреб;

2) *фірма або підприємство* – це економічна одиниця, яка використовує фактори виробництва і виготовляє продукцію для задоволення потреб споживачів, прагне максимізувати свій прибуток;

3) *держава* – це самостійний суб'єкт ринку, який має вигляд урядових установ, що проводять економічну, політичну діяльність та використовують юридичну владу для забезпечення умов господарювання решти суб'єктів економіки.

4.2. Механізм функціонування ринку

Механізм функціонування ринку формується на основі попиту, пропозиції та рівноважної ціни. Термін «попит» в економічній науці означає платоспроможну потребу в товарі, тобто ту, яку суб'єкт здатний оплатити. Із такого визначення випливає, що попит на той чи інший товар залежить від ціни. Отже, **попит** – це платоспроможна потреба, кількість товару, яку хочуть і можуть придбати споживачі за певної ціни.

Зазвичай споживачі, прагнучи отримати максимальну корисність від споживання благ, намагаються в межах величини свого доходу придбати якомога більшу їх кількість. А це залежить від тих цін, що склалися на ринку, тобто дешевий товар можна придбати в більшій кількості, а дорогий – у меншій. Отже, споживач прагне купувати більше товарів тоді, коли ціна їхня знижується. Таку економічну поведінку відображає **закон попиту**, за яким у рівних інших умовах зниження ціни товару зумовлює зростання попиту на нього і навпаки.

Якщо зобразити цю залежність графічно у системі координат, то маємо криву попиту (див. рис. 4.1).

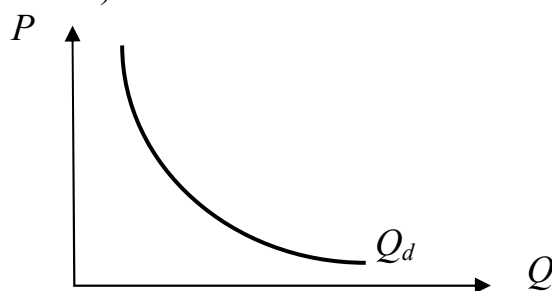

Рис. 4.1. Крива попиту

Існує принципова різниця між зміною величини попиту і зміною попиту в цілому (його обсягом). **Величина попиту** відображає його залежність від ціни певного товару, а саме:

$$Q_d = f(P), \quad (4.1)$$

де Q_d – величина попиту; P – ціна за одиницю товару.

Графічно це відображається як переміщення від однієї точки до іншої уздовж незмінної кривої попиту Q_d (див. рис. 4.2).

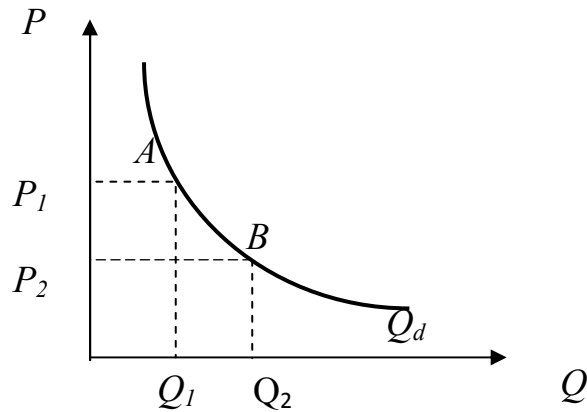

Рис. 4.2. Зміна величини попиту

На рис. 4.2 переміщення вздовж кривої попиту від точки A в точку B відображає збільшення величини попиту внаслідок зменшення ціни за одиницю товару з P_1 до P_2 .

Якщо говорити про **обсяг попиту**, то мають на увазі вплив на нього всіх інших факторів (нецінових чинників), окрім власне ціни даного товару. У разі зміни нецінових факторів сама крива попиту Q_d зміщується праворуч або ліворуч (див. рис. 4.3).

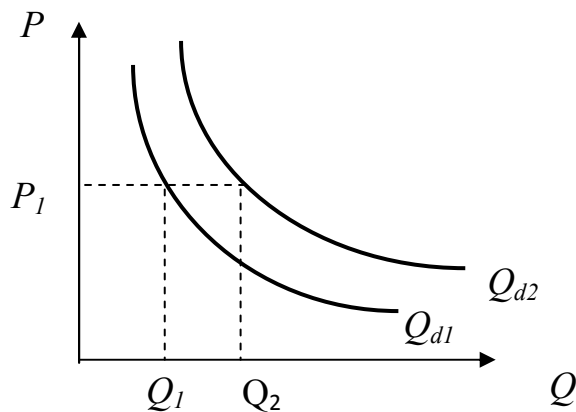

Рис. 4.3. Зміщення кривої попиту під впливом нецінових факторів

Існують такі **нецінові фактори попиту**:

– *Ціни на інші товари.* Якщо зростає ціна на товар-субститут (взаємозамінний), то попит на основний товар знижується, а на його заміник підвищується. Наприклад, подорожчання олії зумовлює скорочення попиту на неї і зростання попиту на маргарин. Якщо зростає ціна на товар-комплемент (той, що доповнює основний), то попит на цей товар зменшується. Наприклад, зростання ціни на бензин змушує власника автомобіля менше користуватися ним, а відтак, зменшується попит і на мастила, гальмівну рідину тощо.

– *Доходи споживачів.* Зростання доходів, як правило, зумовлює зростання попиту на товари, а їхнє зниження – веде до скорочення.

– *Зміна споживацьких переваг*, яка може відбуватися внаслідок зміни потреб, під впливом реклами, моди, тощо.

– *Цінові очікування споживачів*. Інформація про майбутнє зростання цін на товар збільшує поточний попит на нього і навпаки.

– *Кількість покупців*. Збільшення чисельності потенційних споживачів товару підвищує ринковий попит на нього і навпаки.

Пропозиція – це кількість товарів і послуг, яку готовий реалізувати продавець за певну ціну. Прямий зв'язок між ціною і кількістю запропонованого на ринку товару називається законом пропозиції. Зміст **закону пропозиції** полягає в тому, що за рівних інших умов зниження ціни на той чи інший товар зумовлює зменшення пропозиції і навпаки. Якщо зобразити цю залежність графічно, отримаємо криву пропозиції (рис. 4.4).

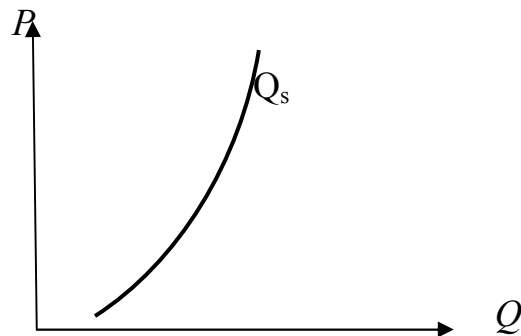

Рис. 4.4. Крива пропозиції

Так само, як і для попиту, існує принципова різниця між зміною величини пропозиції та зміною її в цілому (її обсягу). **Величина пропозиції** відображає її залежність від ціни певного товару, тобто

$$Q_s = f(P), \quad (4.2)$$

де Q_s – величина пропозиції; P – ціна за одиницю товару.

Графічно зміну величини пропозиції товару відображено як переміщення від однієї точки до іншої уздовж незмінної кривої пропозиції Q_s (рис. 4.5).

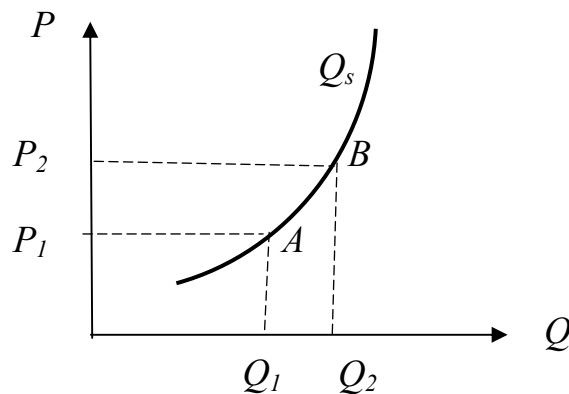

Рис. 4.5. Зміна величини пропозиції

На рис. 4.5 переміщення вздовж кривої пропозиції від точки A в точку B відображає збільшення величини пропозиції внаслідок підвищення ціни за одиницю товару з P_1 до P_2 .

Обсяг пропозиції – це її залежність від інших факторів, окрім ціни певного товару. Якщо змінюються інші (нецінові) фактори, то крива пропозиції зміщується (див. рис. 4.6).

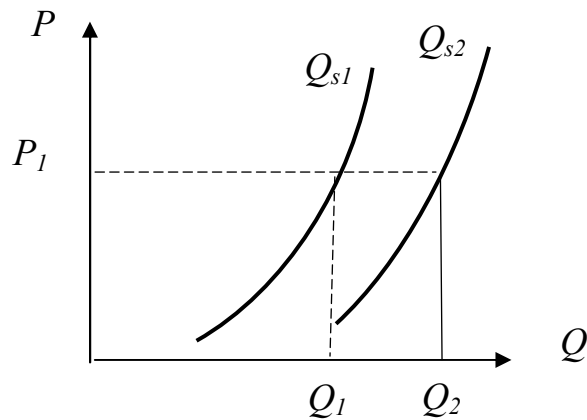

Рис. 4.6. Зміщення кривої пропозиції під впливом нецінових факторів

Мають місце такі **нецінові фактори пропозиції**:

– *Зміна цін на ресурси.* подорожчання ресурсів (за інших незмінних умов) приводить до збільшення виробничих витрат, зростання собівартості продукції, що змушує підприємця пропонувати свого товару менше. Отже, крива пропозиції зміщується ліворуч.

– *Капітал і технологія виробництва.* Застосування нових технологій дає змогу зменшити собівартість одиниці продукції. Це сприяє розширенню пропозиції товару на ринку, відтак, крива пропозиції зміщується праворуч.

– *Економічна політика держави.* У разі зростання ставки оподаткування крива пропозиції (за інших однакових умов) зміститься ліворуч. Якщо ж зростатимуть дотації бізнесу, то крива пропозиції зміститься праворуч.

– *Зміна цін на споріднені товари.* Коли, наприклад, ціна на маргарин зростає, а на йогурти залишається незмінною, то підприємець – виробник йогуртів, шукатиме альтернативний спосіб застосування своїх ресурсів і, ймовірно, спрямує їх на виробництво маргарину, зменшивши тим самим виробництво йогуртів. При цьому крива пропозиції йогуртів зміститься ліворуч.

– *Цінові очікування підприємців.* Оптимістичні передбачення підприємців щодо цін на певний товар сприятимуть зміщенню кривої пропозиції праворуч, а песимістичні – зумовлять її зміщення ліворуч.

– *Кількість продавців на ринку.* Збільшення чисельності тих, хто пропонує товар, підвищує його ринкову пропозицію і навпаки.

Криві попиту й пропозиції показують, як змінюватиметься величина цих показників у разі зміни ціни, а решта чинників будуть такими самими. Діалектика взаємозалежності попиту й пропозиції простежується в ситуації

ринкової рівноваги, за якої попит дорівнює пропозиції. Графічно ситуацію ринкової рівноваги показано на рис. 4.7.

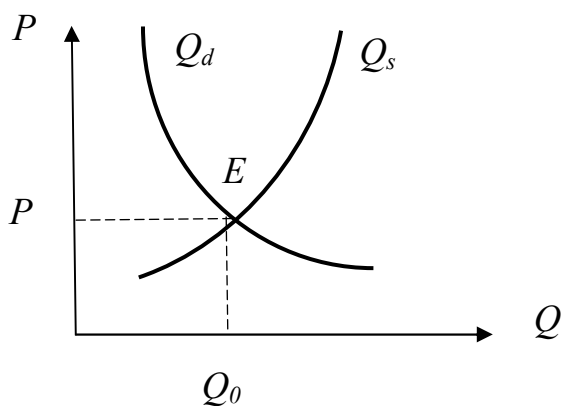

Рис. 4.7. Графік ринкової рівноваги

Значення ціни в усіх точках незбалансованого співвідношення попиту й пропозиції на ринку являє собою рухливу величину. Тимчасова ситуація, яка характеризує стан попиту й пропозиції на ринку в певний період, називається **кон'юнктурою ринку**. Стосовно всіх значень співвідношення попиту й пропозиції, що перебувають нижче точки рівноваги, напрям руху ціни залежить від перевищення платоспроможного попиту на товар над його пропозицією. У цьому випадку має місце товарний дефіцит. Тоді покупці вступають у конкуренцію один з одним за право отримати дефіцитний товар, зокрема пропонуючи за нього більш високу ціну. Отже, ринкова ціна підвищується, стимулюючи розширення пропозиції цього товару. При цьому, чим більшим було абсолютне значення дефіциту товару на ринку, тим швидше зростатиме ціна на нього.

Протилежна описаній тенденція зміни ціни характерна для ринкової кон'юнктури, за якої спостерігається надлишкова пропозиція товарів. Тепер у конкурентну боротьбу за право реалізувати товар вступають продавці, заохочуючи покупців більш низькою індивідуальною ціною. Така конкуренція продавців веде до зниження ціни на товар і розширення за рахунок цього платоспроможного попиту. Отже, ціна пропозиції й ціна попиту, що формуються під дією однойменних законів, поєднуються на ринку, аби знайти рівнодійну величину – **рівноважну ринкову ціну товару**. Саме вона влаштовує і продавця, і покупця товару, відображаючи рівність величин попиту й пропозиції на ринку. Отже, *ринковий механізм – це спосіб координації діяльності економічних суб'єктів через систему цін і конкуренцію*.

4.3. Структура й інфраструктура ринку

В умовах розвиненого товарного виробництва ринкові зв'язки охоплюють усю систему і всіх суб'єктів економічних відносин – підприємців, найманих працівників, споживачів готової продукції, власників грошового капіталу тощо. Відповідно, сучасна ринкова економіка – це система ринків. Кожен вид ринку

має свої особливості, але всі вони тісно пов'язані й органічно взаємодіють між собою.

Структура ринку – це сукупність різних його видів та взаємозв'язків між ними. Кожен вид ринку можна виокремлювати за різними критеріями. Найбільш часто це роблять з огляду на *ознаку об'єкта купівлі-продажу*, виділяючи такі види:

1. Ринок споживчих товарів і послуг (товарний ринок).
2. Ринок економічних ресурсів, що формується за рахунок ринків засобів виробництва, природних ресурсів і праці.
3. Ринок фінансових ресурсів, до складу якого входять ринки грошей та капіталу.

Можливі також інші підходи до структуризації ринків з використанням описаних нижче критеріїв.

1. *За територіальною ознакою* ринок буває внутрішній і зовнішній. Внутрішній може бути національним (діє на території всієї країни, обмежений її географічними кордонами), регіональним (ринок окремої територіальної одиниці), локальним (ринок якоїсь місцевості, що поєднує певну кількість населених пунктів). Зовнішній ринок являє собою форму взаємозв'язку між окремими країнами, які здійснюють експортно-імпортні операції.

2. З огляду на *кон'юнктуру* виділяють збалансований і незбалансований ринок. Збалансований – це той, на якому підтримується повна відповідність між попитом і пропозицією. В умовах збалансованого ринку забезпечується реалізація всіх запропонованих товарів, а також досягається найбільш повне задоволення платоспроможного попиту. Незбалансованим вважається ринок, на якому немає повної відповідності між попитом і пропозицією. Кількісна незбалансованість ринку може мати вигляд надмірного перевищення пропозиції над попитом, що ускладнює реалізацію товарів (спостерігається їхній надлишок), а також буває перевищення попиту над пропозицією, що створює напруження на ринку й ускладнює задоволення попиту (створюється дефіцит товарів).

Однією з важливих умов функціонування ринку є наявність добре розвиненої інфраструктури. Якщо її рівень хороший, то це зрештою сприяє підвищенню ефективності функціонування всієї ринкової економіки. Своєю чергою, за рівнем розвитку ринкової інфраструктури можна судити також про якість самого ринку, ринкових відносин у тій чи іншій країні. Отже, необхідна умова дієвості всякого ринку – це створення належної інфраструктури.

Інфраструктура ринку – це сукупність організацій (посередників), що забезпечують рух товарних потоків від виробника до споживача. Цей важливий елемент ринкової економіки виконує описані нижче **функції**.

1. *Доставляння товару до споживача*. Це відбувається завдяки діяльності організаційних структур, які спеціалізуються на посередницьких операціях. При цьому краще задовольняються запити споживачів, зменшується час на реалізацію товарів і скорочуються витрати на обіг товарів.

2. *Мобілізація вільних коштів і кредитування.* Цим займаються відповідні структури (насамперед, комерційні банки), які виступають посередниками на ринку грошей, сприяючи, по-перше, акумуляції тимчасово вільних коштів населення і підприємств, а, по-друге, розширенню інвестиційних можливостей суспільства за рахунок збільшення масштабів кредитування економічних операцій.

3. *Надання посередницьких послуг у сфері інвестування.* Це зумовлює зростання інвестиційних можливостей підприємств не тільки через діяльність банківських структур і кредитування, але й через рух капіталів на основі обігу цінних паперів. Посередники, які діють на фондовому ринку, окрім розширення інвестиційного потенціалу країни, сприяють також переміщенню капіталів між галузями, підтримуючи тим самим певні пропорції розвитку економіки.

4. *Страхування різних сторін господарської діяльності.* Послуги, що забезпечують зменшення ризику окремих операцій, неминуче підвищують безпеку підприємницької діяльності в цілому, тим самим сприяючи її розширенню.

5. *Регулювання економіки.* Відбувається за рахунок діяльності посередницьких структур, здатних більш ефективно перерозподіляти економічні ресурси, що сприяє встановленню та підтримці господарських взаємозв'язків і координації роботи суб'єктів ринкової економіки. Зокрема держава за допомогою ринкової інфраструктури запроваджує антиінфляційні заходи, реалізує політику зайнятості, виконує стабілізаційне регулювання національної економіки тощо.

У ринковій інфраструктурі було виділено її окремі елементи, за допомогою яких вдається виконувати розглянуті функції. Такі елементи можна згрупувати в три блоки, а саме:

– *організаційно-технічна інфраструктура*, куди входять товарні біржі та аукціони, торгові дома й палати, холдингові та брокерські компанії, ярмарки, пункти прокату й лізингу, державні інспекції, різного роду асоціації підприємців і споживачів, транспортні комунікації та засоби оперативного зв'язку;

– *фінансово-кредитна інфраструктура ринку*, де зосереджено банки, фондові й валютні біржі, страхові інвестиційні компанії, фонди профспілок та інших громадських організацій;

– *науково-дослідна інфраструктура ринку* включає наукові інститути, аудиторські організації.

Крім загальної інфраструктури, яка обслуговує ринкові відносини в цілому, існує **спеціалізована інфраструктура** (див. рис. 4.8), яка забезпечує ефективне функціонування окремих ринків: споживчих товарів і послуг, капіталів, праці та інших.

Так, на ринках товарів і послуг діють підприємства оптової та роздрібною торгівлі, торгові дома, рекламні й маркетингові компанії, фірми, зайняті перевезенням вантажів. Ринок праці обслуговують біржі праці, державні й приватні служби зайнятості, пенсійні фонди, державні центри підготовки

кадрів. Функціонування ринку капіталу забезпечують фондові та валютні біржі, інвестиційні компанії, брокерські контори, інвестиційні банки, податкові інспекції тощо.

Ринок споживчих товарів і послуг	Ринок ресурсів			Фінансовий ринок
	засобів виробництва	природних ресурсів	праці	
Торгові дома	Товарні біржі		Центри зайнятості	Фондові біржі
Підприємства оптової та роздрібно торгівлі	Торгово-посередницькі компанії		Центри підготовки й перепідготовки кадрів	Банки: центральний; комерційні
Ярмарки	Лізингові компанії			Парабанки: ломбард; ощадкаса; трастова компанія; страхова компанія; інвестиційний фонд
Аукціони				
Рекламні й маркетингові компанії				

Рис. 4.8. Елементи інфраструктури ринку

ВИСНОВКИ

1. Ринок – це форма взаємозв'язку між виробниками і покупцями товарів, яка виникає на основі суспільного поділу праці.

2. Основні функції ринку – це доставляння товару до споживача, встановлення відповідності певного продукту і витрат на його виробництво суспільним потребам, визначення ефективності діяльності товаровиробників, стимулювання кількісних і якісних змін у виробництві, підтримання пропорційності в суспільному виробництві та погодження інтересів продавця й покупця, координація їхніх дій.

3. Попит – це платоспроможна потреба, кількість товару, яку хочуть і можуть придбати споживачі за певну ціну.

4. Закон попиту – це коли в рівних інших умовах зниження ціни товару веде до зростання попиту на нього і навпаки.

5. Величина попиту відображає його залежність від ціни певного товару, а обсяг попиту (попит) – від впливу нецінових факторів, зокрема цін на інші товари (товари-субститути й комплементарні товари), доходів споживачів, зміни споживацьких переваг, цінових очікувань споживачів і кількості покупців.

6. Пропозиція – це кількість товарів і послуг, яку готовий реалізувати продавець за певну ціну.

7. Закон пропозиції полягає в тому, що в інших рівних умовах зниження ціни на той чи інший товар веде до зменшення пропозиції на нього і навпаки.

8. Величина пропозиції відображає її залежність від ціни певного товару, а обсяг пропозиції (пропозиція) – від впливу нецінових факторів, зокрема зміни цін на ресурси, обсягу капіталу, виробничих технологій, економічної політики держави, зміни цін на споріднені товари, цінових очікувань підприємців та кількості продавців на ринку.

9. Ринкова рівновага – це ситуація, коли попит на той чи інший товар дорівнює його пропозиції.

10. Структура ринку – це сукупність різних його видів та взаємозв'язків між ними.

11. Інфраструктура ринку – сукупність організаційних утворень, які забезпечують рух товарних потоків від виробника до споживача.

ВПРАВИ ДО ТЕМИ 4

Вправа 1. Для кожного з наведених положень знайдіть відповідний термін або поняття серед перелічених нижче.

1. Блага, які можуть задовольняти потреби людей тільки в разі спільного їх споживання.

2. Блага, які здатні задовольняти одну й ту саму потребу.

3. В інших незмінних умовах зниження ціни на товар веде до підвищення величини попиту на нього, а зростання ціни є причиною його зменшення.

4. Організація, у якій з певною регулярністю і на певних умовах здійснюється купівля-продаж цінних паперів.

5. Кількість товарів та послуг, які готовий запропонувати на ринку продавець з огляду на певний рівень цін.

6. Кількість товарів та послуг, які споживачі готові й спроможні придбати з огляду на певний рівень цін.

7. Кількість товару, запропонованого для продажу, яка перебуває в прямій залежності від ціни за його одиницю.

8. Організаційно-правова форма оптової торгівлі масовими товарами за стандартами й зразками.

9. Організація, яка проводить регулярні торги певними товарами.

10. Переміщення точки на графіку пропозиції товару вгору або вниз під впливом ціни на нього за інших незмінних умов.

11. Ситуація на ринку, коли продавці пропонують за ту чи іншу ціну таку кількість товарів, котру споживачі готові придбати з огляду на певний рівень цін.

12. Спосіб взаємодії економічних суб'єктів, залежний від цінової системи та конкуренції.

13. Сукупність інститутів ринку, які обслуговують і забезпечують рух різноманітних товарів.

14. Залежність пропозиції товару від впливу нецінових чинників.
15. Організація, що забезпечує ефективне функціонування окремих ринків.
16. Залежність попиту на товар від впливу нецінових чинників.

Терміни і поняття

а) Попит;	к) ринок;
б) товари-субститути;	л) ринкова рівновага;
в) комплементарні блага;	м) інфраструктура ринку;
г) закон попиту;	н) пропозиція;
д) біржа;	п) спеціалізована інфраструктура;
е) обсяг пропозиції;	р) фондова біржа;
ж) зміна величини пропозиції;	с) обсяг попиту
и) закон пропозиції;	т) товарна біржа.

Вправа 2. У наведених нижче завданнях знайдіть єдиний правильний варіант відповіді.

1. Яке з визначень ринку правильне?

- а) Система коопераційних зв'язків, що склалася в результаті суспільного поділу праці;
б) діяльність економічних суб'єктів в умовах товарної форми виробництва;
в) спосіб узгодження дій економічних суб'єктів на основі цінової системи та конкуренції;
г) певна територія, на якій регулярно здійснюється масовий обмін різних товарів.

2. Який основний мотив поведінки суб'єктів ринку?

- а) Задоволення суспільних потреб;
б) особиста економічна вигода;
в) правильні відповіді в пп. а, б;
г) задоволення потреб колективу.

3. Яка необхідна умова функціонування ринку?

- а) Вільне підприємництво;
б) регулярний обіг готівкових грошей;
в) низькі податки;
г) коли немає економічної кризи.

4. Яка з наведених функцій не характерна для ринку?

- а) Доставка товару до споживача;
- б) оптимізація економічних зв'язків;
- в) соціальний захист населення;
- г) узгодження інтересів економічних суб'єктів.

5. Яке з визначень ринку не дійсне?

- а) Система взаємодії різних суб'єктів господарювання;
- б) механізм узгодження економічних інтересів;
- в) засіб забезпечення соціальної рівності;
- г) правильної відповіді немає.

6. Які поняття включає механізм функціонування ринку?

- а) Попит, пропозицію, інфраструктуру;
- б) попит, пропозицію, ціну;
- в) попит, ціну, конкуренцію;
- г) пропозицію, ціну, вільне підприємництво.

7. Яке з визначень попиту дійсне?

- а) Потреба, яку бажає задовольнити економічний суб'єкт;
- б) гроші, які має суб'єкт у своєму розпорядженні;
- в) кількість товару, яка може бути придбана, враховуючи ціну за його одиницю;
- г) правильної відповіді немає.

8. Якому поняттю відповідає це визначення: кількість конкретного товару, який виробник може і хоче виготовити й продати за певну ціну?

- а) Закон пропозиції;
- б) крива пропозиції;
- в) величина пропозиції;
- г) правильної відповіді немає.

9. Яка залежність між попитом на товар і потребами має місце?

- а) У попиті відображаються всі потреби економічного суб'єкта;
- б) у попиті враховано найнагальніші потреби;
- в) у попиті передбачено потреби, відповідні можливостям споживачів;
- г) попит відображає потреби суб'єктів, але в деяких випадках він може виходити за межі потреб.

10. Яку залежність показує закон попиту?

- а) Зворотний зв'язок між ціною і кількістю придбаного товару;
- б) прямий зв'язок між ціною і кількістю придбаного товару;
- в) міру зв'язку між товарами, які перебувають в обігу;
- г) кількість придбаного товару не залежить від ціни за його одиницю.

11. Яким буде наслідок зростання ціни товару згідно із законом попиту?

- а) Попит скорочується;
- б) величина попиту скорочується;
- в) попит зростає;
- г) величина попиту зростає.

12. Який процес не відноситься до безпосередніх факторів зміни попиту?

- а) Зміна цін на комплементарні товари;
- б) зміна доходів покупців;
- в) зміна цін на товари-субститути;
- г) зміна цін на ресурси.

13. Зміна якого фактора не викликає зміщення на графіку кривої попиту?

- а) Смаки і переваги споживачів;
- б) ціна певного товару;
- в) ціна товару-субституту;
- г) правильної відповіді немає.

14. Як графічно відображаються зміни попиту?

- а) Переміщення точок уздовж кривої попиту вгору або вниз;
- б) зміщення кривої попиту праворуч або ліворуч;
- в) зміна кута нахилу кривої попиту;
- г) правильної відповіді немає.

15. У якому твердженні слово «попит» потрібно замінити на вислів «величина попиту»?

- а) Після підвищення ціни на авіаквитки попит на проїзд залізничним транспортом зріс;
- б) цієї весни очікуване збільшення ціни на хліб викликало різке підвищення попиту на макаронні вироби;
- в) улітку попит на сонцезахисні окуляри виріс;
- г) унаслідок підвищення ціни авіаквитків попит на послуги Австрійських авіаліній знизився.

16. Яким буде наслідок зростання ціни одного з товарів-субститутів?

- а) Зростання величини попиту на інший товар;
- б) зростання попиту на інший товар;
- в) скорочення попиту на інший товар;
- г) скорочення величини попиту на інший товар.

17. Яким буде наслідок очікування майбутньої зміни цін?

- а) Поточний попит не зміниться;
- б) зміниться величина попиту;
- в) зміниться поточний попит;
- г) правильної відповіді немає.

18. Який із чинників безпосередньо не викличе змін ринкового попиту на молочні йогурти з фруктами?

- а) Зростання доходів споживачів;
- б) підвищення закупівельних цін на молоко;
- в) зниження цін на сиркові десерти;
- г) збільшення чисельності населення.

19. Яким буде наслідок зростання цін на окуляри для зору?

- а) Попит на окуляри буде збільшуватись;
- б) попит на них буде знижуватись;
- в) попит залишиться незмінним;
- г) правильної відповіді немає.

20. Яке з визначень поняття пропозиції дійсне?

- а) Кількість виробленого товару;
- б) кількість товару, яка здатна задовольнити наявні потреби з урахуванням ціни за його одиницю;
- в) кількість товару, що може бути вироблена й запропонована до продажу з урахуванням певної ціни за його одиницю;
- г) усі варіанти відповіді правильні.

21. Яке поняття відображено в такому визначенні: кількість конкретного товару, який виробник може і хоче виготовити й продати за певною ціною?

- а) Закон пропозиції;
- б) крива пропозиції;

- в) пропозиція;
- г) правильної відповіді немає.

22. Яку залежність показує закон пропозиції?

- а) Зворотний зв'язок між ціною і кількістю запропонованого товару;
- б) прямий зв'язок між ціною і кількістю запропонованого товару;
- в) зв'язок між різними за якістю товарами;
- г) правильної відповіді немає.

23. Яка ознака слугує безпосереднім фактором зміни величини пропозиції товару?

- а) Витрати виробника;
- б) мода на товар;
- в) ціна товару;
- г) правильна відповідь у пп. а, б.

24. Яким буде наслідок зміни величини пропозиції?

- а) Зміщення кривої пропозиції на графіку праворуч або ліворуч;
- б) переміщення точок уздовж кривої пропозиції вгору або вниз;
- в) правильна відповідь у пп. а, б;
- г) правильної відповіді немає.

25. Яким буде графічне відображення процесу збільшення пропозиції товару?

- а) Зміщення всієї кривої пропозиції на графіку праворуч;
- б) зміщення всієї кривої пропозиції на графіку ліворуч;
- в) переміщення точок на кривій пропозиції вгору;
- г) переміщення точок на кривій пропозиції вниз.

26. Якою буде зміна кривої пропозиції на графіку під впливом зниження цін на ресурси, використовувані для виробництва певного товару?

- а) Зміститься ліворуч;
- б) зміститься праворуч;
- в) залишиться незмінною;
- г) пропозиція не залежить від цін на ресурси.

27. Якою буде зміна кривої пропозиції на графіку під впливом підвищення ефективності виробництва?

- а) Зміщення праворуч;
- б) зміщення ліворуч;

- в) переміщення точок на кривій пропозиції праворуч;
- г) переміщення точок на кривій пропозиції ліворуч.

28. Який з факторів не впливає на пропозицію певного товару?

- а) Виробничі витрати;
- б) цінові очікування продавців;
- в) зміна цін на інші товари;
- г) правильної відповіді немає.

29. Яка зміна відбудеться в пропозиції внаслідок підвищення заробітної плати на підприємстві?

- а) Зросте;
- б) залишиться незмінною;
- в) може зменшитися;
- г) між обома явищами немає жодного зв'язку.

30. Яка зміна відбудеться в пропозиції після заяви уряду про підвищення закупівельних цін на цукор з 1 вересня?

- а) Пропозиція цукру в серпні буде зростати;
- б) пропозиція цукру в серпні залишиться незмінною;
- в) пропозиція цукру у вересні буде зростати;
- г) правильної відповіді немає.

31. Яка із ситуацій зумовлює ринкову рівновагу?

- а) Ціна товарів не змінюється протягом тривалого періоду;
- б) обсяг попиту на товари дорівнює обсягу пропозиції;
- в) держава не втручається в діяльність ринку;
- г) усі відповіді правильні.

32. Припустимо, що влада, намагаючись тримати високий рівень цін на сільськогосподарські продукти, уводить преміювання фермерів за скорочення посівних площ. Яким чином ці обставини змінять на графіку положення кривої попиту і кривої пропозиції сільськогосподарських продуктів?

- а) Криві попиту й пропозиції змістяться ліворуч;
- б) крива пропозиції зміститься праворуч, а крива попиту залишиться на місці;
- в) крива попиту і крива пропозиції змістяться праворуч;
- г) крива попиту залишиться на місці, а крива пропозиції зміститься ліворуч.

33. Яким буде наслідок подорожчання пального для рівноважної ціни на ринку картоплі?

- а) Рівноважна ціна залишиться незмінною;
- б) вона зросте, оскільки підвищиться попит через зменшення обсягів постачання картоплі;
- в) вона знизиться внаслідок переміщення попиту на інші продукти;
- г) вона зросте внаслідок зменшення пропозиції картоплі на ринку й незмінного попиту.

34. Яка з наведених подій буде впливати на ціну свинини інакше, ніж інші?

- а) Зростання ціни на яловичину;
- б) збільшення кількості споживачів свинини;
- в) різке зростання цін на корми для худоби;
- г) рекомендація лікарів не вживати багато свинини.

35. Яким буде наслідок перевищення ринкової ціни над рівноважною?

- а) Поява надлишку товарів;
- б) виникнення дефіциту товарів;
- в) падіння попиту на товари;
- г) падіння ціни на ресурси.

36. За якої умови можлива рівноважна ціна товарів на ринку?

- а) Існування рівноваги доходів і витрат товаровиробників;
- б) рівність цін на фактори і результати виробництва;
- в) рівність величин попиту й пропозиції;
- г) правильної відповіді немає.

37. Яким буде наслідок перебування ринкової ціни на рівні, нижчому за рівноважний?

- а) Виникає дефіцит товарів;
- б) виникає надлишок товарів;
- в) рівновага на ринку зберігається;
- г) правильної відповіді немає.

38. Яке з визначень інфраструктури ринку правильне?

- а) Характеристика якісних показників товарів;
- б) характеристика попиту, пропозиції та ціни на окремому ринку товарів;

- в) сукупність організаційних утворень, що забезпечують обіг товарів та послуг;
- г) сукупність структурних елементів ринку.

39. Яке із явищ являє собою продукт інфраструктури ринку?

- а) Матеріальні блага;
- б) транспортні послуги;
- в) посередницькі послуги;
- г) процедура реєстрація підприємств.

40. Яке із визначень структури ринку правильне?

- а) Організаційні форми зв'язку між товаровиробниками;
- б) інформаційна форма зв'язку між товаровиробниками;
- в) сукупність пов'язаних між собою ринків;
- г) правильної відповіді немає.

Вправа 3. Визначте, яке з положень правильне, а яке помилкове.

1. Ринок стимулює підвищення ефективності виробництва.
2. Однією із важливих умов існування ринкової форми зв'язку між економічними суб'єктами є свобода підприємництва.
3. У попиті відображаються всі потреби економічного суб'єкта.
4. Закон попиту відображає зворотний зв'язок між ціною і величиною попиту.
5. Зміна величини попиту може відбуватися під впливом зміни рівня доходів покупців.
6. Товари-субститути характерні тим, що зростання ціни на один з них викликає підвищення попиту на інший.
7. Підвищення цін на послуги стільникового зв'язку викличе на графіку зміщення кривої попиту на мобільні телефони праворуч.
8. Підвищення ціни на комп'ютери викликає скорочення попиту на вершкове масло.
9. Великий неврожай пшениці в країні викликає зміщення кривої попиту цього продукту ліворуч.
10. Застосування нової технології виробництва буде відображено на графіку зрушенням кривої попиту товару праворуч.
11. Зміна величини пропозиції зумовлена впливом нецінових чинників.
12. Подорожчання ресурсів зміщує на графіку криву пропозиції товару ліворуч.
13. Зміни в пропозиції, викликані зміною ціни на товар, графічно відображаються переміщенням точки на кривій пропозиції.
14. Дефіцит товару є наслідком перевищення пропозиції над попитом.

15. Якщо одночасно й рівномірно відбудеться зростання пропозиції товару і доходів споживачів, то ціна цього товару залишиться незмінною.

16. Структура ринку та його інфраструктура – це рівнозначні поняття.

17. Аукціони не можна вважати інфраструктурними елементами ринку.

18. Ринок – це позаісторична категорія.

19. Ринок – це механізм узгодження економічних інтересів різних суб'єктів господарювання.

20. Перевищення попиту над пропозицією стимулює економічне зростання.

21. Зростання доходів споживачів викликає збільшення попиту на всі товари.

ТЕМА 5. УМОВИ ІСНУВАННЯ РИНКУ: КОНКУРЕНЦІЯ ТА ПІДПРИЄМНИЦТВО

Ринковий порядок взаємодії економічних суб'єктів передбачає наявність конкуренції, тобто економічного суперництва між виробниками, споживачами, а також виробниками та споживачами. У ході еволюції ринкової економіки умови та характер конкурентної боротьби суттєво змінилися, що впливає на весь механізм ринкового саморегулювання. У цій темі розглянуто сутність конкуренції та її прояви в економічних процесах, проаналізовано економічну роль монополії, а також форми й методи конкурентної політики держави. Окрему увагу в темі приділено характеристиці підприємництва як важливої умови існування ринку.

5.1. Сутність конкуренції та її функції

Конкуренція – це суперництво економічних суб'єктів за кращу реалізацію власних економічних інтересів. Це явище виконує в економіці цілий ряд важливих *функцій*, а саме:

1. Забезпечує рівноправність учасників економічного процесу, оскільки кожен суб'єкт не може досягти панівного становища на ринку й диктувати свої умови іншим.

2. Створює такі умови, аби ціна товару відігравала координувальну роль. У ринковій економіці ціни можуть узгоджувати суперечливі інтереси покупців і продавців товару тільки за умови своєї рухливості. А це можливо лише завдяки конкуренції. Якщо на ринку пропозиція перевищує попит, то під тиском конкурентної боротьби між виробниками ціна знижується, а коли попит перевищує пропозицію, то ціна зростає під впливом конкуренції між покупцями. Через такі цінові коливання ринок відновлює рівновагу.

3. Виступає як контрольна система ефективності приватного підприємництва. Це відбувається шляхом встановлення певних рівнів ринкових цін на основі вартості. Такі ціни можуть або відшкодувати витрати виробників з достатньою величиною прибутку, або зовсім їх не покривати. У цих умовах одні фірми будуть успішними й прибутковими, інші – мати збитки і навіть ставати банкрутами. Отже, конкуренція звільняє економіку від неефективних форм ведення бізнесу і перевіряє його на ступінь відповідності суспільним потребам.

4. Створює зацікавленість в удосконаленні економічних ресурсів, веде до зниження витрат на виробництво, стимулює техніко-технологічне оновлення. Як показує практика, підприємець починає здійснювати заходи, спрямовані на зниження витрат виробництва тільки тоді, коли не може використовувати інші.

Конкуренція сприяє зниженню суспільних витрат і, відповідно, ціни на товар. Якщо остання не забезпечує прибутковості ведення бізнесу, то підприємець змушений буде шукати шляхи зниження витрат виробництва за рахунок удосконалення економічних ресурсів.

5.2. Типи, види та форми конкурентної боротьби

Конкуренція в економіці може бути охарактеризована як процес, що набуває різної типології, видової структури та функціональних форм. На рис. 5.1 в узагальненому вигляді подано класифікацію конкуренції за типами, видами й формами її існування.

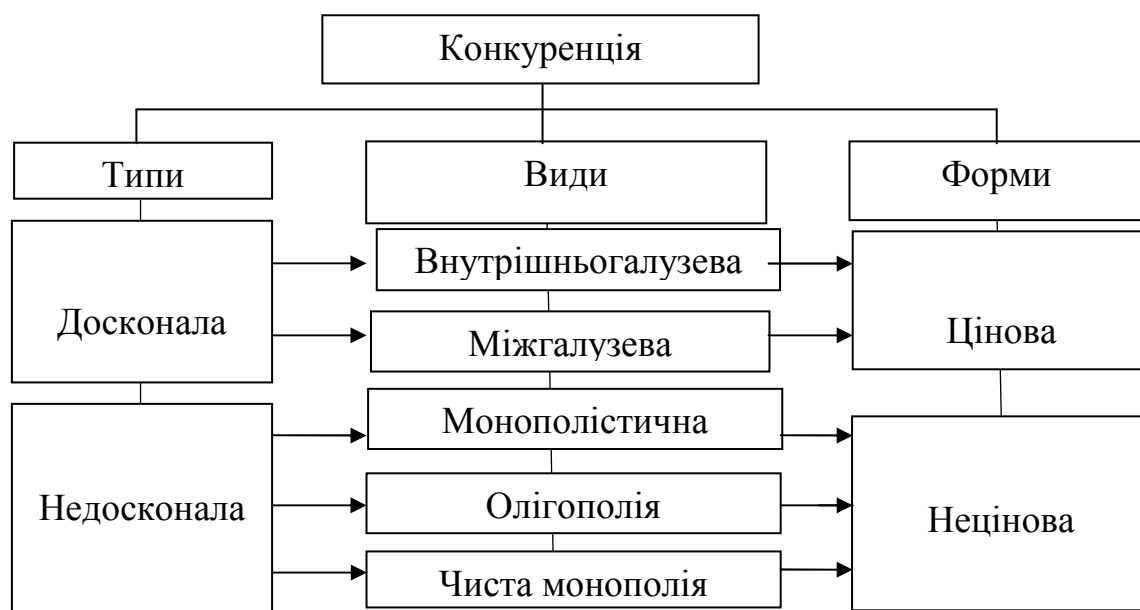

Рис. 5.1. Типи, форми й методи конкурентної боротьби

Поділ конкуренції на **досконалу** й **недосконалу** враховує критерій наявності в економічних суб'єктів можливостей впливати на процес встановлення ринкової ціни. За умов досконалої конкуренції такої можливості немає зовсім, у той час як недосконала конкуренція може це робити певною мірою. **Досконала конкуренція** демонструє тип конкурентної боротьби, коли численні й незалежні один від одного виробники реалізують ідентичну (стандартизовану) продукцію і жоден з них не може контролювати ринкову ціну товару. Умови досконалої конкуренції створюються за рахунок участі в обмінних операціях величезної кількості особисто незнайомих між собою покупців і продавців, котрі пропонують на ринку або хочуть придбати продукцію, яка у всіх однакова. При цьому кожен виробник має досить незначну частку такої продукції в загальній величині ринкової пропозиції. І якщо хтось із них навіть підвищить або знизить ціну, то це не матиме жодного впливу на рівень ринкової ціни. Відомо, що покупці не будуть купувати товар у тих, хто пропонує вищу ціну. Тоді продавці змушені будуть знизити ціну до

того рівня, який встановився на ринку. За умови зниження ціни окремим продавцем покупці досить швидко розкуплять дешевий товар, що не матиме суттєвого впливу на ринкову ціну.

Досконала конкуренція була характерна для домонополістичної стадії розвитку товарного виробництва і велась у вигляді **внутрішньогалузевої та міжгалузевої** конкурентної боротьби. **Внутрішньогалузева конкуренція** – це боротьба між виробниками ідентичної продукції за найбільш вигідні умови виготовлення й збуту товарів. У результаті цього виду конкуренції формується суспільна вартість товару, яка є основою ринкової ціни. Оскільки умови виробництва в різних підприємств однієї галузі економіки через об'єктивні причини не можуть бути однаковими, то й індивідуальні витрати на виробництво одних і тих самих товарів будуть різними. Однак вартість товару складається на основі витрат не індивідуальної, а суспільно необхідної праці. Унаслідок цього підприємці з більш високим рівнем продуктивності праці отримують додатковий дохід і, відповідно, мають більші можливості для розширення й розвитку свого виробництва. Технічно й організаційно відсталі підприємства не покривають своїх витрат виробництва і банкрутують. Отже, внутрішньогалузева конкуренція стимулює науково-технічний прогрес, зумовлює зростання ефективності товарного виробництва.

Міжгалузева конкуренція – це боротьба між підприємцями окремих секторів економіки за найбільш вигідні умови діяльності, що виражається в переміщенні матеріальних і трудових ресурсів із сфери з низькою нормою прибутку в ті, де цей показник високий. Вкладаючи капітал у більш прибуткове виробництво, підприємці сприяють розширенню обсягів випуску продукції й пропозиції окремих товарів. Завдяки більш швидкому зростанню пропозиції порівняно з попитом ціни на товари починають знижуватися, що, своєю чергою, починає знижувати норму прибутку. При цьому в галузях, де відбулося скорочення виробничих потужностей, попит починає випереджати пропозицію, ціни підвищуються, норма прибутку зростає, умови виробництва стають економічно привабливими для підприємців. Результатом міжгалузевої конкуренції є встановлення динамічної рівноваги виробництва, а це забезпечує пропорційний розвиток різних галузей економіки, а також рівновагу сукупного попиту й пропозиції.

Основною формою ведення досконалої конкуренції є відкрита цінова боротьба, коли виробники намагаються досягти переваг на ринку шляхом продажу своїх товарів за більш низькими цінами.

Недосконала конкуренція – це такий тип конкурентної боротьби, коли нечисленні або взагалі одиничні економічні суб'єкти досягають переваг на ринку за рахунок встановлення контролю над ринковою ціною. Такий контроль часто називають **ринковою владою**, при цьому залежно від його рівня недосконала конкуренція може мати вигляд монополії, олігополії й домонополістичної конкуренції. **Монополія** має місце тоді, коли на ринку діє єдиний виробник продукції, яка не має близьких замінників. За таких умов виробник контролює 100 % пропозиції товару, а тому його ринкова влада дуже

велика. **Олігополія** виникає там, де у виробництві й обміні стандартизованої або диференційованої продукції беруть участь від двох до двадцяти фірм. В умовах існування олігополії ринкова влада дещо послабляється, оскільки на ринку діють декілька виробників. При цьому для них характерна взаємозалежність, оскільки будь-які заходи окремої фірми не залишить без змін умови функціонування всіх інших. Отже, за таких обставин кожен виробник має враховувати у своїй діяльності відповідні стратегічні заходи конкурентів та їхні наслідки, що обмежує ринкову владу.

Монополістична конкуренція має місце, коли на ринку існує велика (але менша, ніж в умовах досконалої конкуренції) кількість виробників і споживачів диференційованої продукції, при цьому вони мають незначну можливість встановлювати контроль над ринковою ціною. Впливати на цей показник монополістично конкурентна фірма може тільки в короткотерміновому періоді, оскільки більш сприятливі умови для максимізації прибутків будуть стимулювати вхід у галузь нових фірм і досягнення середніх значень норми прибутку.

Недосконала конкуренція набуває **форм нецінової, прихованої цінової та недобросовісної** конкурентної боротьби. Жодна з них не здатна змінити величину ринкової ціни, яка встановлюється за умов досконалої конкуренції. Ці форми конкуренції змінюють тільки розмір надприбутку, що виникає як надбавка до ринкової ціни під дією реалізації ринкової влади. Зокрема, **нецінова форма конкуренції** може бути реалізована таким чином:

1. Шляхом підвищення споживчих якостей товару через розробку і випуск нової продукції.

2. За допомогою стимулювання збуту товарів через використання реклами, застосування сервісного обслуговування, формування кола постійних клієнтів та запровадження кращих умов продажу товарів.

Досить часто на недосконало конкурентних ринках діє **прихована цінова конкуренція**. Реалізують таку форму конкурентної боротьби через повідомлення виробників (продавців) про цінові знижки на товари або за допомогою проведення так званих сезонних розпродажів продукції. У покупців складається враження про зниження цін на певні товари і вони охоче їх купують у більшій кількості, розширюючи обсяг покупок. Насправді ж виробник (продавець) відмовляється тільки від частини, причому незначної, монопольного надприбутку, не втрачаючи при цьому середнього прибутку від вкладеного капіталу.

Недобросовісна конкуренція має місце тоді, коли виробники не обмежені жодними стримувальними засобами в реалізації своєї ринкової влади. Цей вид конкуренції має такі негативні ознаки:

1. Дезінформація про власний товар (завищення його технічних параметрів, опис властивостей, яких насправді не існує тощо).

2. Незаконне використання чужих торгових марок.

3. Компрометація товарів конкурентів.

4. Здійснення тиску на постачальників.

5. Ведення промислового шпіонажу.

6. Застосування демпінгу – продажу товару за цінами, нижчими від контрактних на міжнародних товарних ринках, при цьому діє умова, за якою низький рівень ціни не зумовлений величиною витрат на виробництво цього товару.

5.3. Закономірності виникнення монополій та форми їх існування в економіці

Монополії як великі підприємства, що контролюють ринок, виникли в кінці XIX ст. внаслідок розгортання процесів концентрації і централізації капіталу. **Концентрація капіталу** – це спосіб його укрупнення на підприємстві за рахунок капіталізації додаткової вартості товарів. **Централізація капіталу** – це спосіб його збільшення за допомогою поглинання або об'єднання в межах одного підприємства капіталів, котрі раніше функціонували як самостійні. Основною причиною посилення концентрації та централізації капіталу став розвиток продуктивних сил суспільства як форми технічного прогресу. Остання третина XIX ст. характеризувалась особливо бурхливим розвитком науки і техніки. Це розробка нових способів виплавки сталі, винаходи, пов'язані з енергетичною базою виробництва (динамо-машина, парова турбіна, двигун внутрішнього згорання, дизель-мотор), а також ті, що мають здатність передавати електроенергію на відстань. Ці відкриття й винаходи викликали справжню промислову революцію, коли підприємці з метою максимізації прибутку починають технічно й організаційно оновлювати виробництво. Цілком зрозуміло, що все це потребувало більш інтенсивного нагромадження капіталу й укрупнення виробництва. Підприємці починають активно інвестувати додаткову вартість у нові засоби виробництва й технології, тим самим сприяючи суттєвому зниженню витрат виробництва.

Як відомо, великі підприємства за рахунок технічних переваг, економії на виробничих витратах, завдяки високій продуктивності праці, кращій організації виробництва та більш широким можливостям використання кредиту мають кращі умови функціонування порівняно з малим бізнесом. Через те внаслідок конкурентної боротьби великі підприємства, як правило, **поглинають** виробничі структури меншого розміру. Останні не мають належного захисту від різкого зниження ринкових цін, передбаченого досконалою конкуренцією. Наслідком цього буває їхнє розорення й перехід у власність великих підприємців, що означає централізацію капіталу. Разом з тим, процес централізації може здійснюватися і шляхом *добровільного об'єднання* індивідуальних капіталів через організацію акціонерних товариств або спілок підприємців.

Завдяки процесам концентрації та централізації капіталу основна частка випуску суспільного продукту виявилась зосередженою на небагатьох великих підприємствах. Це створило умови для монополізації виробництва. З одного

боку, конкуренція між великими підприємствами має особливо руйнівний характер, оскільки там капітал втілюється переважно в основних засобах виробництва. Останні при різкому зниженні цін не можуть бути швидко переміщені в інші галузі економіки, а тому великі підприємства виявляються досить вразливими до «ударів» конкурентної боротьби. З цих причин вони прагнуть послабити конкуренцію і мають для цього цілком реальні можливості. Якщо в умовах панування досконалої конкуренції і незначної концентрації виробництва змова між численними розрізненими дрібними виробниками була неможливою, то коли в кожній галузі промисловості утверджується декілька великих підприємств, то з'являються можливості для формування *домовленостей* відносно різних аспектів погодженої діяльності на ринку.

Найбільш **ранніми формами монополій**, де мали місце подібні домовленості, були конвенції, ринги, корнери, пули. Кожна з них передбачала угоди між декількома великими підприємцями відносно встановлення єдиних цін продажу на певні товари. Подальший розвиток монополій привів до виникнення картелів, синдикатів, трестів, концернів і конгломератів. **Картель** – це об'єднання низки підприємств однієї галузі виробництва, у якому його учасники зберігають свою власність на засоби і продукт виробництва. При цьому вони домовляються про частку випуску продукції кожною фірмою-членом та про ціну її продажу на ринку. **Синдикат** – це форма монополії, де об'єднано підприємства, що випускають однорідну продукцію, не втрачаючи при цьому власність на засоби виробництва. Продукція ж, яку виробляє кожна окремо взята фірма, реалізується вже у вигляді власності синдикату через створену для цього спеціальну торгівельну організацію. **Трест** відрізняється від синдикату тим, що в такому об'єднанні вже має місце спільна власність групи підприємців на засоби виробництва та на вироблену продукцію. На суму капіталу, який було передано до тресту, власники отримують акції і тим самим право на співучасть в управлінні цим об'єднанням та на отримання частки його прибутку. Трест, на відміну від синдикату, не обов'язково поєднує підприємства, що випускають однорідну продукцію. Все частіше до складу тресту входять технологічно споріднені підприємства. **Концерн** – це об'єднання ряду формально незалежних підприємств шляхом встановлення над ними фінансового контролю через головну фірму. Вона виступає власником контрольного пакета акцій концерну і завдяки цьому фактично володіє ним. Концерни набули значного поширення, поєднуючи підприємства різних галузей виробництва, але таких, що функціонально пов'язані між собою. **Конгломерат** створюється через об'єднання підприємств різних галузей виробництва, які не мають виробничих або технологічних зв'язків. Такі монополістичні утворення діють у різних галузях економіки, що суттєво ускладнює міжгалузеву конкуренцію виробників.

Разом з тим, повне витіснення конкуренції монополіями неможливе. У реальній практиці ринкової економіки мають місце більш складні й модифіковані форми ведення конкуренції. Перш за все, це стосується

внутрішньогалузевої конкуренції, де спостерігаються такі напрями боротьби суб'єктів:

1. На міжнародному рівні між монополіями, що випускають стандартизовану продукцію.

2. У середині кожної монополії між власниками капіталу за найбільш вигідні позиції в управлінні й розподілі прибутків.

3. Між монополіями і немонополізованим сектором виробництва, який займає ринкову нішу через поглиблення диференціації готової продукції.

Міжгалузева конкуренція починає діяти шляхом проникнення капіталу в різні сфери виробництва, причому процес ускладнюється наявністю горизонтальної та вертикальної концентрації, одночасно він полегшується за рахунок розвитку акціонерної форми капіталу. Відомо також, що в сучасних умовах набуває поширення конкуренція між монополіями за державні замовлення, за присутність в органах державної влади, через які можна впливати на процес формування економічної політики. Як бачимо, монополія не знищує, а модифікує конкуренцію, породжуючи її нові форми.

5.4. Соціально-економічні наслідки функціонування монополій. Конкурентна політика держави

Поширення монополій в системі господарювання має як позитивні, так і негативні **соціально-економічні наслідки**. Для того, аби оцінити користь чи шкоду монополій, необхідно завжди пам'ятати, що кожна з них – це перш за все, велике підприємство, яке має явні переваги порівняно з малим бізнесом. Як вже було зазначено, великі підприємства мають широкі можливості економії виробничих витрат, що забезпечує споживачів дешевою та якісною стандартизованою продукцією. Вони також реалізують великі можливості в забезпеченні високої продуктивності праці та кращої організації виробництва. Досить часто в суспільстві виникає необхідність навіть законодавчого утворення подібних структур. Ця практика поширена там, де господарська діяльність численних малих підприємств не дає можливості виготовляти продукцію або надавати послуги з мінімальними витратами виробництва. Тільки шляхом поєднання підприємств у одну велику структуру можна досягти так званого «ефекту масштабу» – зниження витрат виробництва до мінімально можливого рівня. Підприємства, що виникають на основі законодавчого об'єднання малого бізнесу з метою забезпечення суспільного соціально-економічного ефекту, набули назви **природних монополій**. Вони мають значне поширення у сфері надання транспортних послуг, соціальної інфраструктури, виробництва електроенергії, транспортування нафти й газу, надання послуг зв'язку тощо. Суспільство визнає доцільним існування природних монополій, проте держава активно контролює їхню діяльність.

Монополія має ще одну позитивну рису – діяльність кожного такого утворення сприяє науково-технічному прогресу суспільства. Таку можливість

монополісти мають завдяки величезним фінансовим ресурсам, вкладеним у проведення наукових досліджень і здійснення інновацій.

При цьому необхідно пам'ятати, що монополія буде реалізовувати свої *переваги на користь суспільства* тільки тоді, коли в економіці існує конкурентний режим, а також за наявності контролю з боку державних структур. У протилежному випадку така структура з метою максимізації прибутку здійснює тиск на суспільство і показує свої *негативні риси*. Зокрема відомі такі негативні моменти функціонування монополізованих підприємств:

1. Встановлення контролю над цінами, що позбавляє останні можливості виконувати свої координувальні функції і ставить під загрозу саму здатність ринку до саморегулювання.

2. Неefективність розподілу ресурсів. Зростання ринкових цін як умови отримання монополією високих прибутків з одночасним скороченням обсягів виробництва продукції провокує безробіття, а також знижує можливість залучення у виробничий процес інших видів ресурсів.

3. Максимізуючи прибуток за рахунок ринкової влади, монополія стає над прибутковою структурою економіки, що суттєво поглиблює диференціацію доходів громадян і зумовлює наростання соціальної нестабільності.

4. Діяльність монополії здатна провокувати політичну нестабільність, оскільки може впливати на дії владних структур стосовно прийняття політичних рішень, спрямованих на створення сприятливих умов для її функціонування та отримання надприбутків. Результатом боротьби монополій за владу стає корумпованість економіки, брак можливостей у держави послідовно втілювати в життя заходи економічної політики.

З огляду на зазначені вище негативні наслідки функціонування монополій існує необхідність їхнього *державного регулювання*. З цієї причини в кожній країні світу визначено **конкурентну політику** – комплекс заходів держави, спрямованих на запобігання знищенню або спотворенню конкуренції з боку фірм, які мають ринкову владу. Найбільш давню історію конкурентна політика має у США, де вперше було прийнято антимонопольний закон (1890), названий «Законом Шермана». Його норми були переважно спрямовані на боротьбу з картелями, які мали на меті обмеження конкуренції. Надалі в цій країні було прийняти чимало законів і законопроектів, мета яких була врахувати й відрегулювати щонайменші нюанси підривної діяльності монополій по відношенню до конкуренції. Сьогодні в провідних країнах світу конкурентну політику спрямовано на **демонополізацію економіки і коригування поведінки монополістів**.

Зокрема демонаполізація передбачає обмеження впливу великих компаній на економічні процеси. Проводячи таку політику, держава розробляє заходи щодо зменшення міжфірмових угод, спрямованих на злиття підприємств; здійснює деконцентрацію наявних монополій; сприяє активності конкуренції в монополізованих галузях виробництва через підтримання та сприяння розвитку малого бізнесу, захисту прав споживачів. Одночасно з боку

держави відбувається активний вплив на недобросовісну поведінку монополістів, яка приводить до негативних наслідків. Це державний контроль діяльності та своєчасне запровадження відповідних санкцій обмежувального характеру, регулювання діяльності природних монополій, вплив на процеси ціноутворення тощо. Важливо зрозуміти, що головне завдання конкурентної політики полягає не в знищенні монополій (оскільки це приведе до втрати національною економікою великого бізнесу з його об'єктивними перевагами), а в тому, аби держава могла контролювати діяльність останніх і запобігти можливості їхнього зловживання ринковою владою. Тим самим держава захищає і зберігає конкуренцію як головну умову існування ринку.

5.5. Сутність підприємництва, умови та види підприємницької діяльності

Термін «підприємництво» (від фран. entrepreneur) з'явився в економічній науці у XVIII ст. завдяки працям Р. Кантільйона. Поява підприємництва як одного із видів економічної діяльності була спричинена становленням ринкової економіки, коли в колі суб'єктів господарювання поступово виокремилась група людей, яка ставила собі за мету нагромаджувати капітал. Завдяки великим географічним відкриттям європейці набули можливості максимізації багатства за рахунок ведення спочатку зовнішньої торгівлі, а потім і масштабного мануфактурного виробництва, здебільшого орієнтованого на експорт. Як свідчить історія, підкорення Нового Світу було до снаги людям з певними психологічними властивостями, серед яких авантюризм, честолюбство, прагнення перемоги, здатність ризикувати, виступати проти усталеності, постійно прагнути чогось нового.

Усі ці особливості психологічного портрету підприємця були описані М. Вебером у роботі «Протестанська етика та дух капіталізму». Під «духом капіталізму» вчений розумів такий спосіб мислення і поведінки, коли людина має раціональне прагнення до отримання законного прибутку в межах своєї професії. Більш глибоко підприємництво було досліджено у XX ст. Й. Шумпетером, який пов'язав цю діяльність, у першу чергу, з творчістю і новаторством. Отже, **підприємництво** – це самостійна, ініціативна господарська діяльність людей, спрямована на отримання прибутку і безпосередньо пов'язана із потребою самореалізації особистості. Для такої діяльності характерні ініціативність і пошук нетрадиційних рішень у сфері бізнесу, готовність ризикувати, гнучкість і постійне самовдосконалення, цілеспрямованість і наполегливість.

Підприємницька діяльність характеризується такими **рисами**:

1. **Свобода дій.** Для цього визнають панування закону та недоторканність приватної власності; керуються свободою вибору господарської діяльності й методів її ведення (підприємець сам обирає сферу, в яку буде вкладати капітал і власні зусилля, визначає методи діяльності, а також передбачає свободу укладання угод.

2. **Відповідальність** за прийняті рішення і пов'язаний з ними ризик. Підприємець персонально відповідає за зобов'язання, які він прийняв у ході певного виду діяльності. Це може бути майнова відповідальність у разі виникнення заборгованості за угодами (стягнення майна як засобу покриття збитків), фінансова відповідальність (штрафні санкції за недотримання стандартів охорони навколишнього середовища, техніки безпеки, охорони праці, виробничої гігієни і санітарії).

3. **Орієнтація на досягнення успіху.** Будь-який підприємець прагне досягти поставлених цілей, найголовніша з яких – максимізація прибутку. Це – ключовий мотив його діяльності й реалізації власних здібностей. Якщо людина не має на меті отримання прибутку, то її діяльність може вважатися альтруїстичною (благодійною), але ніколи вона не буде підприємницькою.

Сучасна економічна теорія виокремлює такі три головних **функції підприємницької діяльності:**

1. Ресурсну, яка полягає у формуванні та продуктивному використанні капіталу, трудових, матеріальних та інформаційних засобів.

2. Організаційну – застосування маркетингу, ведення процесів виробництва, збуту, реклами тощо.

3. Творчу – втілення новаторських ідей, генерування та активне використання ініціативи, здатність ризикувати.

Підприємницька діяльність можлива тільки тоді, коли в суспільстві створено відповідні **умови**, а саме:

1. **Економічні:** плюралізм форм власності, конкурентне середовище. Усе це передбачає наявність майнових прав на умови і результати виробництва (коли підприємець обов'язково має бути власником виробленого продукту й доходу). Стосовно капіталу та землі як факторів виробництва, то можливі варіанти: ці економічні ресурси можуть бути власністю підприємця, або він отримує їх у користування (наприклад, кредитні ресурси, оренда засобів виробництва).

2. **Юридичні:** розробка й прийняття законодавчих та нормативних актів, що захищають права власності. Завдяки дії таких законів формується економічне і правове середовища: перше передбачає самостійність при виборі виду господарської діяльності, визначення цін, розпоряджання отриманими прибутками, а друге – надає певні гарантії (юридичний захист, державний арбітраж, законодавче забезпечення свободи конкуренції тощо).

3. **Політичні:** створення сприятливого політичного клімату, що забезпечує стабільність і передбачуваність господарської діяльності.

4. **Психологічні:** існування етики підприємництва, формування позитивного ставлення громадян до підприємницької діяльності. Етика ведення бізнесу виступає своєрідним «кодексом честі підприємця». Як показує практика, такі риси підприємця, як чесність і порядність, дотримання обіцянок, збереження комерційної таємниці, становлять основу його ділової репутації, що слугує одним із найважливіших чинників максимізації прибутків.

Як і в будь-якому іншому виді діяльності, у підприємстві існує свого роду розподіл праці. Виділяють такі **види підприємництва**: промислове, торгове, кредитне. **Промислове підприємство** працює над створенням матеріального продукту, втіленням науково-технічних ідей у виробничий процес.

Торгове підприємство займається переміщенням товару від виробника до споживача. Цей вид діяльності передбачає два види операцій: *комісійні та комерційні*. *Комісійні операції* здійснюються від імені клієнта та за його рахунок, а дохід підприємця – це комісійні виплати, тобто відсоток від вартості угоди. *Комерційні операції* підприємець веде від свого імені і за власний рахунок, а дохід формується як різниця між ціною продажу і ціною придбання товару.

Кредитне підприємство являє собою акумуляцією тимчасово вільних коштів і подальше використання їх для надання кредиту на умовах терміновості, платності й повернення. Кредити можуть надаватися як у натуральній (споживчий, комерційний), так і у грошовій (банківський, міжгосподарський) формах.

ВИСНОВКИ

1. *Конкуренція – це суперництво економічних суб'єктів за кращу реалізацію власних економічних інтересів.*

2. *Досконала конкуренція являє собою такий тип конкурентної боротьби, коли численні й незалежні один від одного виробники реалізують ідентичну (стандартизовану) продукцію і жоден з них не може контролювати ринкову ціну товару.*

3. *Внутрішньогалузева конкуренція – це боротьба між виробниками ідентичної продукції за найбільш вигідні умови виготовлення й збуту товарів. Цей вид конкуренції сприяє формуванню суспільної вартості товару, яка є основою ринкової ціни.*

4. *Міжгалузева конкуренція – це боротьба між представниками окремих видів підприємства за найбільш вигідні виробничі умови, що виражається в переміщенні матеріальних і трудових ресурсів із сфер з низькою нормою прибутку в ті, де цей показник високий.*

5. *Недосконала конкуренція – це така боротьба між конкурентами, коли нечисленні або взагалі одиничні економічні суб'єкти досягають переваг на ринку, встановлюючи контроль над ринковою ціною товару.*

6. *Монополії виникли як наслідок об'єктивних процесів концентрації та централізації капіталу. Концентрація капіталу – це спосіб його збільшення на підприємстві за рахунок капіталізації додаткової вартості товарів. Централізація капіталу – це спосіб його збільшення за допомогою поглинання або шляхом об'єднання в межах одного підприємства капіталів, котрі раніше функціонували як самостійні.*

7. Найбільш поширеними формами монополій є картелі, синдикати, трести, концерни та конгломерати.

8. Конкурентна політика – комплекс заходів держави, спрямованих на запобігання знищенню або спотворенню конкуренції з боку фірм, які мають ринкову владу.

9. Підприємництво – це самостійна, ініціативна господарська діяльність людей, спрямована на отримання прибутку й безпосередньо пов'язана із потребою самореалізації особистості.

10. Сутнісними ознаками підприємницької діяльності є свобода дій суб'єктів, відповідальність за прийняті рішення і пов'язаний з ними ризик, а також орієнтація на досягнення успіху.

11. Існує три види підприємництва – промислове, торгове, кредитне.

ВПРАВИ ДО ТЕМИ 5

Вправа 1. Для кожного з наведених положень знайдіть відповідний термін або поняття серед перелічених нижче.

1. Боротьба виробників однієї галузі (сфери) виробництва за більш вигідні умови виробництва й збуту товарів.

2. Боротьба виробників різних галузей економіки за отримання найвищої норми прибутку.

3. Вид підприємництва, у якому створюється матеріальний продукт і втілюються науково-технічні ідеї.

4. Вид підприємництва, пов'язаний з переміщенням продукту від виробника до споживача.

5. Вид економічного суперництва, у якому жоден із ринкових суб'єктів не може впливати на ринкову ціну товару.

6. Процес здобуття конкурентної переваги над суперником за рахунок маніпулювання цінами на товари й послуги.

7. Вид економічного суперництва, у якому досягнення конкурентних переваг не пов'язано із зміною цін на товари.

8. Комплекс заходів, які держава спрямовує на обмеження діяльності монополій і на створення в суспільстві ефективного конкурентного середовища.

9. Підприємництво, яке має на меті акумуляцію тимчасово вільних коштів з наступним використанням їх для надання суб'єктами кредитів.

10. Ситуація на ринку, коли там діє тільки одна фірма.

11. Ринкова ситуація, коли велика кількість продавців продає схожі товари, надаючи їм реальних або уявних властивостей.

12. Суперництво економічних суб'єктів за кращу реалізацію своїх економічних інтересів.

13. Тип ринкової структури, у якій кілька великих фірм монополізують виробництво і збут основної маси товарів.

Терміни і поняття

- а) Промислове підприємництво;
- б) торгове підприємництво;
- в) кредитне підприємництво;
- г) внутрішньогалузева конкуренція;
- д) досконала конкуренція;
- е) конкуренція;
- ж) міжгалузева конкуренція;
- и) недосконала конкуренція;
- к) нецінова конкуренція;
- л) цінова конкуренція.
- м) конкурентна політика держави;
- н) олігополія;
- п) монополістична конкуренція.

Вправа 2. У наведених нижче завданнях знайдіть єдиний правильний варіант відповіді.

1. Яке з визначень економічної конкуренції дійсне?

- а) Боротьба виробників за одержання монопольного прибутку;
- б) боротьба споживачів, пов'язана з правом купувати товари за більш високими цінами;
- в) економічне суперництво за кращу реалізацію економічних інтересів;
- г) усі відповіді правильні.

2. Які переваги надає споживачеві конкуренція серед виробників?

- а) Збільшується вибір товарів і послуг;
- б) стримується зростання цін;
- в) виробник, як правило, прагне краще реагувати на запити споживачів;
- г) правильна відповідь у пп. а, б, в.

3. Яка з подій не може бути ознакою відкритої цінової конкуренції?

- а) Змова виробників про встановлення цін;
- б) сезонний розпродаж товарів за зниженими цінами;
- в) продаж товарів за демпінговими цінами;
- г) правильної відповіді немає.

4. Які заходи не вважаються неціновими методами ведення конкурентної боротьби?

- а) Реклама продукції;
- б) післяпродажне обслуговування покупців;
- в) надання системи гарантій на товар;
- г) правильної відповіді немає.

5. Яка з ознак досконалої конкуренції дійсна?

- а) наявність у галузі великої кількості виробників диференційованої продукції;
- б) наявність у галузі великої кількості виробників однорідної продукції;
- в) на ринок немає вхідних бар'єрів;
- г) правильні відповіді в пп. б, в.

6. Які виробники вступають у міжгалузеву конкуренцію?

- а) Представники однієї галузі;
- б) ті, що працюють у різних галузях;
- в) суб'єкти світового ринку;
- г) правильної відповіді немає.

7. У якому з варіантів відповідей типи ринкових структур перераховані в напрямку зростання ринкової влади виробників?

- а) Досконала конкуренція, олігополія, монополістична конкуренція, монополія;
- б) монополія, досконала конкуренція, олігополія, монополістична конкуренція;
- в) досконала конкуренція, монополістична конкуренція, олігополія, монополія;
- г) монополістична конкуренція, олігополія, досконала конкуренція, монополія.

8. Яка з ознак монополістичної конкуренції дійсна?

- а) Велика кількість фірм, що реалізує однорідну продукцію;
- б) наявність на ринку тільки одного виробника продукції;
- в) наявність багатьох підприємств, що продають диференційовані товари;
- г) домінування на ринку певного виробника.

9. Яка з ознак не характеризує олігополію?

- а) наявність контролю за цінами на товари;
- б) відносно легкий вхід на ринок нових фірм;
- в) наявність декількох великих фірм, що виробляють стандартизовані товари;
- г) домінування декількох фірм що виробляють стандартизовані товари.

10. Яка з ознак чистої монополії дійсна?

- а) Продавець не може впливати на рівень ринкової ціни;
- б) пропонується до продажу однорідна продукція;

- в) для виробників існують бар'єри на вхід у галузь;
- г) застосовуються методи відкритої конкурентної боротьби.

11. Який із критеріїв застосовують, визначаючи належність підприємства до монополістів?

- а) Обсяги виробництва продукції;
- б) контроль за ринковими цінами;
- в) чисельність працівників;
- г) правильної відповіді немає.

12. Який із заходів не може бути способом монополізації ринків?

- а) Злиття фірм;
- б) отримання кредиту під низький відсоток;
- в) досягнення загальних угод між фірмами в різних питаннях господарської діяльності;
- г) придбання фірмою контрольного пакета акцій.

13. Підприємство-виробник комп'ютерів придбало контрольний пакет акцій меблевої фабрики. Який тип розширення демонструє цей захід?

- а) горизонтальний;
- б) вертикальний;
- в) диверсифікований;
- г) правильної відповіді немає.

14. Унаслідок якої дії відбудеться зростання обсягів виробництва на підприємстві в межах однієї галузі?

- а) Горизонтального об'єднання підприємств;
- б) вертикального об'єднання підприємств;
- в) диверсифікованого об'єднання підприємств;
- г) правильної відповіді немає.

15. Унаслідок якої дії відбудеться зростання обсягів виробництва на підприємстві за рахунок його проникнення в технологічно суміжні галузі?

- а) Горизонтального об'єднання підприємств;
- б) вертикального об'єднання підприємств;
- в) диверсифікованого об'єднання підприємств;
- г) правильної відповіді немає.

16. Унаслідок якої дії відбудеться зростання обсягів виробництва на підприємстві за рахунок його проникнення в технологічно не пов'язані галузі?

- а) Горизонтального об'єднання підприємств;
- б) вертикального об'єднання підприємств;
- в) диверсифікованого об'єднання підприємств;
- г) правильної відповіді немає.

17. Вугільне підприємство купило контрольний пакет акцій металургійного підприємства. Який тип розширення демонструє цей захід?

- а) Горизонтальний;
- б) вертикальний;
- в) конгломератний;
- г) правильної відповіді немає.

18. Яким чином належить характеризувати підприємство, що забезпечує велике місто водою?

- а) Не можна вважати монополією;
- б) це природна монополія;
- в) це монополія, що базується на диференціації продукту;
- г) правильної відповіді немає.

19. Яким буде наслідок, коли монополія в галузі змінюється монополістичною конкуренцією?

- а) Виграють продавці;
- б) виграють покупці;
- в) виграють і продавці, і покупці;
- г) ніхто не виграє.

20. Яку з перерахованих ознак не можна вважати проявом негативного впливу монополізму на економіку?

- а) Підрив рівноправності у відносинах між виробниками і споживачами;
- б) обмеження можливості вибору споживачів;
- в) штучне обмеження можливостей дрібних виробників;
- г) зниження цін на продукцію.

21. Яка з ознак не може бути негативним наслідком монополізму?

- а) Обмеження можливості споживачів у виборі товару;
- б) підрив рівноправності між виробниками та споживачами;

- в) зниження цін на продукцію;
- г) зниження темпів науково-технічного оновлення виробництва.

22. *Яка країна першою у світі прийняла антимонопольний закон?*

- а) Англія;
- б) Німеччина;
- в) США;
- г) Голландія.

23. *Який вид боротьби між економічними суб'єктами передбачає визначення ринкової ціни товару єдиним покупцем?*

- а) Досконала конкуренція;
- б) монополістична конкуренція;
- в) олігополія;
- г) монопсонія.

24. *Який учений уперше запровадив у науковий ужиток термін «підприємництво»?*

- а) Р. Кантільйон;
- б) А. Монкрет'єн;
- в) Й. Шумпетер;
- г) Аристотель.

25. *Яке визначення точніше передає сутність підприємництва?*

- а) Приватна господарська діяльність людей, пов'язана з виробництвом товару;
- б) ініціативна, самостійна діяльність людей, яку спрямовано на отримання прибутку;
- в) нові ініціативні підходи до виробничої діяльності, найбільш відповідні вимогам економічного розвитку;
- г) правильної відповіді немає.

26. *Яка із функцій не властива для підприємництва?*

- а) Ресурсна;
- б) творча;
- в) організаторська;
- г) правильної відповіді немає.

27. Який з процесів не може бути функцією підприємницької діяльності?

- а) Ресурсне забезпечення;
- б) організація виробництва;
- в) розробка статуту підприємства та формування господарського законодавства;
- г) творча діяльність.

28. Яке з явищ не може бути умовою ведення підприємницької діяльності?

- а) Наявність відповідних майнових прав на засоби та результати виробництва;
- б) певне економічне, правове та політичне середовище;
- в) обмежена економічна відповідальність за результати діяльності;
- г) етика підприємництва.

29. У якому варіанті відповіді найбільш повно відображено умови підприємницької діяльності?

- а) Відповідні майнові права, певне економічне, правове й політичне середовище, етика підприємництва;
- б) відповідні майнові права, певне економічне правове й політичне середовище, обмежена економічна відповідальність за результати діяльності, етика підприємництва;
- в) відповідні майнові права, певне економічне, правове й політичне середовище, повна економічна відповідальність за результати діяльності, етика підприємництва;
- г) правильні відповіді в пп. а, б, в.

30. Яка з ознак не характерна для підприємницької діяльності?

- а) Наявність майнових прав на результати виробництва;
- б) необмежена самостійність у господарській діяльності;
- в) існування ризику;
- г) правильної відповіді немає.

31. Через брак яких умов підприємницька діяльність неможлива?

- а) Спеціалізації в управлінні підприємством;
- б) прав власності на капітал;
- в) прав власності на підприємницький дохід;
- г) правильні відповіді в пп. б, в.

32. *Яка існує можливість ризику в підприємницькій діяльності?*

- а) Абсолютно неминучий;
- б) неминучий тільки в діях слабких фірм-початківців;
- в) зникає в разі ефективного управління виробництвом;
- г) правильні відповіді в пп. б, в.

33. *Який статус капіталу підприємця?*

- а) Обов'язково повинен бути його власністю;
- б) може бути його власністю;
- в) може і не бути його власністю;
- г) правильні відповіді в пп. б, в.

34. *Яку роль відіграє культура підприємництва?*

- а) Має тільки моральне значення;
- б) дає можливість займатися спонсорською діяльністю;
- в) впливу на прибутковість фірми;
- г) це виключно нерациональне явище в ринковій економіці.

35. *Кого із перерахованих суб'єктів не можна вважати підприємцем?*

- а) Власника невеликого ресторану;
- б) власника простих акцій;
- в) фермера;
- г) власника облігацій державної позики.

36. *Яким шляхом ішло формування суб'єктів підприємництва в Україні протягом 90-х років минулого століття?*

- а) Еволюційним;
- б) прискореним;
- в) еволюційним у поєднанні з прискореним;
- г) правильної відповіді немає.

37. *Яке з визначень приватизації правильне?*

- а) Перехід власності від одного суб'єкта до іншого;
- б) передача майна в оренду трудовому колективу;
- в) комерціалізація умов діяльності підприємства;
- г) відчуження державної власності на користь приватних осіб.

38. Які види підприємництва прийнято виділяти?

- а) Виробниче, сільськогосподарське, приватне, торгове;
- б) виробниче, торгове, будівельне, кредитне;
- в) виробниче, торгове, кредитне;
- г) правильні відповіді у пп. а, б, в.

39. Які позитивні наслідки має виділення різних видів підприємництва?

- а) Можливість раціональніше використовувати суспільні ресурси внаслідок спеціалізації;
- б) повніше враховувати специфіку підприємницьких здібностей;
- в) отримувати великі прибутки шляхом узгодження дій суб'єктів;
- г) правильні відповіді в пп. а, б.

40. Яку з функцій виконує виробниче підприємництво?

- а) Створює матеріальний продукт і забезпечує його реалізацію;
- б) створює матеріальний продукт, забезпечує кредитування виробництва та його розширене відтворення;
- в) створює матеріальний продукт і втілює основні науково-технічні ідеї, що закладають фундамент економічного прогресу суспільства в цілому;
- г) правильні відповіді в пп. а, б, в.

41. Яка дія становить зміст комерційної підприємницької діяльності?

- а) Реєстрація угод про купівлю-продаж товарів;
- б) купівля і продаж товарів від імені та за рахунок клієнта;
- в) купівля і продаж товарів від свого імені та за власний рахунок;
- г) облік прав власності на товари.

42. Яка дія становить зміст комісійної підприємницької діяльності?

- а) Купівля й продаж товарів від імені та за рахунок клієнта;
- б) облік прав власності на товари;
- в) реєстрація угод про купівлю-продаж товарів;
- г) купівля й продаж товарів від свого імені та за власний рахунок.

43. Яку з функцій не виконує кредитне підприємництво?

- а) Акумуляція тимчасово вільних коштів;
- б) надання кредитів підприємницьким структурам;
- в) надання споживчого кредиту населенню;
- г) правильної відповіді немає.

Вправа 3. Визначте, яке з положень правильне, а яке помилкове.

1. Конкуренція сприяє виробництву необхідних суспільству товарів, ефективному використанню ресурсів.
2. Конкуренція стимулює підприємців знижувати витрати виробництва.
3. Зміну режиму роботи підприємства роздрібною торгівлі можна вважати формою ведення нецінової конкурентної боротьби.
4. Досконала конкуренція – це така ситуація, коли тільки деякі виробники можуть впливати на ринкову ціну запропонованого до продажу товару.
5. Недосконала конкуренція – це будь-яке монопольне втручання в процес ціноутворення.
6. Внутрішньогалузева конкуренція – це боротьба між товаровиробниками однієї галузі за контроль над цінами.
7. Міжгалузева конкуренція – це боротьба між підприємцями різних сфер виробництва за найбільш вигідні умови виготовлення і збуту товарів.
8. Ситуація, схожа на досконали конкуренцію, швидше за все буде характеризувати ринок мобільних телефонів.
9. В умовах досконалої та монополістичної конкуренції діють методи нецінової конкурентної боротьби.
10. Олігополія характеризується виробництвом тільки диференційованої продукції.
11. Торгівля легковими автомобілями – це ринок олігополії.
12. Природна монополія економічно доцільна.
13. Антимонopolьну політику спрямовано на знищення монополій.
14. Індекс Харфіндейла – Хіршмана дозволяє визначити рівень монополізації у певній галузі.
15. Капітал, який використовує підприємець у своїй діяльності, обов'язково має бути його власністю.
16. Підприємництво виконує тільки організаторську і творчу функції.
17. Прибуток підприємця – це дохід, отриманий від реалізації продукції.
18. Етика підприємництва не може бути фактором зростання його доходності.
19. Промислове підприємництво орієнтоване на збут товарів.
20. Основна функція кредитного підприємництва – акумуляція тимчасово вільних коштів і наступне їх використання для надання кредитів.
21. Конкуренція не може виконувати функцію контролю ефективності приватного підприємництва.
22. Конкуренція створює умови для зниження витрат виробництва.
23. Монополії завжди незаконні.
24. Мета підприємницької діяльності – задоволення потреб суспільства.
25. Дотримання підприємцем принципів ділової етики жодним чином не впливає на величину прибутку.

ТЕМА 6. ПІДПРИЄМСТВО

Основна організаційна форма підприємницької діяльності – це підприємство. Саме завдяки виробничим процесам на підприємствах економічні ресурси можуть перетворюватись у необхідні життєві блага, за допомогою яких задовольняються ті чи інші потреби суспільства, а також відбувається реалізація створених товарів і послуг. У цій темі проаналізовано сутність та основні риси підприємства як основного суб'єкта суспільного виробництва, висвітлено його основні організаційно-правові форми, розкрито характеристику фондів підприємства та показано особливості процесу їхнього відтворення.

6.1. Сутність, основні риси та організаційно-правові форми підприємств

Виробництво товарів і послуг потребує поєднання економічних ресурсів, яке здійснюється в межах окремих організаційних структур – підприємств. **Підприємство** – це відокремлена організаційно-економічна структура, яка займається виробництвом та реалізацією товарів і послуг. Підприємство є первинною ланкою суспільного поділу праці і, водночас, основним елементом національної економіки, оскільки виступає головним товаровиробником і забезпечує процес відтворення на основі самостійності й самоокупності. Як самостійні господарські одиниці підприємства користуються правами юридичної особи, мають змогу розпоряджатися майном, отримувати кредити, укладати господарські угоди з іншими підприємствами.

Основні риси підприємства:

1. Економічна відокремленість, зокрема майнова, завершений відтворювальний цикл виробництва, наявність самостійних економічних інтересів.
2. Технологічна відокремленість, тобто наявність завершеного технологічного циклу виробництва.
3. Юридичне оформлення відокремленості – наявність статуту, рахунку в комерційному банку тощо.
4. Участь в суспільному поділі праці, що відображено в спеціалізації підприємства як товаровиробника.

Усі підприємства за ознаками мети їхнього функціонування й характеру діяльності можна поділити на **комерційні** (обов'язково мають отримувати прибуток) і **некомерційні** (не спрямовані на отримання прибутку, хоча й можуть його мати у певних сферах діяльності, серед таких, наприклад, ті, що фінансуються із державного бюджету).

Ринкова економіка базується на функціонуванні різноманітних підприємств, які можна **класифікувати, враховуючи різні критерії**, а саме:

1. З огляду на **сферу діяльності** підприємства бувають промислові, сільськогосподарські, будівельні, транспортні, торгові, посередницькі, лізингові, банківські, туристичні тощо.

2. Відповідно до **форм власності** розрізняють підприємства таких видів, *індивідуальне* – у його основі особиста власність, використано виключно особисту працю, виробництво здійснюється самостійно, весь дохід належить виробнику; *сімейне* – базується на власності й праці членів однієї сім'ї; *приватне* – перебуває у власності окремого громадянина з правом наймання робочої сили; *колективне* – являє собою власність групи осіб. Основні види підприємств колективної власності такі: виробничі кооперативи, підприємства споживчої кооперації, підприємства громадських і релігійних організацій.

3. **За розміром** виділяють малі, середні й великі підприємства. Основними критеріями віднесення останніх до тієї чи іншої групи є кількість працівників, виторг підприємства протягом певного періоду, вартість капіталу.

4. Враховуючи **форму організації**, розрізняють такі підприємства: *одноосібні* – засновані одним підприємцем; *господарські товариства* – підприємства, в яких дві або більше особи домовляються про спільне володіння та управління з метою ведення спільної підприємницької діяльності, *державні* – тобто створені й контрольовані державою.

Прикладами **господарських товариств** є акціонерне товариство, повне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, змішане (командитне) товариство, товариство з додатковою відповідальністю.

Повне товариство – це підприємство, члени якого зберігають повну самостійність, але несуть відповідальність за зобов'язання не тільки межах своїх внесків у спільний капітал, але й власним майном. *Товариство з обмеженою відповідальністю* – його члени несуть відповідальність за діяльність підприємства тільки в межах своїх внесків. *Змішане (командитне) товариство* – це об'єднання кількох фізичних і (або) юридичних осіб, що поділяються на дійсних членів (несуть повну відповідальність за зобов'язання підприємства) і членів-вкладників (мають обмежену відповідальність). *Товариство з додатковою відповідальністю* – це те, у якому партнери несуть відповідальність не тільки в межах своїх внесків, але й додатково в розмірі, кратному внеску кожного. *Акціонерне товариство* – підприємство з обмеженою відповідальністю його засновників, капітал якого розділений між власниками на паї у вигляді акцій.

Серед підприємств колективної власності особливе місце посідає кооператив. *Кооперативи* – це підприємства, у яких об'єднуються засоби та зусилля партнерів з метою виконання господарських функцій. Відмінність кооперативів від інших господарських товариств полягає в тому, що вони не мають абсолютної орієнтації на отримання прибутку. За своїм характером це переважно організації взаємодопомоги, безпосереднього обслуговування потреб власних членів.

6.2. Фонди підприємства та процес їхнього відтворення

Основним завданням підприємства є створення продукції. Джерелом забезпечення цього процесу виступають **фонди**, що поєднують у собі всі матеріально-речові та грошові ресурси, які перебувають у розпорядженні підприємства, реалізуючи його виробничий цикл. Залежно від участі в процесі виробництва фонди підприємства поділяються на **виробничі й невиробничі**.

Невиробничі фонди не мають прямого відношення до процесу випуску продукції. До них відносяться лікарні, бази відпочинку, спортивні та культурні заклади, які належать підприємству.

Виробничі фонди безпосередньо забезпечують випуск продукції на підприємстві за допомогою **відтворення** – безперервного процесу повторення його виробничих циклів. Отже, **виробничі фонди підприємства** зосереджують у собі ті матеріально-речові й грошові ресурси, що йдуть на його відтворювальний цикл. При цьому фонди можуть перебувати в різних функціональних формах: виробничій (та частина, що втілена у фізичному капіталі та матеріальних запасах), товарній (створена, але ще не реалізована продукція) та в грошовій (грошовий капітал підприємства).

Виробничі фонди завжди переходять з однієї функціональної форми в іншу. Такий процес має назву **кругообігу виробничих фондів**, тобто зміни їхньої функціональної форми під час випуску та реалізації продукції. На *першій стадії* виробничі фонди починають свій рух з грошової форми, яку підприємець перетворює на товарну, купуючи засоби виробництва і наймаючи робітників. *Друга стадія* настає під час безпосереднього виробництва, коли фонди перетворюються на готову продукцію (товари), вартість якої вища від вартості витрачених коштів на засоби виробництва і робочу силу. І, нарешті, на *третьій стадії* здійснюється реалізація товару – виробник шляхом продажу перетворює вироблені товари знову на грошовий капітал, з якого, власне, й розпочинав виробничий цикл свого підприємства.

Будь-який процес виробництва майже ніколи не закінчувався поверненням авансованих коштів. Створюючи підприємство, виробник, як правило, розраховує на тривалий процес отримання доходу від його функціонування. З цієї причини кожен кругообіг виробничих фондів повторюється в часі й просторі, що дозволяє вести мову про **оборот виробничих фондів**. Останній не є окремим актом, він являє собою процес, що постійно відновлюється. У ході обороту авансовані у виробництво кошти повністю повертаються до своєї початкової форми. Тривалість обороту залежить від виду створюваної продукції. Саме тому важливим є поняття **часу обороту** – періоду від моменту вкладання грошей у виробничі фактори до того як вони повернуться в тій самій грошовій формі. Різні складові основних виробничих фондів мають різний час обороту. Повною заміною старих складових елементів основних виробничих фондів завершується їхній реальний оборот. Скорочення часу обороту виробничих фондів веде до збільшення маси прибутку.

За характером обороту виробничі фонди традиційно поділяють на **основні й оборотні**. Фонди, які перебувають у грошовій і товарній формах, функціонують у сфері обігу і тому називаються так само (див. рис. 6.1).

Виробничі фонди		Фонди обігу
Основні фонди	Оборотні фонди	
Машини, обладнання, споруди, будівлі	Предмети праці, незавершене будівництво, фонд оплати праці	Готова продукція на складах, товари в дорозі, гроші на банківських рахунках
Основні засоби	Оборотні засоби	

Рис. 6.1. Структура фондів підприємства

В основу поділу фондів на основні й оборотні покладено спосіб участі різних їхніх частин під час перенесення вартості на створений продукт. **Основні виробничі фонди** – це ті, які багаторазово використовуються в процесі виробництва, не втрачають своєї натуральної форми і переносять свою вартість на новий продукт частинами у формі амортизації. До таких фондів відносять споруди, машини, устаткування, інструменти тощо.

Амортизація є процесом поступового перенесення вартості основних фондів на новостворену продукцію в міру їхнього зношення. Тому її можна вважати вартістю зношення основних виробничих фондів. Ця вартість, виражена в грошах, акумулюється в спеціальному фонді, названому амортизаційним, і може бути використана на капітальний ремонт основних засобів або на їхнє оновлення (реновацію). Отже, відрахування на заміщення вартості зношеної частини основних фондів називають амортизаційними, а встановлений у законодавчому порядку річний процент такого заміщення називають *нормою амортизації*. Слід мати на увазі, що існує два **види зношення** основних фондів: *фізичний* – втрата їхньої роботоздатності під час експлуатації або внаслідок впливу навколишнього середовища, та *моральний* – техніко-економічне старіння елементів фондів, коли втрачається доцільність їхньої подальшої експлуатації через появу більш дешевих або більш досконалих знарядь праці.

Оборотні виробничі фонди – ті, що один раз беруть участь у процесі виробництва і повністю переносять свою вартість на створюваний товар. До таких фондів належать предмети праці, незавершене виробництво, а також кошти, витрачені на залучення робочої сили у виробничий процес. Якщо вартість основних виробничих фондів нагромаджується частинами в амортизаційному фонді підприємства, то вартість оборотних фондів повертається в грошовій формі власникам відразу після реалізації товарів. Окрім виробничих фондів, на підприємстві існують також і **фонди обігу**, які формуються із готової продукції на складах, являють собою товар у дорозі та гроші на банківських рахунках.

ВИСНОВКИ

- 1. Підприємство – це відокремлена організаційно-економічна структура, яка займається виробництвом та реалізацією товарів і послуг.*
- 2. Фонди підприємства – це всі матеріально-речові та грошові ресурси, які перебувають у його розпорядженні з метою забезпечення виробничого циклу.*
- 3. Відтворення – безперервний процес повторення виробничих циклів підприємства.*
- 4. Основні виробничі фонди підприємства – це ті з них, які багаторазово використовуються в процесі випуску продукції, не втрачають своєї натуральної форми і переносять свою вартість на новий продукт частинами у формі амортизації.*
- 5. Амортизація – процес поступового перенесення вартості основних фондів на новостворену продукцію в міру їхнього зношення.*
- 6. Оборотні виробничі фонди – це частина усіх виробничих фондів, які беруть участь у процесі виробництва один раз і повністю переносять свою вартість на створюваний товар.*

ВПРАВИ ДО ТЕМИ 6

Вправа 1. Для кожного з наведених положень знайдіть відповідний термін або поняття серед перелічених нижче.

1. Акціонерне товариство, яке випускає акції без права вільної купівлі-продажу.
2. Акціонерне товариство, яке випускає акції, котрі можна придбати на фондовому ринку.
3. Величина вартості основних фондів, яка відповідає їхньому зношенню і переноситься на вартість виготовленого товару.
4. Відокремлена економічна структура, яка займається виробництвом та реалізацією певних товарів і послуг.
5. Групування підприємств за певною ознакою.
6. Об'єднання кількох фізичних і (або) юридичних осіб, що мають статус дійсних членів і членів-вкладників.
7. Процес руху виробничих фондів, під час якого відбувається їхнє перетворення із однієї функціональної форми в іншу.
8. Рух фондів від моменту авансування грошових засобів до їх повного повернення.
9. Сукупність матеріальних і грошових ресурсів, які перебувають у розпорядженні підприємств і забезпечують процес відтворення виробництва.
10. Товариство, члени якого зберігають повну самостійність, але несуть відповідальність за зобов'язання в розмірі не тільки майна підприємства, але й власного.

11. Товариство, члени якого несуть відповідальність за зобов'язання підприємства тільки в межах розмірів своїх внесків.

12. Форма об'єднання капіталів учасників підприємства, яка засвідчує внесення капіталу у формі акцій, що дають право на отримання доходу та участь в управлінні його діяльністю.

13. Частина виробничих фондів підприємства, які використовуються у випуску продукції тривалий час і поступово переносять на неї свою вартість частинами.

14. Частина виробничих фондів підприємства, які повністю споживаються в кожному циклі випуску продукції та переносять на неї всю свою вартість.

Терміни і поняття

а) Змішане товариство;	к) класифікація підприємств;
б) підприємство;	л) фонди підприємства;
в) повне товариство;	м) кругообіг виробничих фондів;
г) амортизація;	н) акціонерне товариство закритого типу;
д) основні фонди;	п) обіг виробничих фондів;
е) акціонерне товариство;	р) акціонерне товариство відкритого типу.
ж) оборотні фонди;	
и) товариство з обмеженою відповідальністю;	

Вправа 2. У наведених нижче завданнях знайдіть єдиний правильний варіант відповіді.

1. Яке з визначень підприємства дійсне?

- а) Відокремлена економічна структура, яка виробляє та реалізує певні товари й послуги;
- б) господарська одиниця, яка бере участь у поділі праці;
- в) самостійна економічна структура, яка діє в системі суспільного поділу праці з метою отримання прибутку;
- г) правильної відповіді немає.

2. Задоволення потреб яких суб'єктів становить головну мету функціонування підприємства?

- а) Суспільства;
- б) трудового колективу;
- в) власника підприємства;
- г) адміністрації підприємства.

3. Яка з ознак підприємства дійсна, якщо воно не отримує прибуток?

- а) Банкрутство підприємства;
- б) кінцеву мету підприємництва не досягнуто;
- в) свідчення того, що доходи покупців зменшилися;
- г) не свідчить про становище підприємства у певий момент.

4. Який суб'єкт може бути засновником підприємства?

- а) Приватна особа;
- б) держава;
- в) колектив;
- г) усі відповіді правильні.

5. Яка ознака підприємства не може бути основною?

- а) Економічна й технологічна відокремленість;
- б) юридичне оформлення;
- в) участь у суспільному поділі праці;
- г) правильної відповіді немає.

6. Яка ознака не виступає умовою юридичного оформлення підприємства?

- а) наявність статуту;
- б) існування розрахункового рахунку в комерційному банку;
- в) право реалізації власних економічних інтересів;
- г) ведення бухгалтерського обліку.

7. Яку ознаку включає в себе технологічна відокремленість підприємства?

- а) Спеціалізацію виробництва певного виду продукції;
- б) право укладання угод;
- в) майнову відокремленість;
- г) завершений технологічний цикл.

8. Яка основна класифікаційна ознака підприємств?

- а) Характер здійснення торгових операцій;
- б) форма власності;
- в) сфера діяльності;
- г) розмір підприємства.

9. Яка з ознак не може бути критерієм класифікації підприємств за розміром?

- а) Кількість робітників;
- б) обсяг господарського обороту;
- в) продуктивність праці;
- г) правильної відповіді немає.

10. Які підприємства виділяють в Україні за способом заснування і формування статутного фонду?

- а) Унітарні;
- б) корпоративні;
- в) одноосібні;
- г) правильні відповіді в пп. а, б.

11. Якою причиною зумовлена державна підтримка малих підприємств?

- а) Потребою підтримання і розвитку конкурентного середовища;
- б) доцільністю співіснування в економіці різних за розміром підприємств;
- в) необхідністю використання малого бізнесу для вирішення регіональних проблем;
- г) усі відповіді правильні.

12. Які підприємства не входять у класифікацію за формою власності?

- а) Приватні;
- б) державні;
- в) змішані;
- г) малі.

13. Яка з ознак не може бути перевагою малих підприємств порівняно із великими та середніми?

- а) Можливість повніше використовувати ефект спеціалізації;
- б) висока ефективність встановлення коопераційних зв'язків;
- в) мобільність і гнучкість діяльності з огляду на зміну суспільних потреб;
- г) низькі витрати виробництва.

14. Яка з ознак не може бути перевагою великих підприємств?

- а) Можливість отримання значного обсягу фінансових ресурсів;
- б) швидке реагування на зміну кон'юнктури ринку;
- в) упровадження новацій у масове виробництво;
- г) зниження витрат виробництва.

15. Яка з ознак не може бути недоліком одноосібного підприємства?

- а) Обмеженість фінансових ресурсів;
- б) необмеженість відповідальності;
- в) значна свобода дій власника;
- г) брак потенційної вигоди від спеціалізації в управлінні виробництвом.

16. Яка з ознак повного товариства дійсна?

- а) Найбільша втрата самостійності його членів;
- б) найбільший ступінь стійкості;
- в) необмежена відповідальність учасників;
- г) створення спеціальних органів контролю та управління.

17. Яка ознака товариства з обмеженою відповідальністю дійсна?

- а) Строго обмежена кількість його членів;
- б) об'єднання тільки фізичних осіб;
- в) існування додаткових обмежень на використання прибутку для непродуктивних потреб;
- г) відповідальність членів згідно з розміром паю.

18. Яке з товариств передбачає найбільшу самостійність учасників?

- а) Повне;
- б) з обмеженою відповідальністю;
- в) змішане;
- г) з додатковою відповідальністю.

19. Яка структура є вищим органом управління акціонерного товариства?

- а) Загальні збори акціонерів;
- б) наглядова рада;
- в) правління (дирекція);
- г) рада акціонерів, які володіють контрольним пакетом акцій.

20. Яке право надано кожному акціонеру в однойменному товаристві?:

- а) Гарантовано отримувати дивіденди;
- б) керувати поточною діяльністю підприємства;
- в) мати вирішальний голос на зборах акціонерів;
- г) бути співвласником підприємства.

21. Від якого критерію не залежить розмір дивіденда, отриманого акціонером?

- а) Розміру прибутку підприємства;
- б) зміни курсової вартості акції;
- в) порядку розподілу прибутку;
- г) кількості емітованих акцій.

22. Визначте, яким буде ринковий курс акції номіналом 100 гривень, на котру нараховують дивіденди в сумі 3 гривні на рік, а позичкова ставка дорівнює 15 % річних?

- а) 80 грн;
- б) 20 грн;
- в) 100 грн;
- г) 120 грн.

23. Яка з ознак не характерна для кооперативної форми підприємства?

- а) Абсолютна орієнтація на прибуток;
- б) розподіл прибутку, як правило, пропорційно участі членів у виробництві;
- в) активна участь багатьох членів в управлінні діяльністю;
- г) правильної відповіді немає.

24. Яка з форм виробничих фондів належить до функціональних?

- а) Грошова;
- б) виробнича;
- в) товарна;
- г) усі відповіді правильні.

25. Як називається процес руху виробничих фондів, у ході якого вони перетворюються із однієї функціональної форми в іншу?

- а) Кругообіг виробничих фондів;
- б) обіг виробничих фондів;
- в) час обігу фондів;
- г) правильної відповіді немає.

26. На які види прийнято поділяти виробничі фонди підприємства?

- а) Оборотні фонди та фонди обігу;
- б) основні та обігові засоби;

- в) основні та оборотні фонди;
- г) основні фонди та фонди обігу.

27. Які об'єкти не являють собою основні виробничі фонди підприємства?

- а) Будівлі та споруди;
- б) машини;
- в) устаткування;
- г) незавершене виробництво.

28. До яких фондів відносять готову продукцію, що зберігається на складах?

- а) Основних;
- б) оборотних;
- в) фондів обігу;
- г) правильної відповіді немає.

29. Частиною якої економічної структури є фонд оплати праці на підприємстві?

- а) Основних засобів;
- б) оборотних фондів;
- в) основних фондів;
- г) правильної відповіді немає.

30. Яке з понять відображає вартість використаного у виробництві обсягу ресурсів?

- а) Амортизація;
- б) основні фонди;
- в) витрати виробництва;
- г) прибуток підприємства.

31. Яка із ознак збитковості підприємства дійсна?

- а) Брак прибутку;
- б) низька заробітна плата;
- в) витрати перевищують виторг;
- г) наявність витрат, пов'язаних з недостатньо ефективною організацією виробництва.

32. Для яких потреб використовують амортизаційні відрахування?

- а) Ведення розширеного відтворення;
- б) відтворення основних фондів;
- в) простого розширеного відтворення основних та оборотних фондів;
- г) відтворення основних і оборотних фондів.

33. Яке з визначень банкрутства дійсне?

- а) Тимчасове закриття підприємства;
- б) повна ліквідація підприємства;
- в) оголошення про фінансову неспроможність підприємства;
- г) продаж підприємства іншим особам.

Вправа 3. Визначте, яке з положень правильне, а яке помилкове.

1. Підприємство має право створювати тільки держава.

2. Умовами діяльності приватного підприємства є самостійне забезпечення відтворювального процесу виробництва, повна економічна відповідальність за результати своєї діяльності й обов'язкова економічна допомога держави.

3. Метою діяльності державного підприємства є виключно отримання максимального прибутку.

4. В одній галузі можуть працювати підприємства різних розмірів.

5. Малі підприємства не потребують державної підтримки.

6. Товариство з обмеженою відповідальністю – це найменш ризикована форма діяльності підприємця.

7. Зниження ризику банкрутства не належить до переваг корпоративних підприємств над унітарними.

8. Акціонерні товариства відкритого й закритого типів відрізняються тільки назвою.

9. Партнерство з обмеженою відповідальністю – це об'єднання суб'єктів, що мають різні права та несуть неоднакову відповідальність за діяльність підприємства.

10. Кооператив – це підприємство, у якому поєднуються засоби та зусилля партнерів для виконання певних господарських функцій.

11. Діяльність кооперативу спрямовується на отримання максимального прибутку.

12. Суб'єкт, що випускає акції, називається інвестором.

13. Будь-який акціонер є співвласником акціонерного товариства.

14. Фонди підприємства поділяються на основні, виробничі та невиробничі.

15. До основних фондів підприємства входять обладнання, споруди, фонд оплати праці.

16. Основні фонди підприємства є частиною виробничих фондів.

17. Величина амортизаційних відрахувань залежно від сфери діяльності підприємства може включатися як у собівартість продукції, так і в його прибуток.

18. Сировина та електроенергія належать до основних фондів підприємства.

19. Заробітна плата – це частина амортизаційного фонду підприємства.

20. Верстати, машини й обладнання належать до оборотних фондів..

ТЕМА 7. ДОХОДИ ТА ФОРМИ ЇХ ОТРИМАННЯ

В умовах ринкової економіки придбання товарів і споживання послуг, за допомогою яких передбачено задоволення особистих потреб людей, а також залучення у виробничий процес необхідних ресурсів, здійснюється на основі товарно-грошових відносин. Отже, економічні суб'єкти повинні мати у своєму розпорядженні необхідні для цього кошти. Останні набувають форми доходів – більш-менш регулярних грошових надходжень. У цій темі розглянуто сутність, основні види та функції доходів, зокрема факторних, розкрито формування заробітної плати, позичкового відсотка і ренти. Окрему увагу приділено податкам як основному доходу держави, на основі якого вона виконує свої економічні функції.

7.1. Сутність і функції доходу

Найважливішим показником, що дозволяє оцінити можливості економічних суб'єктів задовольняти свої потреби, є рівень доходів. Останні в ринковій економіці формуються за рахунок продажу власниками своїх економічних ресурсів або реалізації вже безпосередніх результатів їхнього продуктивного використання (вироблених товарів). Власники трудових ресурсів отримують заробітну плату, господарі землі та інших природних компонентів – ренту, а власники грошового капіталу – позичковий відсоток. Підприємці, які організують виробничий процес шляхом використання придбаних ресурсів, пропонують на ринку готову продукцію й отримують виручку від її реалізації. Отже, **доходи** – це загальна сума грошових надходжень, отриманих суб'єктами за певний проміжок часу.

Доходи, одержані від продажу або виробничого споживання економічних ресурсів (факторів виробництва), прийнято називати **факторними**. Оскільки їх отримують власники факторів виробництва залежно від їхнього місця в суспільному поділі праці, то вони формують так звані *первинні (основні) доходи*. Додатково існують *вторинні доходи* – сформовані завдяки перерозподілу частини податків, які держава справляє з кожного виду факторного доходу на користь тих членів суспільства, хто не може з об'єктивних причин отримати собі дохід через продаж економічних ресурсів або підприємницьку діяльність. Доходи, що передаються одними учасниками економічних відносин іншим в односторонньому порядку, незалежно від результатів праці, не пов'язані з підприємницькою діяльністю або власністю на ресурси, називаються **трансфертними платежами**.

Розрізняють *соціальні трансферти* (виплати з держбюджету та / або спеціальних фондів у формі пенсій, різних видів допомоги, стипендій) і

міжсімейні трансферти (безоплатна передача частини доходів від однієї родини до іншої). Джерелом доходів також може виступати особисте підсобне господарство, де вирощують садовину й городину, розводять велику рогату худобу, свиней, кіз, птицю тощо. Результати діяльності такого господарства являють собою доходи переважно в натуральній, а не грошовій формі. І, нарешті, мають місце доходи, які носять *випадковий або епізодичний характер*, наприклад, виграш у лотерею, отримання спадщини, знахідка скарбу тощо. Відомості про виникнення доходів подано в табл. 7.1.

Таблиця 7.1

Відомості про доходи та напрями їхнього використання

Суб'єкти отримання доходу	Форма доходу	Форми використання доходів
Домогосподарство	Особисті доходи	Сплата податків Споживання Заощадження
Підприємство	Підприємницький дохід	Сплата податків і платежів до бюджету держави Утворення виробничих і невиробничих фондів Індивідуальне споживання підприємця
Держава	Податки й збори	Витрати державного бюджету

Як показують дані табл. 7.1, домогосподарства, у яких діють окремі люди або сім'ї, отримують *особисті доходи*, серед яких мають місце факторні (заробітна плата, рента, позичковий відсоток), і вторинні доходи – трансферти й епізодичні надходження. І якщо домогосподарство займається економічною діяльністю підсобного характеру, то його доходи мають натуральну форму. Згідно із законодавством усі доходи підлягають оподаткуванню. Після сплати податків, одна частина доходу йде на заощадження, а інша – витрачається на споживання.

Підприємницький дохід – це результат діяльності суб'єкта, що займається виробництвом товарів і послуг. Подібно до всіх економічних суб'єктів, підприємець з отриманого доходу, що являє собою валовий прибуток, сплачує встановлені законом податки, здійснює необхідні платежі до державного бюджету й пенсійних фондів, відраховує кошти на виплату дивідендів акціонерам, вносить орендну плату й відсотки за кредит. Потім він розподіляє решту доходу на витрати, які становлять матеріальну основу подальшого розвитку. Серед таких витрат найчастіше мають на увазі ті, що йдуть на формування виробничих і невиробничих фондів, страхування підприємницької діяльності, створення резервів підприємства тощо. І тільки після цього доступною стає та частина прибутку, яка може бути спрямована на

індивідуальне споживання підприємця. Отже, *підприємницький дохід* – це частина прибутку, яка залишається в його розпорядженні після внесення необхідних платежів.

Держава, концентруючи *податки і збори* в дохідній частині бюджету, здійснює на їх основі свої економічні функції: фінансує виробництво суспільних благ, виплачує соціальні трансферти, створює умови для ведення ефективної підприємницької діяльності.

Важливо розрізняти доходи номінальні й реальні. **Номінальний дохід** – це сума грошей, яку одержують економічні суб'єкти за певний проміжок часу. **Реальний дохід** – це грошовий еквівалент маси товарів і послуг, яку можна придбати на суму номінального доходу. Цілком зрозуміло, що будь-яке зростання цін в економіці знижує купівельну спроможність населення і тим самим зменшує його реальні доходи.

Прийнято виділяти такі важливі для розвитку економіки **функції доходів**:

1. *Бути фактором, який визначає рівень життя населення* та дозволяє забезпечити фізичний і духовний розвиток особистості. Рівень доходів визначає купівельну спроможність домашніх господарств, їхні можливості в споживанні матеріальних і нематеріальних благ.

2. *Сприяння відтворенню найважливішого економічного ресурсу – праці.* Здатність людини до трудової діяльності зумовлена її можливістю задовольняти матеріальні та нематеріальні потреби, аби відновити втрачену у виробничому процесі енергію, підтримувати необхідний рівень кваліфікації та забезпечувати сім'ю. Якщо рівень доходів працівника не дозволяє повною мірою задовольняти такі потреби, то робоча сила втрачає потенціал продуктивності. Як наслідок, знижуються можливості економіки до зростання.

3. *Формування рівня соціально-економічної та політичної активності населення.* Як свідчить світова практика, саме в країнах, де домінує «середній клас» – громадяни з високими доходами, активнішим є громадянське суспільство, що має можливість дієвого впливу на владу і на траєкторію розвитку держави. Емпіричні дані показують, що в бідних країнах, де населення веде боротьбу за виживання, громадянські рухи не набувають належного розвитку, а політична участь громадян у соціальних процесах несуттєва.

У формуванні раціональної поведінки людей дуже важливим є правильне дотримання співвідношень між видами доходу. Якщо, скажімо, трансфертні платежі відіграють значну роль у формуванні доходів населення, то це знижує його активність, породжує психологію утриманства. І, навпаки, збільшення частки трудових доходів створює стимул до активної діяльності індивіда.

7.2. Заробітна плата і її фактори

Заробітна плата – це винагорода, яку отримує власник робочої сили від реалізації своїх фізичних та інтелектуальних здібностей під час створення благ. Слід враховувати той факт, що на ринку продається не праця, а специфічний

товар – **робоча сила**, яка є сукупністю фізичних та інтелектуальних здібностей, що дозволяють людині виробляти певний товар або надавати послугу. Саме ці різні за розміром здібності стають об'єктом купівлі-продажу на ринку праці. Зауважимо, що робоча сила стала виступати товаром тільки в період становлення і розвитку ринкової економіки, тобто тоді, коли склалися відповідні умови. Зокрема, по-перше, люди отримали юридичну свободу, яка дала їм право вільно розпоряджатися собою і власними здібностями (перестали існувати форми залежності однієї людини від іншої), по-друге, власники робочої сили не мали у своєму розпорядженні засоби виробництва. Отже, маючи здібності до створення товару без можливості їх реалізувати у власному виробництві через брак необхідних для цього засобів, носії робочої сили змушені її продавати тим, у кого такі засоби є. Отже, суб'єкт продає на ринку ресурсів свою здатність до праці, а підприємець як власник засобів виробництва купує право на тимчасове її використання у певній сфері господарської діяльності. При цьому найманий працівник не перестає бути носієм здатності до праці, оскільки вона невіддільна від нього. Відчуженням від працівника може бути тільки результат його безпосередньої діяльності – готова продукція або надана послуга.

Ціна, яка сплачується роботодавцем найманому працівнику за функціональне використання його праці, називається **ставкою заробітної плати**. Її рівень визначається в кожний момент часу на ринку праці, на це впливають такі основні фактори:

1. *Величина вартості робочої сили як товару*, тобто грошове вираження обсягу тих товарів і послуг, що необхідні для відновлення працездатності людини, набуття нею кваліфікації, а також утримання сім'ї й виховання дітей, які згодом змінять робітника на ринку праці. Величина заробітної плати здійснює постійні коливання в межах певного «коридора»: *нижнього рівня* (життєвого мінімуму) – розміру засобів, який необхідний для підтримання життєздатності працівників з низькою кваліфікацією, і *верхнього* – що враховує також витрати на задоволення соціально-культурних потреб, традиційних у певній країні.

2. *Рівень кваліфікації*. Більш кваліфікована праця потребує для свого відтворення більшої суми грошей, ніж проста, некваліфікована. Саме тому представники професій, що мають високу компоненту витрат на освіту й набуття необхідних навичок, отримують більш високу заробітну плату.

3. *Національні, регіональні й галузеві відмінності у величині заробітної плати*. Відомо, що в кожній країні неоднакова вартість робочої сили, різний технологічний рівень виробництва, а також сила й авторитет профспілок, вплив держави на політику доходів. Завдяки переліченим факторам заробітна плата має диференціацію в межах світового господарства, а також в кожній країні між працівниками різних професій і галузей економіки.

4. *Кон'юнктура ринку*. Рівень заробітної плати формується під впливом попиту й пропозиції на ринку праці. За рівних інших умов, зростання попиту веде до підвищення заробітної плати, а його зниження – до зменшення.

Зрозуміло, що збільшення пропозиції на ринку праці приводить до падіння заробітної плати, а її зменшення – до зростання.

5. *Вплив профспілок.* Ці громадські об'єднання через легальні засоби намагаються діяти на ринковий механізм (попит і пропозицію) у формуванні ставки заробітної плати, аби підвищити її рівень для власних членів.

6. *Державне регулювання ринку праці.* Державні інституції впливають на ринок праці через встановлення певних нормативів, які змінюють ставку заробітної плати і наближають її до суспільно бажаного рівня.

Було визначено такі **функції** заробітної плати: стимулювальна, розподільча та соціальна. **Стимулювальна функція** сприяє появі у працівників високоефективної зацікавленості до роботи шляхом упровадження прогресивних форм і систем винагороди за працю, які спонукають до економії робочого часу, зростання продуктивності праці, економії сировини, електроенергії, до раціонального використання техніки. Саме ця функція зумовлює встановлення оптимального рівня заробітку відповідно до продуктивності й ефективності праці, протилежністю цього може бути «зрівнялівка» в оплаті праці. В умовах НТР, зокрема автоматизації виробництва, сфера диференціації праці звужується залежно від її продуктивності, але цей показник зростає з поліпшенням ефективності праці (тобто тут має значення раціональне використання ресурсів, співвідношення між результативністю й раціональністю праці чи економічністю здійснених витрат робочої сили).

Розподільча функція полягає в тому, що внаслідок зростання рівня заробітку забезпечується приплив робочої сили у певні галузі та сфери економічної діяльності, а в разі зниження – відплив і перехід до інших, більш дохідних напрямів роботи. Це приводить до формування оптимальних критеріїв співвідношення оплати праці між сферами, секторами та галузями, а також усередині окремих галузей. Як бачимо, стимулювальна та розподільча функції зарплати ґрунтуються на дії законів попиту і пропозиції, вони пов'язані із зростанням продуктивності праці. **Соціальна функція** заробітної плати має сприяти утвердженню соціальної справедливості в суспільстві з огляду на критерій ефективності праці.

Заробітна плата поділяється на **номінальну та реальну**. Цей поділ започаткував ще Д. Рікардо, який виділяв номінальну заробітну плату у вигляді її грошового вираження, та дійсну заробітну плату, під якою розумів кількість праці, необхідної для створення тієї сукупності матеріальних благ, на які особа витрачає свій заробіток. У сучасних умовах поділ на номінальну та реальну заробітну працю є загальноприйнятим.

Під **номінальною заробітною платою** розуміють суму грошей, отриману працівником за певний проміжок часу (годину, день, місяць тощо). **Реальна заробітна плата** – це сукупність товарів і послуг, які можна придбати на номінальну заробітну плату з урахуванням наявних цін. Між номінальною та реальною заробітною платою існує залежність, яка за певних умов (скажімо, коли ціни незмінні) відповідає збільшенню реальної заробітної плати в разі

зростання номінальної. Але в умовах дії інших чинників (наприклад, коли ціни зростають) їх взаємодія може бути іншою. Так, зростання номінальної заробітної плати може супроводжуватись падінням реальної. Динаміка зміни реальної заробітної плати є надзвичайно важливим показником розвитку суспільного виробництва, зокрема відносин розподілу.

Заробітна плата існує у **двох основних формах**: погодинній і відрядній. **Погодинна заробітна плата** – це визначення вартості й ціни робочої сили за умови її функціонування протягом певного робочого часу. Водночас, встановлюючи ставку заробітної плати, враховують умови праці, її безпеку та інші чинники. Така форма заробітної плати застосовується там, де потрібно виробляти товару саме стільки, скільки того вимагає технологія. Надлишок виробленої продукції є порушенням технології і не стимулюється. Погодинна заробітна плата існує у вигляді *погодинно-нормативної та погодинно-преміальної*. Перша передбачає оплату за відпрацьований час з виконанням нормативів на певні роботи. Нормативи періодично переглядаються. Друга встановлює винагороду за відпрацьований час з додатковою виплатою премій, відповідних економії витрат, інноваційності тощо.

Відрядна, або поштучна заробітна плата – це визначення вартості й ціни робочої сили залежно від розмірів створеного продукту за одиницю часу. Відрядна заробітна плата використовується для підвищення інтенсивності праці, скорочення витрат на контроль за робітниками, посилення серед них конкуренції. На сьогодні цю форму застосовують у галузях з великим обсягом ручної праці.

7.3. Механізм формування ставки заробітної плати

Ставка заробітної плати формується на ринку праці під впливом попиту й пропозиції. Попит на робочу силу формують роботодавці, які наймають працівників для виконання певних виробничих функцій. Вони зацікавлені в більш низькій оплаті найманої праці, оскільки заробіток – це елемент витрат виробництва. Цілком зрозуміло, що чим більшими є витрати виробництва, тим меншим буде потенційний прибуток підприємця. Отже, кількість працівників, яких хочуть й можуть найняти підприємці, перебуває в оберненій залежності від ставки заробітної плати, тобто чим вища заробітна плата, тим менше буде найнято працівників.

Пропозиція робочої сили формується працівниками, які, на відміну від роботодавців, прагнуть отримати більш високу заробітну плату, адже її рівень визначає їхню можливість задовольняти свої потреби. Поряд з таким прагненням існує ще одна особливість: працівники продають свою здатність до праці тільки на певний період, оскільки їм необхідний час на її відновлення та підвищення кваліфікації. Саме тому, приймаючи рішення про кількість робочого часу, працівники керуються альтернативою: працювати більше чи мати час на відпочинок. Отже, кількість працівників, які хочуть і можуть влаштуватися на роботу, перебуває в прямій залежності від ставки заробітної

плати, тобто чим вища заробітна плата, тим більше працівників буде пропонувати свої послуги на ринку праці.

Такі суперечливі інтереси сторін узгоджується за рахунок встановлення рівноважної ринкової ставки заробітної плати. Однак її рівень може бути змінений на користь тих чи інших суб'єктів завдяки державному регулюванню ринку праці, а також діяльності профспілок. При цьому важливо розуміти, що розмір заробітної плати встановлюється через ринковий механізм, а держава і профспілки своїми діями тільки відхиляють її від стану рівноваги.

Державний вплив на ставку заробітної плати має такий механізм запровадження:

1. *Встановлення мінімальної заробітної плати* – рівня, нижче якого не може оплачуватися робота працівника на будь-якому підприємстві. Цей рівень затверджено законодавчо і є обов'язковим для виконання усіма суб'єктами. Наприклад, в Україні з 1 січня 2020 р. мінімальна заробітна плата становила 4 723 грн., з 1 січня 2021 р. – 6000 грн., а 1 січня 2022 р. – 6500 грн.

2. *Індексація доходів*. Тоді, коли держава має мету реалізувати соціальну політику, вона вдається до бюджетних виплат, які спрямовуються працівникам підприємств державного сектора з фіксованим окладом. Підприємства недержавної форми власності здійснюють індексацію заробітної плати власним коштом. За рахунок індексації доходів вдається компенсувати втрату реальної заробітної плати, яка викликана інфляційними процесами. Згідно з українським законодавством «Про індексацію доходів населення», такі зміни до розміру заробітної плати застосовуються тоді, коли зростання індексу споживчих цін перевищує 103 %.

3. *Податкова політика*. Заробітна плата, як і будь-які інші доходи, оподатковується. Відповідно, чим вищими будуть податки, тим меншою буде заробітна плата, яка залишається в розпорядженні працівника, і навпаки. На сьогодні в Україні із заробітної плати сплачується прибутковий податок (18 %) і військовий збір (1,5 %) від суми нарахувань.

Вплив профспілок на ставку заробітної плати має на меті підвищення її рівня. Громадські організації можуть цього досягати різними методами. Це акції протесту з прямою вимогою підвищити заробітну плату, а також непрямі методи впливу. Останні поділяються на дві групи: ті, що можуть вплинути на рівень заробітної плати через попит, і ті, що ведуть до обмеження ринкової пропозиції робочої сили, викликаючи зростання ставки заробітної плати.

Сприяння зростанню попиту на працю відбувається завдяки діяльності профспілок, які, маючи у своєму розпорядженні значні фінансові ресурси, сформовані із обов'язкових внесків своїх членів, можуть задіяти їх для стимулювання попиту на певну професію. Наприклад, профспілки можуть фінансувати рекламні кампанії певних товарів, унаслідок чого зростання споживчого попиту сприяє підвищенню цін на продукцію, що зацікавлює приватний сектор розширювати її виробництво. Для цього необхідно залучати додаткові ресурси, у тому числі й трудові. Отже, має місце зростання попиту на працю, що, як наслідок, підвищує ставку заробітної плати на ринку.

Профспілки досягають *обмеження пропозиції праці* шляхом включення певної спеціальності в список ліцензованих, скорочення робочого тижня, обмеження на додаткові роботи, стримання імміграції іноземних працівників, зниження пенсійного віку. Усі перелічені заходи створюють дефіцит робочої сили на ринку праці, вони сприяють зростанню ставки заробітної плати.

7.4. Рента, позичковий відсоток і прибуток

Рента – це дохід, який отримують власники землі та інших ресурсів, кількість яких строго обмежена (характеризуються високою рідкістю). Найбільш поширеною в реальній господарській практиці є земельна рента. Існують дві її форми – чиста економічна (абсолютна) та диференційна.

Чиста економічна рента – це дохід, який дає власнику право монополії приватної власності на землю і сприяє продажу продукції за більш високими, ніж середньогалузеві, цінами. У сфері обробки землі не відбувається вільного переливу капіталу, оскільки вхід у цю діяльність нових виробників пов'язаний з необхідністю володіння земельною ділянкою. Отже, тут немає міжгалузевої конкуренції, а завдяки монополії приватної власності існують можливості для встановлення більш високих цін.

Диференційна рента – це дохід, який отримується завдяки якості ресурсу. Як відомо, у сільському господарстві земля – це обмежений ресурс, бо родючих земель недостатньо, аби покривати потреби виробництва сировини і продуктів харчування. Саме тому в сільськогосподарське виробництво залучаються землі різної родючості.

На кращої якості землях за одних і тих самих витрат продуктивність праці буде вищою, а продукції буде вироблятися більше. При цьому ціна на сільськогосподарську продукцію формується не на основі вартості, як це відбувається в промисловості, а з урахуванням виробничих витрат на землях гіршої якості. Ось чому землі високої та середньої якості приносять своїм власникам більший дохід, ніж той, що отримано з гірших земель. Цей дохід і є диференційною рентою. Отже, у сільськогосподарському виробництві власники всіх земель, незалежно від їхньої якості, отримують чисту економічну (абсолютну) ренту, а власники земель високої та середньої родючості – ще й диференційну.

Земля є природним ресурсом, на створення якого не була витрачена суспільно необхідна праця. Отже, цей ресурс є унікальним, оскільки не втілюючи в собі суспільно-необхідних витрат праці, а тому будучи позбавленим вартості, все ж таки має ціну, за якою продається на ринку. Зрозуміло, що земля є об'єктом купівлі-продажу. У зв'язку з цим ринковий обіг землі як товару підпорядковується специфічному ціноутворенню.

У реальній дійсності ціну землі визначають як капіталізовану ренту, тобто грошовий капітал, що забезпечує його власнику дохід від альтернативного використання ресурсу. Іншими словами, власник землі може використовувати її за призначенням й отримувати ренту, а може продати

землю, поклавши виручені гроші в банк й отримуючи при цьому відсотки. Коли існує можливість заробити ренти більше, то ціна землі зростає, коли максимізацію доходу досягають за рахунок банківського відсотка – то вона знижується. **Ціну землі** розраховують за такою формулою:

$$\text{Ціна землі} = \frac{R}{S}, \quad (7.1)$$

де R – величина ренти; S – норма позичкового відсотка.

Науково-технічний прогрес і підвищення інтенсивності сільськогосподарського виробництва зумовлюють необхідність додаткових вкладень у рільництво, що викликало зростання диференційної ренти і, певна річ, зростання цін на землю.

Позичковий відсоток – це винагорода, яку отримує власник грошових засобів за їх надання в тимчасове користування. Говорячи про форми доходів і напрями їхнього застосування, належить зауважити, що економічні суб'єкти витрачають отриману суму грошей не відразу, а розподіляють її на більш-менш тривалий період. Такі відкладені витрати можуть набувати форми заощаджень (якщо це особистий дохід), входити в амортизаційний фонд підприємства, його нерозподілений прибуток тощо. Цілком зрозуміло, що згадані кошти тимчасово не потрібні їх власнику, тому можуть бути використані для отримання додаткового доходу. Відтак, економічні суб'єкти віддають у позику свої грошові активи і зазвичай роблять це через посередництво фінансово-кредитних установ. Останні залучають тимчасово вільні грошові засоби і надають кредити на принципах платності, терміновості й повернення.

Ціна, яка сплачується за користування кредитом, називається **ставкою або нормою відсотка** і розраховується як відношення суми доходу кредитора до величини позики. Наприклад, якщо позика становила 400000 грн, а власник коштів отримав за цю операцію 16000 грн, то маємо таку норму відсотка $(16000 : 400000) 100 = 4$. Важливо розрізняти номінальну та реальну ставки позичкового відсотка. **Номінальна ставка** – це величина, виражена в грошових одиницях за поточним курсом. **Реальна ставка** – це номінальна ставка відсотка, скоригована на вплив інфляції. Якщо, наприклад, номінальна ставка становила 12 %, а рівень інфляції був 4 %, то власник грошових засобів отримає реальний дохід від їх використання в ролі кредиту, виходячи із ставки, яка дорівнює 8 %, тобто $(12 \% - 4 \% = 8 \%)$.

Позичкова ставка формується на грошовому ринку під впливом попиту і пропозиції грошей. Разом з тим, не існує єдиної для всіх випадків позичкової ставки. Надання кредиту може диференціюватися залежно від впливу цілого ряду факторів, серед яких найбільшої сили набувають описані нижче.

1. *Ступінь ризику на позику.* Надання кредиту завжди пов'язано з ризиком втрати грошей кредитором у разі неспроможності позичальника повернути взятую суму своєчасно. Саме тому, чим більша ймовірність неповернення грошей, тим більшим буде позичковий відсоток. Разом з тим, загроза втрати грошей може досягати такого рівня, що вона взагалі не

компенсується збільшенням позичкового відсотка. Тоді надавати кредит немає сенсу.

2. *Термін, на який видається позика та її розмір.* Як правило, протягом тривалого періоду ймовірність виникнення непередбачуваних подій значно вище, ніж під час короткотермінового. У зв'язку з цим страхування довготермінових ризиків також потребує значно більших відсоткових ставок, ніж це потрібно для коротких часових інтервалів, коли горизонт передбачуваності розширюється. Розмір позики також впливає на ціну, за якою вона надається. За інших рівних умов кредитор віддає перевагу більшим за обсягами кредитам, оскільки це зменшує його трансакційні витрати, серед яких ті, що йдуть на вивчення економічного становища позичальника, на обслуговування кредиту тощо. З цих причин більші суми грошей надаються в позику під менші відсотки.

3. *Оподаткування відсотків.* Як відомо, будь-яке оподаткування доходів зменшує їх розмір. Отже, економічні суб'єкти намагаються компенсувати втрати від оподаткування. Якщо суми відсотків, одержані від надання кредиту, не оподатковуються чи оподатковуються на пільгових умовах, то вартість отримання кредиту буде меншою.

4. *Регульовальні нормативи центрального банку.* Центральний банк держави, проводячи кредитно-грошову політику, встановлює нормативи для комерційних банків, котрі, своєю чергою, здійснюють вплив на позичкову ставку. Наприклад, підвищуючи облікову ставку (ціну кредитів комерційних банків у центральному), регульовальний орган робить дорожчим міжбанківське кредитування, що спонукає комерційні банки також підвищувати свої позичкові відсотки.

Як відомо, процес створення товарів і послуг супроводжується виробничим споживанням ресурсів – засобів і предметів праці, робочої сили. З огляду на це вартість усіх згаданих факторів входить у витрати на виготовлення продукції. Будь-який підприємець, витрачаючи кошти на придбання необхідних ресурсів, має відшкодувати їхню вартість для того, щоб знову розпочати виробничий процес. Отже, в процесі обміну шляхом реалізації виготовленої продукції відбувається повернення на підприємство коштів, що являли собою матеріальні витрати, а також ті, що пішли на оплату робочої сили. Такі витрати мають назву *собівартості продукції*.

Більш детальне розмежування витрат, які входять у собівартість продукції, дозволяє виділити такі їхні елементи (статті): сировина й матеріали, паливо та електроенергія для виробничих потреб, заробітна плата працівників, відрахування на соціальне страхування, амортизація, витрати на управління та на інші напрями виробничого й невиробничого характеру. Така розгорнута структура собівартості продукції дозволяє охарактеризувати загальний економічний стан підприємства, оскільки висвітлює його реальні витрати на виробництво продукції. Аналізуючи статті витрат, можна сформулювати уявлення про їхній розмір, порівняти з цінами на продукцію, визначити можливі шляхи

їхнього зниження заради збільшення доходу. Отже, чи більшими є витрати, тим меншим буде дохід підприємця, і навпаки.

Прибуток, який вважається найважливішим показником кінцевих результатів діяльності підприємства, є тільки частиною доходу підприємства. Продаючи на ринку вироблену продукцію, підприємець отримує **загальний дохід (виручку від реалізації)**, яка дорівнює ціні товару, помноженій на його кількість, тобто

$$TR = PQ, \quad (7.2)$$

де TR – загальний дохід (виручка від реалізації); P – ціна товару; Q – кількість товару.

Як вже зазначалося, із отриманої виручки мають бути покриті всі витрати, що пішли на виробництво товару. Отже, **прибуток** – це та частина виручки, що залишається після відшкодування всіх витрат на виробничу й комерційну діяльність підприємства, згідно з таким співвідношенням:

$$TR - C = P_r, \quad (7.3)$$

де TR – загальний дохід (виручка від реалізації); C – собівартість продукції; P_r – прибуток.

Прибуток відіграє дуже важливу роль у діяльності підприємства, оскільки слугує головним індикатором того, наскільки успішно останнє працювало протягом певного періоду. Якщо, скажімо, підприємство не отримувало прибутку або взагалі було збитковим, то ця інформація змушує його керівництво прийняти ті чи інші стратегічні рішення про необхідні зміни в діяльності. Це можуть бути різні заходи, зокрема зниження собівартості продукції, вихід на нові ринки, пошук нових постачальників і клієнтів. Саме тому часто говорять, що прибуток економічно стимулює підприємство удосконалювати свою діяльність.

Згаданий вид доходу виступає основним фінансовим джерелом розвитку підприємства, науково-технічного вдосконалення його матеріальної бази і продукції. Зростання прибутку означає збільшення потенційних можливостей підприємства, підвищення ступеня його ділової активності. За рівнем прибутку визначають частку доходів власників підприємства, розміри дивідендів його акціонерів. З огляду на величину прибутку визначають також рентабельність капіталу, від нього залежить загальна вартість усього підприємства. Він є джерелом оплати податків, а, отже, сприяє наповненню державного бюджету країни.

7.5. Податки як дохід держави і підгрунття виконання її регулювальних функцій

Податки – це обов'язкові платежі, які вносять економічні суб'єкти в державний бюджет. Податки поділяють за кількома критеріями.

1. За формою оподаткування бувають такі внески:

- *пропорційні*, коли стягується постійна частка будь-якого доходу шляхом встановлення єдиної ставки оподаткування;
- *прогресивні*, у яких ставка оподаткування зростає разом із зростанням доходу, у цьому випадку існує шкала ставок для кожного виду податків;
- *регресивні*, коли податкова ставка більш висока для низьких доходів і більш низька для великих.

2. За способом стягнення є такі податки:

- *прямі*, вони справляються безпосередньо з доходу або майна платника, наприклад, в Україні це прибутковий внесок (18 % із заробітної плати), податок на прибуток (18 %), земельний, на рухоме й нерухоме майно тощо;

- *непрямі*, що встановлені у вигляді нарахувань до ціни товарів і послуг, ці податки вбудовуються в ціну товару і оплачуються його безпосереднім споживачем, до них, наприклад, належать ПДВ (податок на додану вартість), акцизи.

3. Відповідно до рівня бюджетної системи було виділено такі податки:

- *загальнодержавні*, що встановлені податковим законодавством країни і є обов'язковими для сплати на її території;

- *місцеві*, визначені місцевими органами влади, вони діють на території певної територіальної громади і це може бути курортний податок, готельний збір, збір за паркування автотранспорту, за право торгівлі на ринку тощо.

Податки концентруються в статті доходів **державного бюджету** – фінансового плану надходження й використання коштів держави. Перевищення витрат над доходами називається **бюджетним дефіцитом**, рівень якого визначається відношенням розміру дефіциту до ВВП. Прийнятним вважається рівень бюджетного дефіциту 2–5 %. Дефіцит держава покриває за рахунок **державного боргу** – грошових засобів, які були взяті в борг урядом певної країни. Цей борг може бути *внутрішнім*, коли держава залучає гроші всередині країни (кредити центрального банку, випуск облігацій державної позики, додаткова емісія), і *зовнішнім*, коли необхідні кошти вона отримує через іноземні кредити.

ВИСНОВКИ

1. *Дохід* – це загальна сума грошових надходжень, отриманих суб'єктом за певний проміжок часу.

2. *Номінальний дохід* – це сукупність усіх доходів, одержуваних домашніми господарствами в грошовій формі.

3. *Реальний дохід* – це частина доходу, що йде на споживання та відображає кількість товарів і послуг, яку можна придбати на нього з урахуванням величини інфляції.

4. *Заробітна плата* – це винагорода, яку отримує власник робочої сили від реалізації своїх фізичних та інтелектуальних здібностей для створення благ.

5. *Номинальна заробітна плата* – сума грошей, отримана працівником протягом певного терміну (годину, день, місяць тощо).

6. *Реальна заробітна плата* – це сукупність товарів і послуг, які можна придбати з урахуванням наявних цін за номінальну заробітну плату.

7. *Рента* – це дохід, отримуваний власниками землі та інших ресурсів, кількість яких суворо обмежена (характеризуються високим ступенем унікальності).

8. *Позичковий відсоток* – це винагорода, яку отримує власник грошових засобів за їх надання в тимчасове користування.

9. *Податки* – це обов'язкові платежі, які вносять економічні суб'єкти в державний бюджет.

10. *Державний бюджет* – фінансовий план надходження й використання коштів держави.

ВПРАВИ ДО ТЕМИ 7

Вправа 1. Для кожного з наведених положень знайдіть відповідний термін або поняття серед перелічених нижче.

1. Вид державних витрат, пов'язаних із перерозподілом доходів.
2. Вид доходу, який отримано людиною в результаті реалізації її фізичних та інтелектуальних здібностей для створення благ.
3. Кількість грошей, яку отримує суб'єкт унаслідок реалізації власних економічних ресурсів.
4. Кількість товарів і послуг, які можна придбати за номінальні доходи.
5. Обсяг грошових надходжень за певний проміжок часу.
6. Платежі, які необхідно здійснити суб'єктові, аби отримати у власне розпорядження необхідні для виробництва ресурси.
7. Позичкова ставка, скоригована на рівень інфляції.
8. Різниця між сукупним доходом суб'єкта і його витратами на виробництво товарів.
9. Ціна, що сплачується за використання землі та інших природних ресурсів, кількість яких суворо обмежена.
10. Ціна, що сплачується за тимчасове користування грошовими засобами.
11. Обов'язкові платежі, внесені економічними суб'єктами в державний бюджет.

Терміни і поняття

а) Дохід;	ж) рента;
б) прибуток;	и) податки;
в) витрати виробництва;	к) реальна позичкова ставка;
г) номінальний дохід;	л) трансфертні платежі;
д) заробітна плата;	м) реальний дохід.
е) позичкова ставка;	

Вправа 2. У наведених нижче завданнях знайдіть єдиний правильний варіант відповіді.

1. Який з перелічених доходів отримує суб'єкт не від пропозиції економічних ресурсів?

- а) Заробітну плату;
- б) прибуток;
- в) ренту;
- г) правильної відповіді немає.

2. Який з доходів людина отримує завдяки своєму особливому соціальному статусу?

- а) Заробітна плата;
- б) стипендія студента;
- в) прибуток;
- г) правильні відповіді в пп. а, б.

3. У якому рядку допущено помилку формулювання поняття?

- а) Формою доходу на ресурс праці є заробітна плата і пенсія;
- б) формою доходу на ресурс «підприємницькі здібності» є прибуток;
- в) доходом, що отримує суб'єкт завдяки певному соціальному статусу, є виплати із безробіття;
- г) формою доходу, яку отримує суб'єкт від надання грошей у позику, є процент.

4. Фермер платить землевласнику за право обробляти поле і продавати весь зібраний з нього врожай. Яке визначення отриманих землевласником коштів правильне?

- а) Рента;
- б) орендна плата;
- в) відсоток;
- г) частка прибутку, яку отримав фермер.

5. Який вид доходу отримує найманий працівник?

- а) Прибуток;
- б) заробітну плату;
- в) дивіденд;
- г) ренту.

6. Джерелом якого доходу виступає підприємницький талант?

- а) Прибутку;
- б) проценту;
- в) дивідендів;
- г) заробітної плати.

7. Який дохід отримує власник земельної ділянки, яка розташована біля перехрестя автомагістралей?

- а) Прибуток;
- б) процент;
- в) дивіденд;
- г) ренту.

8. Який із названих суб'єктів отримує прибуток?

- а) Вишивальниця на фабриці «Модний одяг»;
- б) підприємець, який заснував фабрику «Модний одяг»;
- в) власник земельної ділянки, на якій розташовано фабрику «Модний одяг»;
- г) банк, який надав позику для придбання обладнання на фабрику «Модний одяг».

9. Яка дія являє собою форму використання особистого доходу?

- а) Сплата податків;
- б) заощадження;
- в) споживання;
- г) усі відповіді правильні.

10. Які фактори не суттєві для поведінки працівника на ринку праці?

- а) Родинний стан;
- б) величина заробітної плати;
- в) місце розташування підприємства;
- г) правильної відповіді немає.

11. Яке визначення встановленої державою мінімальної заробітної плати правильне?

- а) Рекомендована нижня межа індивідуального доходу;
- б) величина прожиткового мінімуму;

- в) показник, на підставі якого визначається динаміка заробітної плати в країні;
- г) нижня межа заробітної плати працівника будь-якого підприємства.

12. Яке з визначень реальної заробітної плати правильне?

- а) Кількість товарів і послуг, які можна придбати за отримані працівником гроші;
- б) дохід, отриманий людиною від реалізації своїх фізичних, інтелектуальних і підприємницьких здібностей;
- в) дохід, отриманий найманим працівником від реалізації своїх здібностей для створення благ;
- г) ціна праці, встановлена роботодавцем після узгодження з державою.

13. Який з факторів не впливає на ставку заробітної плати?

- а) Попит на працю та її пропозиція;
- б) політика держави стосовно оплати праці;
- в) діяльність профспілок;
- г) співвідношення приватного і державного секторів в економіці.

14. Який фактор зумовлює поведінку працівника на ринку праці?

- а) Асортимент продукції, національність, стать, родинні зв'язки;
- б) віддаленість від місця проживання, престижність праці, величина заробітної плати;
- в) обсяги збуту виробленої на підприємствах продукції, орієнтація на прибуток, політичні погляди;
- г) правильної відповіді немає.

15. За яким критеріями визначають на ринку середній рівень заробітної плати програмістів?

- а) Кількість програмістів, готових працювати за фахом в умовах наявного рівня оплати праці;
- б) попит на працівників, що мають професію програміста;
- в) взаємодія пропозиції і попиту на працівників, що мають професію програміста;
- г) трудове законодавство.

16. Який фактор визначає залежність між рівнями реальної та номінальної заробітної плати?

- а) Рівень цін на товари і послуги;
- б) норма прибутку;

- в) ставка відсотка за депозитами;
- г) правильної відповіді немає.

17. Яке з визначень прибутку правильне?

- а) Сума виторгу з урахуванням витрат;
- б) виторг мінус витрати;
- в) частка витрат у сумі виторгу;
- г) витрати плюс виторг.

18. Який фактор не впливає на обсяг прибутку суб'єкта?

- а) Обсяг виготовленої продукції;
- б) собівартість продукції;
- в) ціна реалізованої продукції;
- г) обсяг реалізованої продукції.

19. Яке формулювання еквівалента прибутку правильне?

- а) Сума грошей, отриманих від реалізації товарів і послуг;
- б) сума грошей, яку отримує за свою працю директор магазину;
- в) виторг від реалізації товарів та послуг за вирахуванням усіх видатків на виробництво і продаж;
- г) винагорода підприємця, яку він отримав у грошовій формі.

20. Який фактор не впливає на величину ставки позичкового відсотка?

- а) Термін надання кредиту;
- б) величина позики;
- в) ризикованість проекту;
- г) правильної відповіді немає.

21. За якої умови буде зростати земельна рента?

- а) Зниження ціни землі;
- б) зростання попиту на землю;
- в) скорочення попиту на землю;
- г) збільшення пропозиція землі.

22. Від якого фактора залежить ціна землі?

- а) Величини річної ренти;
- б) ставки банківського відсотка;
- в) величини альтернативного доходу покупця землі;
- г) усі відповіді правильні.

23. *Яке визначення реального доходу порівняно з номінальним правильне?*

- а) Дохід після вирахування всіх податків;
- б) включає не тільки заробітну плату, але й надходження з інших джерел;
- в) дохід, який розраховується з урахуванням зміни цін;
- г) усі відповіді правильні.

24. *Яке з визначень позичкового відсотка правильне?*

- а) Прибуток від вкладеного у справу капіталу;
- б) частина прибутку, привласнена підприємцем;
- в) плата за користування кредитом;
- г) термін окупності позичкового капіталу.

26. *Яке з визначень рентного доходу правильне?*

- а) Кошти, одержувані власниками землі;
- б) кошти, одержувані від продажу землі;
- в) плата за користування землею та іншими природними ресурсами;
- г) кошти, одержувані від продажу землі та інших природних ресурсів.

26. *Яка причина виникнення диференційної ренти?*

- а) Монополія приватної власності на землю;
- б) низька органічна будова капіталу в сільському господарстві;
- в) монополія на землю як об'єкт господарювання;
- г) наявність землі виняткової якості.

28. *Яких земель стосується нарахування диференційної земельної ренти?*

- а) Усіх ділянок землі;
- б) економічно кращих ділянок землі;
- в) економічно гірших ділянок землі;
- г) правильної відповіді немає.

29. *Як називається дохід, що залишився після сплати податків і не був використаний на особисті потреби?*

- а) Споживання;
- б) інвестиції;
- в) заощадження;
- г) кошти, що перебувають у розпорядженні суб'єкта.

Вправа 3. Визначте, яке з положень правильне, а яке помилкове.

1. Диференціація доходів є абсолютно неминучим явищем у будь-якій економічній системі.
2. Величина доходів, яку отримують суб'єкти, не має жодного впливу на світогляд людини.
3. Особливий соціальний статус особи дає право на отримання певних видів доходів.
4. Трансфертні платежі являють собою доходи, отримані внаслідок пропозиції економічних ресурсів.
5. Заробітна плата – це наслідок реалізації підприємницьких здібностей.
6. Заробітна плата не є основним джерелом доходу для абсолютної більшості населення.
7. Держава виступає безпосереднім роботодавцем для переважної більшості населення.
8. Єдиний суб'єкт, що визначає ставку заробітної плати, – це роботодавець.
9. Більшу частину доходів суб'єкти використовують на заощадження.
10. Капітал приносить дохід у вигляді ренти.
11. Рентний дохід – це кошти, отримувані від продажу землі та інших природних ресурсів.
12. Прибуток – це сума грошей, отриманих від реалізації товарів і послуг.
13. Факторами визначення величини прибутку є обсяг реалізованої продукції та її ціна.
14. Рівень інфляції впливає на величину позичкової ставки.
15. На величину позичкової ставки не впливає політика центрального банку.
16. Рівень купівельної спроможності людей зумовлено тільки величиною їхніх доходів.
17. Динаміка цін на предмети споживання впливає на рівень реальної заробітної плати.
18. Номінальна заробітна плата передбачає повне відшкодування працівникові вартості його робочої сили.
19. Земельна рента – це нетрудовий дохід, який отримує власник землі.

ТЕМА 8. НАЦІОНАЛЬНІ ЕКОНОМІКА ТА ЦИКЛІЧНИЙ ХАРАКТЕР ЇЇ РОЗВИТКУ

У цій темі розпочато аналіз економічних закономірностей як відображення процесів, що відбуваються в господарстві країни. У зв'язку з цим описано сутність й ознаки національної економіки, а також основні критерії визначення її економічних результатів. Зокрема розглянуто циклічність як об'єктивну форму руху національної економіки, виокремлено види економічних циклів, а також висвітлено сутність і форми стабілізаційної політики держави.

8.1. Національна економіка: сутність, ознаки та суб'єкти

Вивчення економічних явищ і процесів може стосуватися не тільки мікрорівня економічної системи, де об'єктом аналізу виступає діяльність окремих суб'єктів господарювання й тенденції розвитку тих чи інших ринків, але також вартий уваги її макрорівень, який характеризує закономірності, властиві для національної економіки в цілому. **Національна економіка** – це сукупність суб'єктів господарювання та зв'язків між ними, що характеризується виробничою цілісністю, спільністю у певних часових і просторових межах.

Найчастіше під національною економікою розуміють господарство окремої країни, у якому формується єдиний економічний простір, а на основі суспільного поділу праці існує тісна взаємодія між спеціалізованими економічними суб'єктами. Кожна країна має власні специфічні риси національної економічної системи, які сформувалися в процесі тривалої історичної еволюції, відображають особливості формування її державності й економічного розвитку. Разом з тим, можна виокремити й описати певні ознаки (сутнісні риси), які є загальними для всіх національних економік.

1. Наявність тісних економічних зв'язків між суб'єктами господарювання країни на основі суспільного поділу праці. Ця ознака формує господарську цілісність національної економіки та свідчить про функціонування в країні національного (загальнодержавного) ринку. Така цілісність означає, по-перше, необхідність обміну результатами діяльності між спеціалізованими суб'єктами, а, по-друге, підтверджує взаємопов'язаність та взаємозалежність економічних операцій, здійснюваних у країні. Сучасний рівень суспільного поділу праці передбачає взаємодію багатьох економічних агентів, кожний з яких спеціалізується на певному виді діяльності задля створення готового продукту. Така взаємодія необхідна, наприклад, у межах єдиного технологічного циклу – від видобутку природних ресурсів, їх переробки, до випуску певної продукції. І якщо хтось з цих економічних агентів

через ті чи інші причини не зможе виконати свою частину виробничо-технологічного процесу, то це негативно позначиться на загальних результатах. Разом з тим, глибина економічних зв'язків, взаємопов'язаність і взаємозалежність економічних операцій у межах національної економіки прослідковується не тільки за технологічною ознакою. Так, витрати одного економічного суб'єкта на придбання певного ресурсу або готового продукту обертаються доходом для їхнього продавця. Останній, своєю чергою, витрачає отримані доходи на реалізацію своїх економічних потреб, продовжуючи тим самим безперервність взаємопов'язаних економічних операцій у країні.

2. *Спільне економічне середовище, у якому діють суб'єкти господарювання.* Його формують, по-перше, єдині «правила гри», тобто спільне для всіх економічних суб'єктів господарське законодавство (регламентація прав власності, правила організації та ведення підприємницької діяльності, порядок оподаткування тощо), а, по-друге, існування спільної фінансової системи (єдиної національної валюти, загальної банківської системи, національного фондового ринку тощо).

3. *Наявність загального економічного центру, що впливає на діяльність суб'єктів господарювання.* Таким центром виступає держава, котра через відповідні органи влади реалізує свої функції у координації діяльності суб'єктів національної економіки та регулювання соціально-економічних процесів країни. Держава використовує кредитно-грошові, бюджетно-податкові та інші форми впливу на умови господарської діяльності в національній економіці, забезпечуючи стабільність національної економічної системи, підтримуючи певні соціальні стандарти, формуючи передумови для економічного зростання тощо.

4. *Існування загальної системи економічного захисту.* Національна економіка повинна мати у своєму розпорядженні певну сукупність зовнішньоекономічних важелів (мита, квоти, ліцензування тощо), за допомогою яких відбувається захист внутрішнього ринку від негативного впливу світової економіки.

Функціонування національної економіки реалізовано через діяльність чотирьох економічних суб'єктів, кожен з яких являє собою сукупність об'єднаних у певну групу економічних одиниць, які працюють у різних секторах економіки. До таких суб'єктів належать домогосподарства, фірми, держава і зовнішній світ.

Під **домогосподарством** розуміють усі приватні структури країни, що працюють задля задоволення власних потреб. Ця економічна одиниця виконує такі функції:

- самостійно вирішує всі питання своєї діяльності;
- є власником певних факторів виробництва, від продажу яких отримує доходи і на основі яких здійснює власне відтворення;
- займається споживанням товарів і робить заощадження.

Фірми (підприємницький сектор) – це сукупність суб'єктів господарювання, які займаються виробничим споживанням ресурсів і

виготовленням готових продуктів з метою отримання прибутку. Їхня діяльність включає такі етапи:

- придбання ресурсів;
- виготовлення товарів і надання послуг;
- інвестування.

Держава на рівні національної економіки (макроекономіки) розглядається як сукупність урядових установ та інституційних структур, діяльність яких спрямовано на реалізацію загальнонаціональних інтересів. При цьому держава має виконувати такі завдання:

- створення суспільних благ;
- збір податкових надходжень;
- здійснення державних закупівель;
- формування пропозиції грошей.

Зовнішній світ (іноземний сектор) об'єднує всіх економічних суб'єктів, які перебувають за межами певної країни, а також іноземні державні інститути. Взаємодія іноземного сектора з національними економічними суб'єктами проявляється в таких процесах:

- взаємному обміні товарами і послугами (зовнішня торгівля);
- міжнародному переміщенні капіталу (іноземні інвестиції);
- використанні іноземної валюти (валютні відносини).

У національній економіці суб'єкти господарювання, приймаючи ті чи інші економічні рішення, тісно взаємодіють між собою. І ці взаємозв'язки демонструє модель кругових потоків – схема, яка відображає взаємопов'язаний і безперервний рух ресурсів, вироблених продуктів, доходів і видатків між економічними суб'єктами (див. рис. 8.1).

Домогосподарства, виступаючи власниками ресурсів, продають їх на ринку, маючи від цього доходи. Останні розподіляються на заощадження й поточне споживання. Перші являють собою ту частину доходу, яка не витрачається на споживання, тому за відповідних умов ідуть на фінансові ринки, другі – становлять видатки споживачів, спрямовуючись на ринок товарів і послуг.

Фірми, купуючи ресурси на ринку, тим самим здійснюють інвестування, виробляють товари, постачають їх на ринок товарів і послуг, реалізація яких дає доходи. Отже, між домогосподарствами і фірмами відбувається постійний кругообіг ресурсів, товарів і доходів. Причому, доходи одних суб'єктів являють собою не що інше, як результат видатків інших. Саме тому, в моделі кругообігу зв'язки між суб'єктами показано двома різноспрямованими стрілками, які відображають потоки доходів і потоки видатків.

Держава як суб'єкт національної економіки тісно взаємодіє з домогосподарствами і фірмами. Такі взаємозв'язки виражаються в трьох формах: через податкову систему, через державні закупівлі товарів і послуг, через систему позик. Застосовуючи податкову систему, державний сектор взаємодіє з домашніми господарствами і фірмами. Податкові надходження від населення (прибутковий податок, відрахування у фонди соціального

страхування, акцизи тощо) формують певну частину дохідної частини державного бюджету.

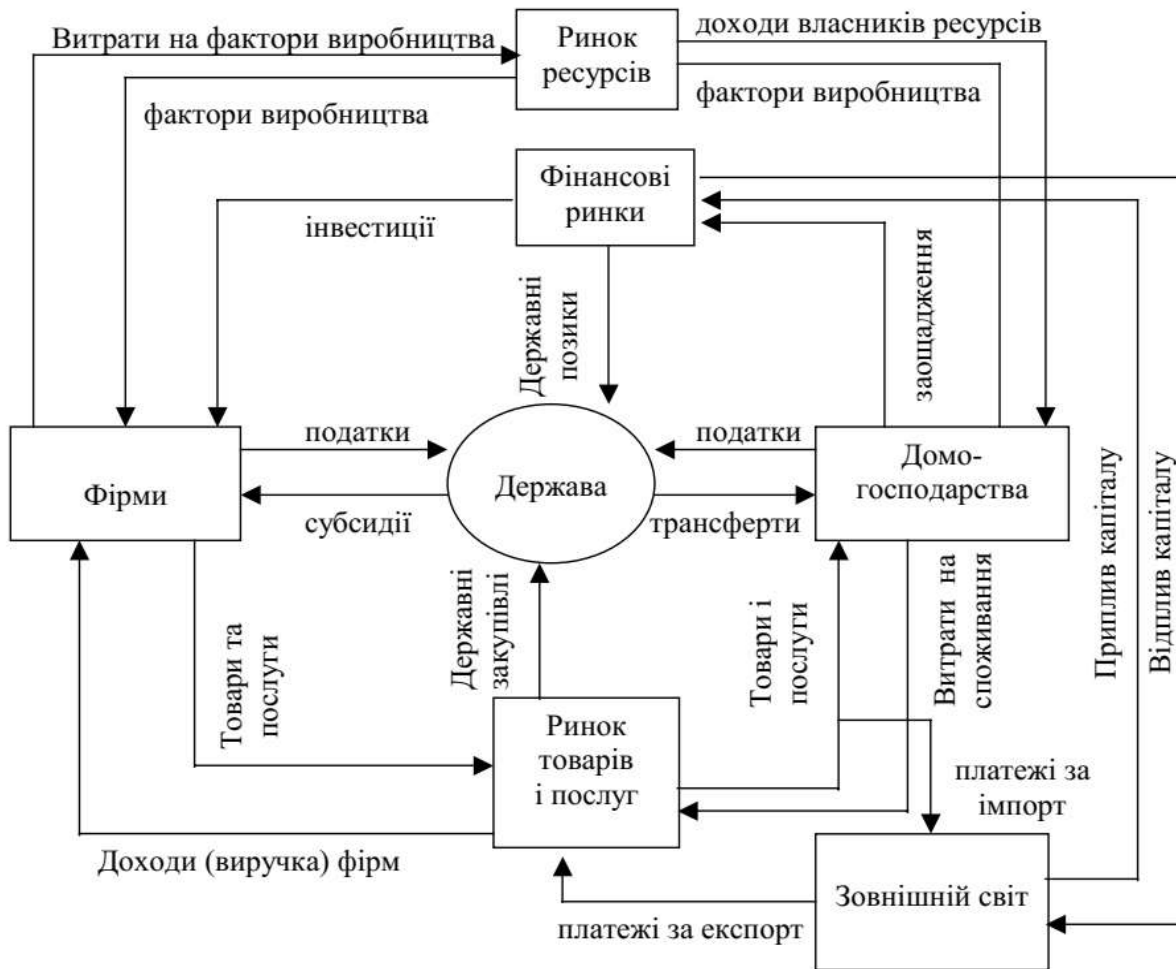

Рис. 8.1. Модель кругових потоків доходів і видатків в економіці

Домогосподарства, своєю чергою, пов'язані з державою через систему формування власних доходів. Так, держава надає домогосподарствам трансферти (виплати особам з низькими доходами, пенсії, допомогу на випадок безробіття тощо), а також виплачує заробіток працівникам державних підприємств і службовцям. Держава і фірми пов'язані між собою через податкові платежі (бо фірми вносять до бюджету податок на прибуток, податок на додану вартість тощо) до державного бюджету. Останній може бути джерелом надання фірмам різного роду дотацій, субсидій, пільг.

Державний сектор, з одного боку, може виготовляти певні товари і надавати послуги, постачаючи їх на ринок, а з іншого – може купувати товари через держзамовлення у підприємств різної форми власності.

У ситуації, коли видатки держави перевищують надходження, вона має покривати дефіцит бюджету за рахунок позик на фінансовому ринку. Ці позики зазвичай здійснюються шляхом продажу державних облігацій та інших цінних паперів. У цьому проявляється взаємозв'язок державного сектора економіки з фінансовим ринком.

Підсумки такої взаємодії всіх суб'єктів господарювання набувають своє кількісне відображення в **системі національних рахунків** – сукупності взаємопов'язаних показників і класифікацій, які використовуються для опису та аналізу загальних результатів господарської діяльності на рівні національної економіки. Ключовими показниками цієї системи є валовий внутрішній продукт і валовий національний дохід. Скориставшись цими показниками, оцінюють загальну ефективність функціонування національної економіки, проводять порівняння економічного розвитку різних країн.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) визначається як ринкова вартість кінцевої продукції, виробленої резидентами і нерезидентами тієї чи іншої країни за певний проміжок часу. Важливою характеристикою ВВП є те, що в ньому враховано тільки виробництво **кінцевої продукції**. Остання об'єднує товари і послуги, які використовуються в безпосередньому споживанні, у нагромадженні й експорті. **Проміжні товари**, застосовані у виробництві кінцевої продукції, до складу ВВП не включаються. Сировина, паливо, енергія, матеріали, інструменти, насіння в сільському господарстві, послуги вантажного транспорту, оптової торгівлі, орендні платежі тощо не йдуть на споживання прямо, а є видозміненою складовою готової продукції. Якщо їх вартість включити у ВВП, то ми не зможемо уникнути дублювання в підрахунках, отже, цей показник буде невиправдано завищеним.

Розглядаючи суб'єктів, які безпосередньо створюють ВВП, можна говорити про резидентів певної країни або про нерезидентів. **Резидентами** економічних операцій вважаються суб'єкти господарювання або фізичні особи, які незалежно від національної ознаки й громадянства займаються виробничою діяльністю або проживають не менше одного року на території певної країни. **Нерезидентами**, відповідно, будуть вважатися всі суб'єкти господарювання й окремі особи, які тимчасово проживають і ведуть виробничу діяльність на території певної країни, але отримують оплату за рахунок бюджету власної країни. Отже, показник ВВП буде відображати господарську діяльність економічних суб'єктів у територіальних межах тієї чи іншої країни.

Господарська діяльність нації відображається шляхом оцінювання показника валового національного доходу. **Валовий національний дохід (ВНД)** – це ринкова вартість кінцевої продукції, що вироблена резидентами певної країни, незалежно від того, де вони провадять діяльність. До ВНД включається вартість продукції, виробленої як у самій країні, так і за її межами, за рахунок використання факторів, що належать цій країні. Наприклад, вартість продукції, створеної протягом року українським інженером-будівельником, що працює в індійській компанії за контрактом, має включатися у ВВП Індії, адже вона була створена на території цієї країни, і, одночасно, бути частиною ВНД України, бо створювалася українським громадянином за участю фактора «праця».

Слід враховувати, що більшість макроекономічних параметрів має номінальні й реальні значення внаслідок того, що в національній економіці постійно відбуваються зміни рівня цін. Цінові коливання або збільшують, або

зменшують вартісну оцінку ВВП. Для того, аби уникнути отримання різних значень цього показника, розрізняють **номінальний ВВП**, тобто обсяг виробництва, розрахований у цінах поточного періоду, та **реальний ВВП** – обсяг випуску продукції, визначений з використанням цін базового періоду (порівняльних). Для обчислення реального ВВП ($ВВП_{реал.}$) величину номінального ВВП ($ВВП_{номін.}$) ділять на індекс цін (I_p), тобто

$$ВВП_{реал.} = \frac{ВВП_{номін.}}{I_p} \quad (8.1)$$

При цьому найбільш часто використовують різноманітні цінові індекси, основним з яких є індекс споживчих цін.

8.2. Сутність і причини циклічності економіки

Макроекономічна рівновага – це такий стан національної економіки, коли в ній сукупний попит дорівнює пропозиції. Національна економіка здійснює у своєму розвитку циклічний рух від встановлення рівноваги до її порушення і далі – до формування нової рівноваги. І хоча кожне таке порушення збалансованості між значеннями сукупного попиту і сукупної пропозиції супроводжується багатьма негативними наслідками, тільки завдяки подібним відхиленням стає можливим динамічний економічний розвиток. Отже, проходження економікою періодично повторюваних станів відхилення від рівноваги, що виражаються або в зростанні обсягів національного виробництва або в їхньому скороченні, називається **циклічністю**. В основі описаних процесів лежить **економічний цикл** – сукупність регулярно повторюваних станів національної економіки, коли має місце розширення або скорочення обсягів національного виробництва.

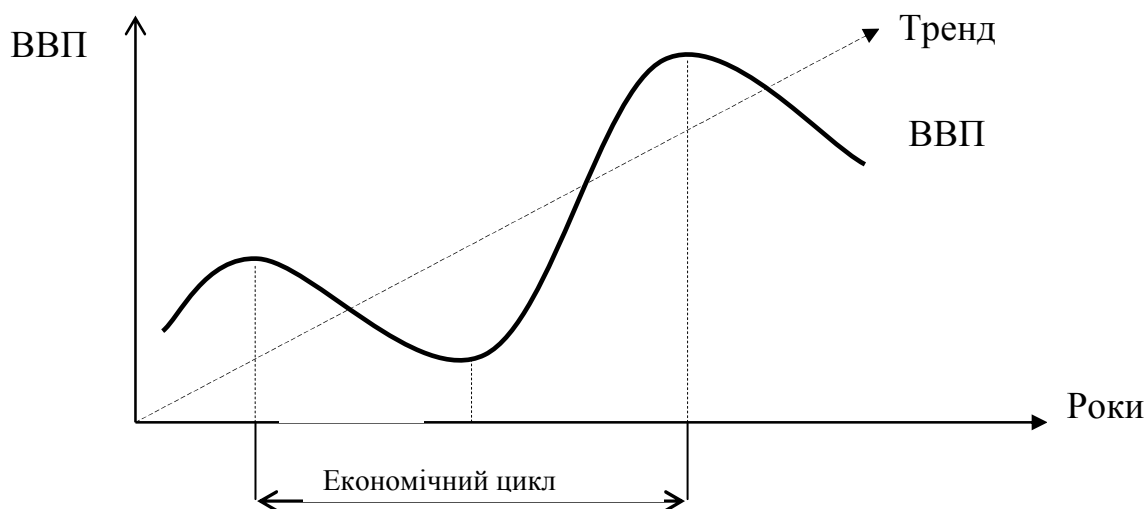

Рис. 8.2. Економічний цикл розвитку національної економіки

Економічний цикл характеризується періодичним підвищенням або падінням ділової активності, що показує невідповідність сукупного попиту сукупній пропозиції. Разом з тим, протягом циклу змінюється багато макроекономічних показників, серед яких темпи зростання ВВП, загальний обсяг продажів продукції, загальний рівень цін, ступінь завантаження виробничих потужностей, рівень безробіття. Напрями і рівень змін перелічених показників формують економічну кон'юнктуру, тому досить часто економічні цикли називають кон'юнктурними.

Щодо причин виникнення економічних циклів, то серед науковців не склалось єдності в цьому питанні – економічна література містить безліч теорій з цієї проблеми. Розглянемо деякі з них.

Перша група теорій пояснює циклічний характер розвитку економіки причинами, що перебувають за межами господарської системи, однак здійснюють на неї певний вплив. Прикладом таких теорій може бути концепція В. Джевонса, який у ХІХ ст. пояснював економічні кризи впливом сонячних плям, поява яких мала одинадцятирічний цикл. Різна інтенсивність сонячної радіації, на думку вченого, спричиняє різні цикли урожайності сільськогосподарських культур, котрі своєю чергою, впливають на всю економічну діяльність людей.

Багато економістів пояснюють цикли політичними, воєнними та іншими процесами – від космічних явищ до стихійних катаклізмів. Існують теорії, що пов'язують циклічність із появою науково-технічних винаходів, що носять революційний характер.

Друга група теорій об'єднує прихильників ендогенного механізму циклічних коливань, тобто тих, що пояснюють це явище факторами, які діють усередині економічної системи. Так, деякі представники цього напряму пов'язують цикл із порушенням рівноваги між виробництвом і споживанням (Т. Мальтус, Ш. Сісмонді, К. Маркс), інші – з факторами грошового обігу (А. Ган, К. Жуглар, Е. Хансен). Багато вчених вважає цикл породженням проблем, що виникають у сфері виробництва. Це і перевищення кількості виготовлених засобів виробництва над предметами споживання (М. Туган-Барановський), і розрив у динаміці інвестицій та заощаджень (Н. Калдор). Існують також теорії, що виводять появу циклів із психології економічних суб'єктів, особливо підприємців (А. Пігу, Дж. М. Кейнс).

Численні версії пояснення причин економічних циклів свідчать про складність і незавершеність досліджень у цій сфері. Однак сьогодні теорія має достатньо аргументів на користь того, що економічний цикл – це закономірність розвитку ринкової економіки, яка у своєму динамічному русі проходить періодично повторювані стадії зростання і спаду ВВП.

8.3. Види економічних циклів та стабілізаційна політика держави

Загальна тривалість циклу може бути виміряна часом, протягом якого національна економіка перебуває між двома сусідніми станами буму або двома

сусідніми станами своєї рецесії. Ось чому досить часто цикли поділяють, виходячи із їхньої тривалості. Така класифікація передбачає поділ на короткострокові, середньострокові та довгострокові цикли. Короткострокові економічні цикли (3–4 роки) більшість учених пов'язує з процесами, що відбуваються у сфері грошових відносин. Першим, хто звернув увагу на їх існування, був Дж. Кітчін. Найбільш глибокою теоретичною завершеністю характеризуються середньострокові цикли, ідея існування яких належить французькому вченому XIX ст. К. Жугляру, а матеріальна основа детально розроблена К. Марксом. Відкриття довгострокових економічних коливань («довгі хвилі») справедливо пов'язується з іменем ученого М. Кондратьєва. Найбільш відчутний вплив на розвиток національної економіки справляють середньострокові та довгострокові економічні коливання, тому їх вивченню приділяється особлива увага.

Середньостроковий економічний цикл (7–11 років) – це зміни, які відбуваються в міжгалузевому переміщенні капіталу, вкладеного в обладнання. Матеріальною основою середньострокового економічного циклу виступає фізичне оновлення основних засобів виробництва і, перш за все, їх найбільш активної частини – знарядь праці. Протягом середньострокового циклу економіка проходить чотири фази, які плавно змінюють одна одну (див. рис. 8.3).

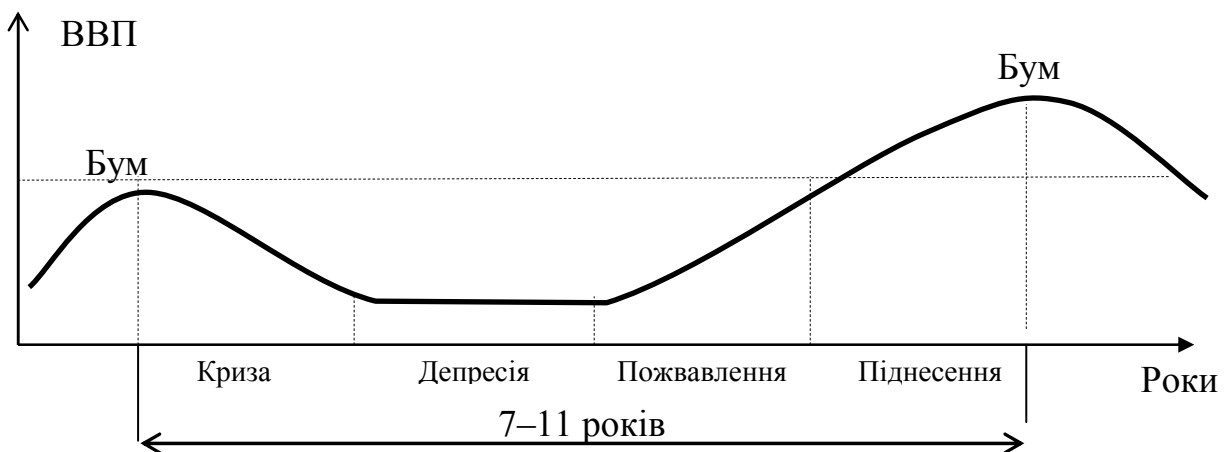

Рис. 8.3. Фази середньострокового циклу розвитку національної економіки

Перша фаза (**криза**) характеризується падінням цін, скороченням обсягів виробництва, зниженням завантаженості виробничих потужностей, і, як наслідок, збільшенням безробіття.

Друга фаза (**депресія**) спостерігається тоді, коли обсяги виробництва продукції стають найменшими, а безробіття досягає найбільших масштабів. Під час депресії поступово усувається надлишок товару, сукупний попит урівноважується із сукупною пропозицією, реалізація товарів поновлюється, а падіння цін зупиняється. У той же час маса капіталів, що не знаходить застосування, спрямовується в банківську систему, що збільшує пропозицію

вільних грошових засобів. Але в умовах незначного на них попиту з боку інвесторів позичкова ставка відсотка знижується до мінімуму.

Третя й четверта фази циклу (**пожвавлення і піднесення**) характеризуються зростанням виробництва: на фазі пожвавлення відновлюється передкризовий рівень виробництва, а в період піднесення обсяг виробленої продукції вже перевищує цей рівень, досягаючи нового максимуму в межах циклу. Упродовж названих фаз зростають ціни, підвищується ступінь завантаження виробничих потужностей, знижується безробіття. Одночасно збільшується попит на позичковий капітал, унаслідок чого відбувається зростання рівня позичкової ставки. Якщо розглядати механізм перебігу середньострокового економічного циклу, то можна схематично виділити такі його етапи:

1. На фазі піднесення має місце збільшення споживчого попиту, що стимулює підприємців до розширення виробництва предметів споживання, а це веде до збільшення попиту на обладнання. Отже, з'являються сприятливі умови для інвестування в базові галузі виробництва, тому обсяги випуску засобів виробництва зростають.

2. З часом ціни на фактори виробництва зростають до такого високого рівня, що це викликає необхідність підвищувати ціни і на готову продукцію. Як наслідок, занадто дорогі товари вже не знаходять збуту, тобто сукупна пропозиція виходить за межі сукупного попиту.

3. Криза унеможливує збут товарів за наявними цінами. І для того, аби реалізувати надлишкову продукцію, підприємці починають знижувати ціни. Між ними розгортається цінова конкуренція, у ході якої багато фірм зазнає банкрутства або тимчасово припиняє виробництво, оскільки продаж товарів за ринковими цінами не може відшкодувати здійснених витрат.

4. Падіння цін і загострення конкурентної боротьби змушує підприємців шукати шляхи зниження витрат виробництва. Це стає можливим за рахунок заміни старих машин та обладнання, впровадження більш досконалих форм організації виробництва тощо. Отже, зниження цін супроводжується прискоренням морального зношення основного капіталу. У боротьбі з цим явищем, а також з метою зниження в майбутньому витрат виробництва як головного засобу ведення боротьби в умовах досконалої конкуренції, підприємці масово розпочинають інтенсивне оновлення знарядь праці.

5. Нарешті стає зрозумілим, що більш досконалі знаряддя праці поряд із можливістю знижувати витрати виробництва дозволяють досягти більш високої продуктивності праці. Через певний час після того, як їх запровадили у виробничий процес, витрати на створення продукції скорочуються. Але ж ще більшими темпами зростають обсяги випуску товарів, тому закономірно починається нова криза.

Довгостроковий економічний цикл (50–60 років) – це відхилення від рівноваги всередині технологічного способу виробництва унаслідок виникнення суперечності між інфраструктурою, кваліфікованою робочою силою, з одного боку, і галузевою структурою виробництва, джерелами енергії,

цінами, соціальними інститутами, що склалися в національній економіці – з іншого. Матеріальною основою довгострокового економічного циклу виступає структурне оновлення технологічного способу виробництва, пов'язане із упровадженням нових технологій, освоєнням нових джерел сировини та енергії, виникненням нових професій.

Кожен довгостроковий економічний цикл складається із двох фаз – фази піднесення (висхідна гілка) і фази спаду (низхідна гілка). **Фаза спаду** (20–25 років) – це період зміни базових технологій і технологічних структур виробничої системи суспільства. У цей період формується надлишковий капітал, який не знаходить застосування в нових інвестиційних вкладеннях, оскільки чинний капітал створює надлишкову пропозицію товару. Унаслідок цього обсяг промислового виробництва скорочується, тягне за собою зростання безробіття, зниження норми позичкової ставки, оскільки відбувається загальне зниження попиту на вільний капітал. За таких умов максимізація прибутків можлива тільки в нових, не освоєних поточним виробництвом сферах. Інакше кажучи, на цьому етапі найбільш характерними є економічні кризи малих і середніх циклів, кожен із яких формує базу для великих капіталовкладень у розвиток зроблених перед цим техніко-технологічних відкриттів. Одночасно відбувається перебудова економічної структури суспільства, адекватної технологічному оновленню виробництва. Отже, спад починається тоді, коли стара побудова економіки вступає в конфлікт з вимогами нової технології, але ще не готова до структурних змін.

Фаза піднесення (25–30 років) пов'язана із масовим запровадженням нових технологій, зародженням і розвитком нових провідних галузей економіки. Це відкриває додаткові можливості для максимізації прибутків і сприяє зростанню інвестиційної активності, при цьому широкими масштабами йде вкладення капіталу в нарощування обсягів виробництва, що супроводжується зростанням зайнятості й норми банківського відсотка. Далі в економіці починають діяти негативні фактори: зростання відсоткових ставок, зниження інвестиційної активності, поступове скорочення виробництва і зростання безробіття. Ці проблеми вже не можуть бути вирішеними на еволюційній основі технологічного оновлення виробництва. Отже, вони свідчать про розгортання нової фази спаду довгострокового циклу.

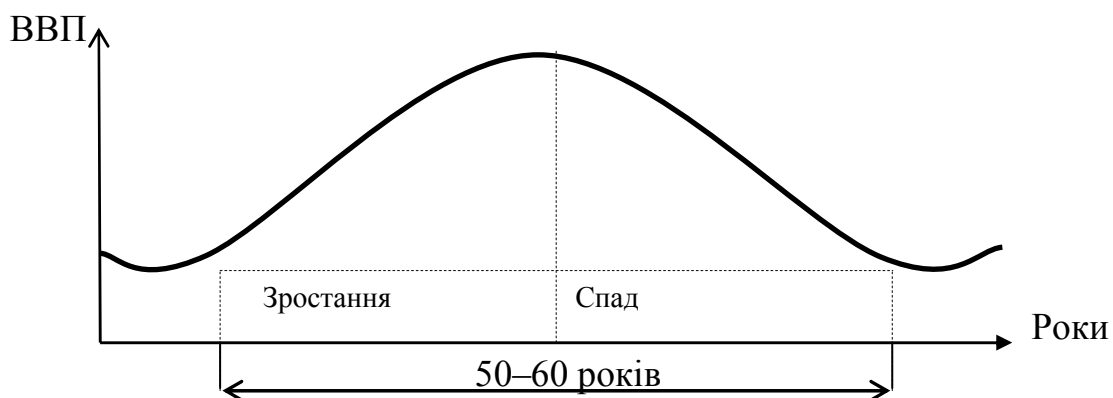

Рис. 8.4. Довгостроковий цикл розвитку національної економіки

Незважаючи на те, що циклічність – це особлива форма поступального розвитку національної економіки, вона пов'язана з досить серйозними проблемами як економічного, так і соціального порядку. Ось чому в економічній науці виникають концепції регулювання циклу, а перед державою постає завдання досягти стабільних темпів економічного зростання. Це відбувається шляхом проведення **стабілізаційної політики** – системи заходів держави, спрямованих на вирівнювання циклічних коливань в економіці. Стабілізаційна політика зазвичай має два види: це експансіоністська, що застосовується на стадії спаду, і рестрикційна – характерна для піднесення економічної активності.

Політика експансії – це діяльність держави, що сприяє розширенню сукупного попиту. До такого типу політики уряди вдаються тоді, коли необхідно створити умови високої інвестиційної активності й стимулювати зростання ВВП. Це досягається, в основному, за рахунок використання інструментів фіскальної або кредитно-грошової політики. Фіскальна політика (система заходів, спрямованих на підтримку соціально-економічної стабільності за рахунок використання податкових і бюджетних механізмів) здійснює стабілізаційний вплив на цикл завдяки масштабам державних видатків або податків. Кредитно-грошова політика шляхом збільшення пропозиції грошей в обігу створює умови для зниження відсоткових ставок банківської системи, що, своєю чергою, робить кредитні ресурси більш доступними та поживляє інвестиційну активність.

Політика рестрикції як система заходів держави має на меті обмеження сукупного попиту, зниження інвестиційної активності й темпів зростання ВВП. Її, як вже було зазначено вище, застосовують на фазі економічного буму щоб уповільнити подальше зростання ВВП і формування умов рецесії. Фіскальна й кредитно-грошова політика при цьому покликані стримувати економічні процеси. Держава, як правило, скорочує свої видатки, підвищує податки, а в грошовій сфері намагається досягти встановлення високих відсоткових ставок.

У сучасних умовах уряди країн намагаються будувати стабілізаційну політику, поєднуючи заходи фіскальної та кредитно-грошової політики. Не прямо, а опосередковано, через регулювання видатків, податків та зміну пропозиції грошей держава підштовхує економіку до стану рівноваги, викликаючи при цьому не тільки бажані, але й небажані наслідки.

ВИСНОВКИ

1. Національна економіка – це сукупність економічних суб'єктів і зв'язків між ними, що характеризується господарською цілісністю, спільністю у певних часових та просторових межах.

2. Валовий внутрішній продукт (ВВП) визначають як ринкову вартість кінцевої продукції, виробленої резидентами й нерезидентами тієї чи іншої країни за певний проміжок часу.

3. Валовий національний дохід (ВНД) – це ринкова вартість кінцевої продукції, виробленої резидентами тієї чи іншої країни, незалежно від географічного положення їхньої діяльності.

4. Номінальний ВВП розраховують, скориставшись цінами поточного періоду, а реальний ВВП – цінами базового періоду (постійними).

5. Економічний цикл – це сукупність регулярно повторюваних станів національної економіки, характерних розширенням або скороченням обсягів національного виробництва.

6. Загальна тривалість економічного циклу відповідає часу перебігу господарських процесів між двома сусідніми станами буму або двома сусідніми станами рецесії національної економіки.

7. Прийнято виділяти короткострокові (3–4 роки), середньострокові (7–11 років) та довгострокові (50–60 років) види економічних циклів.

8. Стабілізаційна політика – це система заходів держави, спрямованих на вирівнювання циклічних коливань в економіці.

ВПРАВИ ДО ТЕМИ 8

Вправа 1. Для кожного з наведених положень знайдіть відповідний термін або поняття серед перелічених нижче.

1. Сукупна ринкова вартість кінцевого продукту, виробленого на території країни за рік.

2. ВВП, який обчислюють, скориставшись поточними цінами.

3. ВВП, який обчислюють, скориставшись постійними цінами.

4. Сукупна ринкова вартість кінцевої продукції, виробленої резидентами певної країни, незалежно від географічного положення їхньої діяльності.

5. Заходи держави, що сприяють вирівнюванню циклічних коливань в економіці.

6. Фаза економічного циклу, для якої характерне скорочення обсягів виробництва, зростання безробіття, зниження цін.

7. Сукупність певних станів національної економіки, які регулярно повторюються та характеризуються розширенням і скороченням обсягів виробництва.

8. Фаза економічного циклу, під час якої спостерігається розширення виробництва, зростання завантаженості виробничих потужностей, скорочення розмірів безробіття, зростання цін.

9. Фаза економічного циклу, у якій економіка має найнижчий рівень обсягу виробництва, зайнятості, заробітної плати.

10. Нестійкість, різноспрямована мінливість основних макроекономічних показників, характерна для певних проміжків часу.

11. Фаза економічного циклу, у якій починають зростати обсяги виробництва, підвищується підприємницька активність, скорочується безробіття.

12. Система заходів держави, що мають на меті обмеження сукупного попиту, зниження інвестиційної активності й темпів зростання ВВП.

13. Діяльність, яку держава спрямовує на розширення сукупного попиту.

14. Цикл змін, які відбуваються в міжгалузевому переміщенні капіталу, що вкладається в обладнання.

Терміни і поняття

а) Спад економіки;	к) політика експансії;
б) економічні коливання;	л) середньостроковий економічний
в) економічний цикл;	цикл;
г) депресія;	м) номінальний ВВП;
д) валовий внутрішній продукт;	н) реальний ВВП;
е) валовий національний дохід;	п) політика стабілізації;
ж) пожвавлення;	р) піднесення економіки.
и) політика рестрикції;	

Вправа 2. У наведених нижче завданнях знайдіть єдиний правильний варіант відповіді.

1. Яку продукцію не можна віднести до кінцевої?

- а) Ту, що використовується для особистого споживання;
- б) спрямовану на заміну основних виробничих фондів, що вибули;
- в) застосовувану для виробництва споживчих товарів;
- г) призначену для чистого експорту.

2. Яке з понять відповідає визначенню товару, що був використаний у виробництві кінцевої продукції?

- а) Натуральний продукт;
- б) проміжний продукт;
- в) сукупний продукт;
- г) кінцевий продукт.

3. У який показник буде включено прибуток спільного підприємства за участю англійського капіталу, що розташоване у м. Дніпро?

- а) ВВП України;
- б) ВВП Великобританії;
- в) ВНП України повністю;
- г) ВНП Великобританії повністю.

4. У який економічний показник буде включено доходи громадянина України, що працює вахтовим методом у газодобувній компанії Норвегії?

- а) ВНД України і ВНД Норвегії;
- б) ВНД України і ВВП Норвегії;
- в) ВВП України і ВНД Норвегії;
- г) ВВП України і ВВП Норвегії.

5. Яке з визначень економічних коливань правильне?

- а) Показують різні значення приросту обсягів національного виробництва за певний період;
- б) відображають зниження ступеня економічної активності, пов'язане зі змінами в макроекономічній ситуації;
- в) являють собою нерівномірність, періодичну різноспрямованість змін макроекономічних показників;
- г) зміни в макроекономічній політиці держави, що впливають на результати національної економіки.

6. Яке з визначень економічного циклу правильне?

- а) Період, протягом якого спостерігаються різноспрямовані зміни в основних макроекономічних показниках;
- б) послідовне проходження національною економікою всіх стадій позитивної економічної динаміки;
- в) сукупність певних станів економічної активності, які періодично повторюються в національній економіці;
- г) правильної відповіді немає.

7. До яких заходів вдається держава на стадії економічного спаду?

- а) Політики експансії;
- б) політики рестрикції;
- в) антимонопольної політики;
- г) структурної політики.

8. Які заходи держави передбачає політика експансії?

- а) Зростання державних витрат;
- б) підвищення податків;
- в) скорочення пропозиції грошей;
- г) усі відповіді правильні.

9. *Оберіть найбільш характерну послідовність проходження стадій економічного циклу.*

- а) Піднесення – депресія – пожвавлення – спад;
- б) піднесення – спад – депресія – пожвавлення;
- в) пожвавлення – депресія – спад – піднесення;
- г) спад – депресія – піднесення – пожвавлення.

10. *Які серед виділених у науці економічних циклів описані найбільш ґрунтовно?*

- а) Короткострокові;
- б) середньострокові;
- в) довгострокові;
- г) усі відповіді правильні.

11. *Кому з учених відводиться першість розробки економічної теорії «довгих хвиль»?*

- а) Й. Шумпетеру;
- б) М. Туган-Барановському;
- в) М. Кондратьєву;
- г) І. Фішеру.

12. *Якою зазвичай буває тривалість середньострокового економічного циклу (років)?*

- а) 1,5 – 3;
- б) 3 – 5;
- в) 7 – 11;
- г) 10 – 20.

13. *Якою зазвичай буває тривалість довгострокового циклу (років)?*

- а) 65 – 80;
- б) 10 – 15;
- в) 15 – 30;
- г) 50 – 60.

14. *У якій фазі економічного циклу спостерігається найвищий рівень зайнятості населення?*

- а) Спад;
- б) депресія;
- в) пожвавлення;
- г) піднесення.

15. Які заходи держави входять в економічну стабілізаційну політику?

- а) Експансія;
- б) рестрикція;
- в) антимонопольна політика;
- г) правильні відповіді в пп. а, б.

16. Яке явище слугує матеріальною основою середньострокового економічного циклу?

- а) Структурне оновлення технологічного способу виробництва;
- б) зміна товарних запасів на складах готової продукції;
- в) масове оновлення основних засобів виробництва;
- г) правильної відповіді немає.

17. На якій стадії економічного циклу відбувається масове запровадження нових технологій, зародження й розвиток нових провідних галузей економіки в «довгій хвилі»?

- а) Піднесення;
- б) спаду;
- в) депресії;
- г) правильної відповіді немає.

18. На якій стадії середньострокового економічного циклу відбувається відновлення передкризового рівня виробництва?

- а) Спаду;
- б) депресії;
- в) пожвавлення;
- г) піднесення.

19. Які дії не простежується у фазі економічного спаду?

- а) Домогосподарства купують менше споживчих товарів;
- б) скорочуються інвестиційні видатки фірм на машини й устаткування;
- в) знижується попит на робочу силу;
- г) зменшуються запаси товарів на складах підприємців.

20. Яка ознака циклічності національної економіки дійсна?

- а) Це її закономірність;
- б) характерна тільки для країн з невисоким рівнем економічного розвитку;
- в) є наслідком неефективної макроекономічної політики;
- г) виступає фактором економічного прогресу суспільства.

Вправа 3. Визначте, яке з положень правильне, а яке помилкове.

1. Наявність спільного середовища для господарської діяльності суб'єктів є важливою ознакою національної економіки.
2. В основі господарської цілісності на рівні національної економіки лежить суспільний поділ праці.
3. Економіку будь-якої країни можна назвати національною.
4. Реальний ВВП держави – це вартість усіх товарів, вироблених за рік, розрахована з використанням поточних цін.
5. Вартість кінцевих і вартість проміжних товарів та послуг дорівнює одна одній.
6. Порівняльний аналіз динаміки обсягу національного виробництва передбачає використання постійних цін.
7. Зміни обсягу виробництва та рівня зайнятості населення не обов'язково викликані циклічними коливаннями економіки.
8. Причинами економічних циклів є виключно внутрішні економічні фактори кожної держави.
9. Ефективна стабілізаційна політика держави здатна здолати циклічність виробництва.
10. Причиною економічного спаду буває виключно економічний фактор.
11. Найбільш ефективним засобом стабілізаційного регулювання середньострокового циклу є міжнародне економічне співробітництво.
12. Циклічність товарного виробництва – це спосіб його існування.
13. В основі циклічного характеру економічного розвитку лежить дія законів товарного виробництва.
14. Довгострокові економічні коливання мають чотири фази.

ТЕМА 9. ІНФЛЯЦІЯ ТА БЕЗРОБІТТЯ

Циклічний характер розвитку національної економіки супроводжується як періодом зростання економічної активності та ВВП, так і періодом спаду. Відповідно до такої динаміки зазнають змін основні економічні показники в кожній країні. Ці зміни мають місце у сфері товарно-грошового обміну і породжують інфляцію, а також присутні на ринку праці і викликають безробіття. Розгляду описаних проблем присвячено цю тему.

9.1. Сутність інфляції, її види та причини

Відомо, що циклічний розвиток економіки зосереджує в собі періоди зростання господарської активності й обсягу ВВП і періоди спаду цих показників. Відповідно до такої динаміки у масштабах національної економіки зазнають змін також основні показники її розвитку. Перш за все, це стосується процесів, що відбуваються у сфері товарно-грошового обігу і змінюють загальний рівень цін.

В умовах ринкової економіки ВВП формується у вигляді маси товарів, які потребують реалізації, що, своєю чергою, не може бути здійснено без використання грошей. Однак у межах національної економіки має підтримуватись відповідність між товарною масою і кількістю грошей, яка на певний момент перебуває в обігу. Якщо така відповідність порушується, то виникає **інфляція** – переповнення каналів руху платіжних засобів грошовою масою понад потреби товарообігу, що викликає знецінення грошової одиниці і, як наслідок, зростання загального рівня товарних цін.

Оскільки ознакою інфляції є зростання цін, то її **рівень** зазвичай вимірюють за допомогою індексу споживчих цін (Ласпейраса). **Темп інфляції**, тобто швидкість зростання цін, визначають як темп приросту середнього рівня цін за певний проміжок часу, а саме:

$$T_i = \frac{I_{p1} - I_{p0}}{I_{p0}} \times 100 \%, \quad (9.1)$$

де T_i – темп інфляції; I_{p0} – індекс цін базового періоду; I_{p1} – індекс цін поточного періоду.

Якщо виникає необхідність визначення періоду, за який відбудеться подвоєння рівня цін в умовах постійного незначного рівня щорічної інфляції, то для цього використовують «правило 70», тобто

$$\text{Період подвоєння інфляції} = \frac{70}{\Delta T_i}, \quad (9.2)$$

де T_i – річна зміна темпу інфляції.

Відповідно до темпів поширення інфляції розрізняють три її різновиди:

1. **Помірна (повзуча)** – інфляція, в умовах якої ціни зростають не більше ніж на 10 % протягом року.

2. **Галопуюча** – виникає, коли зростання цін становить від 10 до 200 % на рік.

3. **Гіперінфляція** – відображає річний темп зростання цін понад 200 %.

Усі названі види являють собою тип відкритої інфляції, що проявляється безпосередньо в зростанні цін. Прихована інфляція має вигляд знецінювання грошей і товарних дефіцитів при незмінному рівні цін.

Інфляція може мати не тільки додатне значення, але й від'ємне. У таких випадках гроші дорожчають, а їхня купівельна спроможність зростає. Від'ємна інфляція отримала назву **дефляції**. Крім того, за певних обставин інфляція може розгортатися на фоні спаду виробництва і супроводжуватись зростанням безробіття. Така ситуація називається **стагфляцією**.

Щодо причин, які породжують інфляційні процеси, то більшість учених визнають факт, що інфляцію зумовлюють або чинники монетарного характеру, які викликають зростання грошової маси, або немонетарного, тобто не пов'язані із збільшенням кількості грошей. Інфляцію, викликану монетарними факторами, називають **інфляцією попиту**, оскільки вона виникає в умовах надлишкового сукупного попиту, тобто тоді, коли виробництво не може відреагувати на зростання цього показника реальним збільшенням пропозиції товарів і послуг. За таких умов економічні суб'єкти нагромаджують грошову масу, яка не має товарного покриття, що зрештою призводить до зростання цін.

Основні причини описаного явища такі:

1. Незбалансованість державних доходів і витрат, що створює дефіцит державного бюджету, для покриття якого застосовують додаткову емісію грошей.

2. Незбалансована структура суспільного виробництва, зорієнтована на переважний розвиток базових галузей і військово-промислового комплексу. Інвестування в згадані сектори національної економіки створює додатковий платоспроможний попит за рахунок зростання доходів зайнятого населення без відповідного збільшення виробництва споживчих товарів.

3. Наявність недосконалої конкуренції на сучасних товарних ринках. Ринкова влада, яку має монополіст, олігополіст і монополістичний конкурент у короткостроковому періоді, дає можливість встановлювати контроль над ринковою ціною. Отже, намагаючись підтримати високий рівень цін, такий економічний суб'єкт зацікавлений скорочувати виробництво і пропозицію товару. Така ситуація формує невідповідність сукупного попиту і сукупної пропозиції.

4. Підвищення ступеня відкритості національної економіки в системі світо- господарських зв'язків. В умовах незмінності валютного курсу будь-яке підвищення цін в навколишньому світі проникає в кожну країну через зростання цін на імпортовану продукцію.

5. Інфляційні очікування. Коли споживачі впевнені, що підвищенню цін не можна запобігти, то вони вимагають більш високої оплати праці, скорочують заощадження і збільшують поточне споживання.

Усе це врешті-решт приводить до зростання сукупного попиту і платіжних засобів, що перебувають в обігу, без відповідного збільшення ВВП.

Інфляція витрат виникає внаслідок зростання вкладень у виробництво та скорочення сукупної пропозиції. У таких умовах теж порушується рівновага грошового обігу, але на відміну від інфляції попиту, таке порушення є наслідком, а не причиною зростання цін. Інфляція витрат є результатом дії факторів немонетарного характеру, основними з яких є збільшення заробітної плати та зростання цін на сировину й енергоносії.

Заробітна плата є одним із елементів витрат виробництва. Через це з її підвищенням без відповідного збільшення випуску товарів будуть також зростати витрати на одиницю продукції і, як наслідок, підвищуватимуться ціни. Збільшення цін на енергоносії, окремі сировинні матеріали, які також виступають елементами витрат виробництва, тягнуть за собою підвищення середнього рівня цін як необхідної компенсації зростання витрат у виробничому процесі.

9.2. Соціально-економічні наслідки інфляції та антиінфляційна політика урядів

Інфляція є досить складним макроекономічним явищем, яке суттєво впливає на розвиток багатьох економічних процесів. Перш за все, вона спричиняє перерозподіл доходів у суспільстві. Послаблюючи купівельну спроможність грошової одиниці і, звісно, скорочуючи ту кількість товарів і послуг, яку може придбати людина, інфляція призводить до зниження реальних доходів населення та зменшення споживання. Особливо від інфляції страждають люди з фіксованим рівнем доходу – пенсіонери, студенти, працівники бюджетних установ тощо. Разом з тим, в умовах інфляції відбувається перерозподіл доходів між кредиторами і дебіторами. Людина, яка отримала позичку, з настанням інфляційних процесів повертає її знеціненими грошми, що мають вже значно нижчу купівельну спроможність. Саме тому інфляція завдає збитків кредиторам.

Характерне для інфляції явище – це знецінення заощаджень і зменшення зацікавленості людей працювати продуктивно. Якщо людина на отриману заробітну плату може придбати дедалі менше товарів і послуг, а довгострокові заощадження втрачають сенс, то стимулів до продуктивної праці стає все менше.

Щодо впливу інфляції на інвестиційну активність та обсяг ВВП, то тут її наслідки неоднозначні. Невеликі темпи інфляції (до 5 % на рік) сприяють зростанню ВВП внаслідок збільшення платоспроможного попиту і величини очікуваного прибутку. Підприємці, орієнтуючись на зростання цін, очікуючи при цьому збільшення прибутків, розширюють виробництво продукції, ініціюючи інвестиційний процес. Однак високі темпи інфляції справляють деструктивний вплив на економіку, коли скорочуються довгострокові інвестиції і нагромадження капіталу, відбувається переміщення капіталу із сфери виробництва у сферу обігу, звужується місткість внутрішнього ринку, порушуються зовнішньоекономічні пропорції, загострюється економічна й соціальна напруженість у суспільстві.

Негативні наслідки інфляції потребують проведення урядом країни певної економічної політики. **Антиінфляційна політика** – це комплекс заходів держави, спрямованих на встановлення відповідності між темпами зростання грошової маси і швидкістю збільшення реального ВВП. Метою цієї політики може бути як адаптація до інфляції, так і її ліквідація шляхом радикальних заходів.

Зазвичай **адаптивну політику** проводять тоді, коли темпи інфляції незначні, застосовуючи інструменти впливу у вигляді індексації доходів, регулювання цін, стабілізації цінових очікувань тощо. **Активна антиінфляційна політика** передбачає різке скорочення пропозиції грошей, її переважно застосовують при гіперінфляції.

В антиінфляційній політиці виділяють два підходи: перший передбачає активну бюджетну політику, тобто маневрування державними витратами й доходами з метою впливу на платоспроможний попит, а другий – особливу **монетарну політику**, здатну підтримувати стабільні темпи зростання грошової маси на рівні 3 – 5 % щороку відповідно до збільшення ВВП. Оскільки інфляція є складним і багатофакторним явищем, то державна політика зосереджує в собі, як правило, цілий комплекс заходів, що дають можливість, з одного боку, різко знизити інфляцію в короткостроковому періоді, а з другого – підтримувати стабільність цін у тривалій перспективі. Спрямованість урядів на недопущення інфляції в довготривалій перспективі має назву **антиінфляційної стратегії**.

Практичні кроки в рамках проведення антиінфляційної політики потребують урахування ще однієї суттєвої закономірності, а саме, наявності зв'язку між інфляцією і безробіттям. Уперше на взаємозалежність інфляційних процесів і рівня використання виробничого потенціалу звернув увагу новозеландський економіст А. Філіпс. Аналізуючи динаміку економічних показників Великобританії за період 1861 – 1913 років, він побачив наявність зворотного зв'язку між зміною номінальної заробітної плати і часткою безробітних серед працездатного населення (див. рис. 9.1).

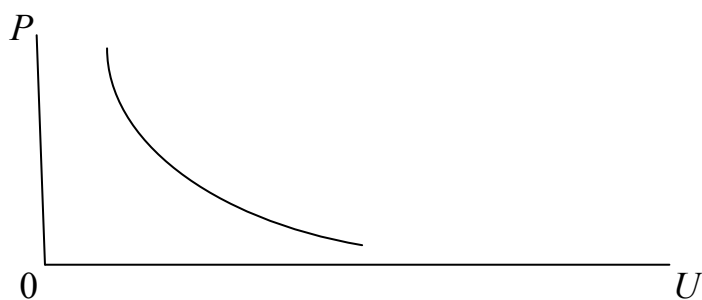

Рис. 9.1. Крива Філіпса у короткотерміновому періоді розвитку економіки

У періоди зростання попиту на робочу силу, коли безробіття немає, заробітна плата підвищувалась і, навпаки, у періоди зниження попиту на робочу силу та наявності безробіття вона мала тенденцію до скорочення. Надалі дослідники замінили в цій залежності ставку заробітної плати на рівень цін і крива, виведена Філіпсом, перетворилася в однофакторну модель інфляції, що визначила останню як функцію від рівня безробіття.

Сучасні уявлення про взаємозв'язок інфляції та безробіття відрізняються від тих, що були спостережені Філіпсом. У модель короткострокового періоду вводяться такі нові змінні як природний рівень безробіття, очікування економічних суб'єктів, збурення сукупної пропозиції. Саме тому сьогодні в економічній літературі існує декілька тлумачень згаданої моделі. Однак, це не змінює суті явища, бо всі вони свідчать про одне – наявність зв'язку між інфляційними процесами та безробіттям.

9.3. Сутність категорій зайнятості й безробіття

Безробіття – це макроекономічне явище, яке виникає внаслідок перевищення пропозиції праці над попитом на неї з боку роботодавців. Взаємодія попиту на працю та її пропозиції встановлює рівень зайнятості в економіці.

Зайнятість можна визначити як діяльність громадян, пов'язану із задоволенням особистих і суспільних потреб та отриманням від цього доходу в натуральній або грошовій формі.

Згідно з Законом України «Про зайнятість населення» до категорії зайнятих громадян відносяться такі:

1. Ті, що працюють за найманням повний або неповний робочий день на підприємствах різних форм власності.
2. Фермери, підприємці, члени кооперативів та інші особи, що самостійно забезпечують себе роботою.
3. Ті, що працюють на оплачуваних посадах в органах державної влади, управління і громадських організаціях.
4. Військовослужбовці.
5. Особи, що проходять підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації.

6. Особи, зайняті вихованням дітей, доглядом за хворими та людьми похилого віку.

7. Іноземці, що працюють в Україні, а їхня робота не оплачується із бюджетів посольств своїх держав.

8. Особи, направлені на виконання оплачуваних громадських робіт.

Зайняті особи – це тільки певна частина людей, що проживають у кожній країні, тобто економічно активне населення. Інша частина суспільства – це **економічно не активне населення**. Воно включає в себе такі категорії:

- осіб у віці до 16 років;
- тих, хто перебуває в психіатричних лікарнях і виправних закладах;
- пенсіонерів, учнів, домогосподарок та інших осіб, що вже не являють собою робочу силу (не працюють і не шукають роботу).

Економічно активне населення (робоча сила) – це працездатні громадяни, які пропонують свій потенціал до праці у виробництві товарів, наданні послуг, тобто це сукупність зайнятих осіб і безробітних.

Безробітні – це працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку через брак належної роботи, зареєстровані в державній службі зайнятості як такі, що дійсно шукають роботу й здатні її виконувати в кожний момент часу.

Отже, структуру населення країни з огляду на його здатність до праці можна уявити у вигляді схеми, зображеної на рис. 9.2.

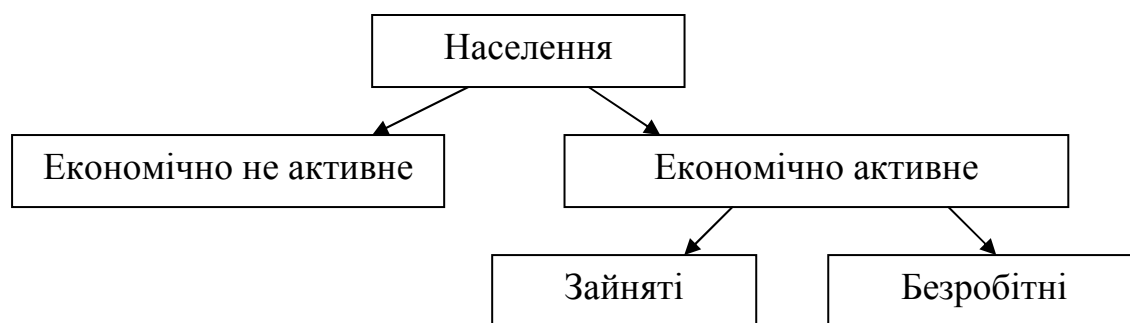

Рис. 9.2. Кількісні параметри зайнятості громадян

9.4. Види, причини та соціально-економічні наслідки безробіття

Безробіття як макроекономічне явище за своєю структурою неоднорідне. Економісти частіше за все виділяють у його складі такі види: фрикційне, структурне й циклічне.

Фрикційне безробіття пов'язане з пошуком або очікуванням роботи. У стані такого безробіття перебувають люди, які шукають роботу або сподіваються її знайти в недалекому майбутньому. Для цього може бути багато причин: зміна місця проживання, незадоволення попереднім місцем роботи, намір змінити спеціальність тощо. Фрикційне безробіття має добровільний характер і є неминучим у будь-якому суспільстві, оскільки люди завжди будуть шукати кращих умов для реалізації своїх трудових можливостей.

Структурне безробіття є наслідком зрушень в економіці країни, які відбуваються під впливом змін у попиті й технологіях. Науково-технічний прогрес, відкриваючи нові можливості отримання прибутку, стимулює виробників до впровадження нових технологій, пошуку нових модифікацій товарів і послуг, більш глибокої диференціації продукції. А це зумовлює появу нових виробництв, професій і відмирання старих.

Структурне безробіття носить примусовий характер, оскільки працівник вже не може застосовувати в нових умовах виробництва свої навички й здібності. За таких обставин виникає необхідність перепідготовки робочої сили, навіть набуття працівниками нових професій.

Циклічне безробіття викликане економічним спадом. Коли економіка переживає кризу надвиробництва, то падіння цін примушує більшість підприємців скорочувати виробництво або зовсім його зупиняти. За таких умов попит на ресурси скорочується, працівників звільняють і вони стають безробітними. Характерними рисами такого безробіття є вимушений характер і циклічність: коли на фазах поживлення й піднесення кількість безробітних скорочується разом із розширенням виробництва.

Національна економіка в кожний момент може мати всі три види безробіття, але буває і таке, що циклічне безробіття не настає зовсім. Тоді говорять, що в економіці досягнуто **повної зайнятості** населення. Традиційною для визначення стану повної зайнятості є наявність 5 – 6 % безробітних у загальній кількості економічно активного населення.

Щодо причин, які викликають безробіття, то в сучасній економічній науці серед учених не склалося єдиного погляду. Представники **класичної школи** виходять з того, що конкуренція на ринку праці виключає вимушене безробіття, а зміна ставки відсотка, еластичність співвідношення цін і заробітної плати забезпечують повну зайнятість працездатного населення. **Неокласична теорія** стверджує, що безробіття носить добровільний характер. У кожний момент попит і пропозиція на ринку праці врівноважуються за допомогою ціни праці. Отже наявність безробітних пояснюється відмовою осіб працювати за невелику заробітну плату. З розвитком суспільства держава починає втручатися у функціонування ринку праці шляхом встановлення мінімальної заробітної плати. Активізують свою діяльність і профспілки, а це вже порушує ефективність ринкового механізму. Саме тому вплив факторів дестабілізації слід, на думку неокласиків, звести до мінімуму. **Кейнсіанський напрям** розглядає ринок праці як інертну систему, де ціна робочої сили досить жорстко фіксована. Існування вимушеного безробіття зумовлене недостатньою величиною сукупного попиту, що не сприяє створенню тієї його частини, яка стосується ресурсів праці. Ліквідувати безробіття можуть заходи експансіоністської політики держави. Уряд, здійснюючи вплив на сукупний попит, сприяє зростанню попиту на працю, що веде до збільшення зайнятості й зниження безробіття.

Індикаторами зайнятості й безробіття слугують показники їхнього рівня, розрахованого таким чином:

$$L = \frac{З}{E_{ан}} 100 \%, \quad (9.3)$$

де L – рівень зайнятості; $З$ – кількість зайнятого населення; $E_{ан}$ – кількість економічно активного населення.

$$U = \frac{Б}{E_{ан}} 100 \%, \quad (9.4)$$

де U – рівень фактичного безробіття; $Б$ – кількість безробітних.

На початку 60-х років американський економіст М. Фрідмен увів у науковий ужиток категорію **природного рівня безробіття**, яка характеризує цей показник за умови досягнення в економіці повної зайнятості й рівності між фактичним і потенційним ВВП. У кількісному вимірі природний рівень безробіття відображає певний стан національної економіки, коли в ній немає циклічного безробіття, що відповідає такому співвідношенню:

$$U^* = \frac{F_f + F_t}{R}, \quad (9.5)$$

де U^* – природний рівень безробіття; F_f – кількість фрикційних безробітних; F_t – кількість структурних безробітних; R – кількість економічно активного населення.

Співвідношення фактичного рівня безробіття і природного має досить важливе значення для пояснення відхилень між величинами потенційного і фактичного ВВП. Уперше на цю обставину звернув увагу американський економіст А. Оукен, який на основі емпіричних даних виявив наявність стійкого зв'язку між рівнем циклічного безробіття і недовиробництвом ВВП, сформувавши таку залежність:

$$\frac{Y^* - Y}{Y^*} 100 \% = \beta (U - U^*), \quad (9.6)$$

де Y^* – обсяг ВВП, виробленого за умови повної зайнятості (потенційний ВВП); Y – фактичний обсяг ВВП; U – фактичний рівень безробіття; U^* – природний рівень безробіття; β – параметр Оукена, тобто коефіцієнт чутливості ВВП до динаміки безробіття.

Зазвичай коефіцієнт β набуває значення у межах 2 – 2,5 % і показує, що коли перевищення фактичного рівня безробіття над природним дорівнює 1 %, то фактичний ВВП буде нижчим за потенційно можливий на 2 – 2,5 %. Таку закономірність було названо **законом Оукена**. Отже, головна ціна, яку платить суспільство за високі показники безробіття, – це недовироблена продукція.

Іншими соціально-економічними наслідками безробіття є зниження доходів працівників, що втратили роботу, унаслідок чого вони скорочують споживання. Під час циклічного безробіття упродовж тривалих періодів бездіяльності втрачається кваліфікація працівників, погіршується їхнє фізичне й психологічне здоров'я. Безробіття провокує політичну нестабільність, збільшення соціальної напруженості й криміногенної обстановки в суспільстві. Усе це потребує від держави політичних заходів, спрямованих на регулювання негативних наслідків цього явища.

ВИСНОВКИ

1. Інфляція – це перепоповнення каналів руху платіжних засобів грошовою масою понад потреби товарообігу, що викликає знецінення грошової одиниці і, як наслідок, зростання загального рівня товарних цін. Існує три види інфляції: помірна з темпами зростання цін не більше ніж 10 % на рік, галопуюча – від 10 до 200 % на рік і гіперінфляція з річним темпом зростання цін понад 200 %.

2. З урахуванням причин інфляції, економісти поділяють це явище на два види – інфляцію попиту й інфляцію витрат. Перша виникає в умовах надлишкового сукупного попиту, а друга пов'язана із зростанням виробничих витрат і скороченням сукупної пропозиції.

3. Найбільш вагомими соціально-економічними наслідками інфляції є перерозподіл доходів, знецінення заощаджень, зменшення зацікавленості громадян працювати продуктивно.

4. Негативні наслідки інфляції потребують проведення державою антиінфляційної політики – комплексу заходів, спрямованих на встановлення відповідності між темпами зростання грошової маси і швидкістю збільшення реального ВВП.

5. Безробіття – це явище, що виникає внаслідок перевищення пропозиції праці над попитом на неї з боку роботодавців. До складу населення країни з огляду на його здатність до праці входить економічно активне населення, зайняті й безробітні особи. Рівень безробіття – це виражене у відсотках відношення кількості безробітних до числа економічно активного населення.

6. Розрізняють три види безробіття: фрикційне – пов'язане з пошуком або очікуванням роботи; структурне – породжене суттєвими зрушеннями в економіці країни, які відбуваються під впливом змін у попиті й технологіях; та циклічне – викликане економічним спадом. Природний рівень безробіття характеризує його величину в умовах повної зайнятості, коли можливе забезпечення потенційного ВВП.

7. Економічні втрати від безробіття вимірюються недовиробленою в суспільстві продукцією, зниженням доходів працівників, що залишились без роботи, втратою ними кваліфікації, погіршенням фізичного й психологічного здоров'я. Безробіття провокує політичну нестабільність, збільшення соціальної напруженості й загострення криміногенної обстановки в суспільстві.

ВПРАВИ ДО ТЕМИ 9

Вправа 1. Для кожного з наведених положень знайдіть відповідний термін або поняття серед перелічених нижче.

1. Макроекономічне явище, яке виникає внаслідок перевищення пропозиції праці над попитом на неї з боку роботодавців.
2. Виражене у відсотках відношення кількості безробітних до числа економічно активного населення.
3. Безробіття, викликане змінами структури попиту на товари і технології виробництва.
4. Сукупність зайнятих громадян і безробітних.
5. Безробіття, що виникає внаслідок загального економічного спаду.
6. Перевищення фактичного рівня безробіття порівняно з його природним рівнем на 1 % викликає недовиробництво ВВП в розмірі 2 – 2,5 %.
7. Безробіття, зумовлене добровільною зміною місця роботи і періодами тимчасової незайнятості.
8. Темп приросту середнього рівня цін за певний проміжок часу.
9. Підвищення загального рівня цін в економіці.
10. Виражене у відсотках співвідношення вартості певного набору товарів і послуг протягом окремого періоду до його вартості в базовому періоді.
11. Рівень безробіття, що має місце в умовах повної зайнятості й відповідає потенційному ВВП.
12. Інфляція, яка виникає внаслідок зростання витрат виробництва і скорочення сукупної пропозиції на товари.
13. Ситуація, коли річний приріст цін становить понад 200 %.

Терміни і поняття

а) Безробіття;	и) закон Оукена;
б) структурне безробіття;	к) темп інфляції;
в) гіперінфляція;	л) індекс цін;
г) економічно активне населення;	м) природний рівень безробіття;
д) інфляція пропозиції;	н) циклічне безробіття;
е) інфляція;	п) рівень безробіття.
ж) фрикційне безробіття;	

Вправа 2. У наведених нижче завданнях знайдіть єдиний правильний варіант відповіді.

1. Як можна визначити характер інфляції, коли ціни зростають від 10 до 200 % на рік?

- а) Помірна;
- б) галопуюча;

- в) гіперінфляція;
- г) правильної відповіді немає.

2. Який з процесів є причиною інфляції попиту?

- а) Монополізація окремих галузей національної економіки;
- б) надмірні державні видатки;
- в) очікування того, що ціни у майбутньому будуть зростати;
- г) усі твердження правильні.

3. Яке з явищ є причиною інфляції, викликаной зменшенням сукупної пропозиції?

- а) Масове підвищення заробітної плати;
- б) зменшення державних витрат;
- в) збільшення державних витрат;
- г) зменшення податків.

4. Який з процесів є умовою для виникнення інфляції витрат?

- а) Масове зростання номінальної заробітної плати без підвищення продуктивності праці;
- б) збільшення цін на енергоресурси;
- в) зменшення середніх витрат на виробництво продукції;
- г) правильні відповіді в п. а, б.

5. Який наслідок в економіці можуть мати високі темпи інфляції?

- а) Підвищення інвестиційної активності;
- б) збільшення попиту на матеріальні активи;
- в) підвищення реальних доходів;
- г) усі відповіді неправильні.

6. Який з процесів не відноситься до соціально-економічних наслідків інфляції?

- а) Масове зниження рівня життя людей;
- б) знецінення заощаджень;
- в) підвищення реального ВВП;
- г) збільшення бартерного обігу.

7. Яким процесом супроводжується непередбачена інфляція?

- а) Перерозподілом доходів між боржниками і кредиторами;
- б) зниженням реальної вартості заощаджень;

- в) падінням ефективності національної економіки;
- г) усі твердження правильні.

8. Яким буде правильне визначення сукупності заходів держави для встановлення відповідності між темпами зростання грошової маси і швидкістю збільшення реального ВВП?

- а) Політика експансії;
- б) політика стримування;
- в) антиінфляційна політика;
- г) інтеграційна політика.

9. За допомогою якого заходу проводиться адаптивна антиінфляційна політика держави?

- а) Індексація доходів;
- б) регулювання цін;
- в) стабілізація цінових очікувань;
- г) правильні відповіді в п. а, б, в.

10. Який тип безробіття буває наслідком скороченням сукупного попиту?

- а) Природне;
- б) циклічне;
- в) структурне;
- г) фрикційне.

11. Який тип безробіття буває наслідком падіння попиту на спеціалістів певної професії?

- а) Структурне;
- б) фрикційне;
- в) природне;
- г) циклічне.

12. Яка залежність буде справедливою на тлі загального зниження сукупного попиту в економіці?

- а) Фактичне безробіття буде більшим від природного;
- б) циклічне безробіття буде більшим від фактичного;
- в) фактичне безробіття буде меншим від природного;
- г) фактичне безробіття буде дорівнювати природному.

13. Яка ситуація в економіці відображає повну зайнятість?

- а) Безробіття в суспільстві немає зовсім;
- б) чисельність економічно активного населення збігається з чисельністю зайнятих громадян;
- в) циклічне безробіття дорівнює нулю;
- г) структурного безробіття немає.

14. За якої умови можлива повна зайнятість населення?

- а) Рационального розподілу робочої сили;
- б) використання робочої сили відповідно до професійної підготовки;
- в) коли немає безробіття;
- г) коли немає циклічного безробіття.

15. Яким є природний рівень безробіття в розвинених країнах світу?

- а) До 2 %;
- б) 2 – 3 %;
- в) до 4 %;
- г) 5 – 6 %.

16. Які складники формують поняття природного безробіття?

- а) Циклічне + структурне;
- б) фрикційне + структурне;
- в) фрикційне + циклічне;
- г) циклічне + фактичне.

17. Яке явище не можна віднести до негативних наслідків безробіття?

- а) Недовиробництво ВВП;
- б) зниження рівня кваліфікації працівників, які втратили роботу;
- в) зменшення рівня споживання серед окремих категорій населення;
- г) підвищення загального рівня цін.

18. Яку залежність відображає крива Філіпса?

- а) Зворотний зв'язок між інфляцією та безробіттям;
- б) вплив змін сукупного попиту на обсяг ВВП;
- в) зв'язок між податковою ставкою та обсягами податкових надходжень до бюджету;
- г) рівень відставання фактичного ВВП від потенційного.

19. Який з напрямів економічної політики держави може безпосередньо впливати на збільшення кількості робочих місць?

- а) Посилення державного контролю над державними підприємствами;
- б) стимулювання роботи малого бізнесу;
- в) розвиток місцевого самоврядування;
- г) усі відповіді неправильні.

20. Залежність між якими факторами відображає закон Оукена?

- а) ступенем зменшення ВВП і перевищенням природного рівня безробіття над фактичним;
- б) рівнем безробіття і темпами інфляції;
- в) зміною обсягу національного виробництва та позичковою ставкою;
- г) правильної відповіді немає.

Вправа 3. Визначте, яке з положень правильне, а яке помилкове.

1. Повна зайнятість населення забезпечується за умови найбільш продуктивного використання ресурсів.
2. Якщо людина втратила роботу внаслідок зменшення попиту на її професію, то має місце циклічне безробіття.
3. Якщо фактичний обсяг ВВП дорівнює потенційному, то це означає, що економіка розвивається в умовах повної зайнятості.
4. Фрикційна форма безробіття не вважається вимушеною.
5. Збільшення виплат на безробіття провокує зростання його рівня.
6. Економічні витрати, пов'язані з циклічною формою безробіття, вимірюються кількістю недовироблених товарів і не наданих послуг.
7. Рівень безробіття визначається шляхом зіставлення загальної кількості зайнятих і безробітних громадян.
8. До складу робочої сили слід включати безробітних, які активно шукають роботу.
9. В умовах повної зайнятості структурне безробіття дорівнює нулю.
10. Людина, яка втратила роботу внаслідок спаду в економіці, потрапляє до категорії фрикційних безробітних.
11. Інфляція – це зростання цін на окремі товари та послуги.
12. При щорічному 10-процентному зростанні цін подвоєння їхнього рівня відбудеться кожні 10 років.
13. Інфляція призводить до зниження реальних доходів усіх верств населення.
14. Рівень інфляції вимірюється за допомогою показника темпу її приросту.
15. Зростання цін до 10 % на рік характеризує гіперінфляцію.

16. Інфляція витрат може виникнути внаслідок зростання позичкових ставок.
17. Кредитори найменше потерпають від неочікуваної інфляції.
18. Уряд країни повинен ставити за мету досягти нульової інфляції.
19. Високі темпи інфляції знижують інвестиційну активність в економіці.
20. Підвищення заробітної плати досить рідко розглядається як фактор, що викликає інфляцію витрат.
21. Темпи приросту інфляції і ставок заробітної плати, як правило, однакові.
22. Інфляція може бути зумовлена тільки падінням ВВП.
23. Невисокі темпи інфляції (до 5 %) виступають фактором пожвавлення ділової активності в суспільстві.

Тема 10. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА РОЗРАХУНКИ

Економічні явища й процеси не обмежені рамками національних економік. Сьогодні жодна країна не може розвивати власну економіку без співробітництва з іншими державами світу, без міжнародних господарських зв'язків та відносин. У цій темі розглянуто сутність світового господарства та форми міжнародних економічних відносин, проаналізовано особливості світової торгівлі, окреслено специфіку формування валютного курсу, а також показано, як відображаються зовнішньоекономічні операції в платіжному балансі країни.

10.1. Сутність світового господарства та основні етапи його розвитку

Світове господарство – це сукупність національних економік, взаємопов'язаних між собою, що взаємодіють на основі міжнародного поділу праці.

Виникнення світового господарства – не випадковий процес, а об'єктивна закономірність розвитку суспільства, зумовлена формуванням у ході історичного розвитку суспільного виробництва певних соціально-економічних передумов. Однією із таких передумов є міжнародний поділ праці, який викликає необхідність спеціалізації виробництва в країнах відповідно до їх природно-кліматичних, історичних та економічних умов, що забезпечує підвищення ефективності виробництва, економію витрат суспільної праці, раціональне розміщення продуктивних сил.

Було визначено такі фактори спеціалізації країни:

1. Географічне положення та природно-кліматичні умови – вихід до моря, близькість, віддаленість, доступність до окремих ринків, особливості клімату, якість і рельєф землі тощо.
2. Ресурсні можливості, зокрема та чи інша кількість мінеральних, трудових та інших видів ресурсів.
3. Історико-культурні особливості – наявність пам'яток історії, своєрідність культури, що приваблює туристів.
4. Історичні традиції, досвід – оригінальні види виробництва, своєрідні технології тощо.

На початкових етапах формування світового господарства визначальними для міжнародного поділу праці були саме природні фактори: відмінності між країнами у сфері природних багатств, ґрунтово-кліматичних умов, географічного положення, обсягу трудових ресурсів тощо. Але, починаючи з другої половини ХІХ ст., тобто в умовах розгортання НТП, фактором

формування міжнародного поділу праці стає також рівень розвитку продуктивних сил у різних країнах, стан науки й техніки.

Спеціалізація на певному етапі породжує процес інтернаціоналізації виробництва й усього господарського життя (тобто кооперування у світовому масштабі). **Інтернаціоналізація виробництва** – це процес налагодження та поглиблення стійких виробничих зв'язків між підприємствами різних країн, унаслідок чого виробничий процес в одній країні стає частиною того, що відбувається у світовому масштабі.

Інтернаціоналізація передбачає розвиток економічної інтеграції, яка зумовлює тенденцію до економічної єдності світу на основі зближення й взаємозв'язку національних економік, проведення узгодженої державної економічної політики.

Суть міжнародної економічної інтеграції можна виразити через такі її найважливіші характеристики:

1. Міждержавне регулювання економічних процесів.
2. Поступове формування міжнаціонального господарського комплексу із загальною структурою відтворення.
3. Усунення адміністративних та економічних бар'єрів, що перешкоджають вільному руху товарів, робочої сили і фінансових ресурсів між країнами.
4. Зближення внутрішніх економічних умов у державах – учасницях інтеграційних об'єднань.

В історичному аспекті розвиток світового господарства відбувався за декілька етапів, кожен з яких характеризується певними якісними рисами, а саме:

1. **Етап світової торгівлі.** Він розпочинається в період географічних відкриттів XV–XVI ст., коли спостерігається зародження світового господарства як суспільного феномена, формування господарських зв'язків між країнами. Цей період характеризується абсолютною перевагою зовнішньої торгівлі в міжнародних економічних зв'язках; нерівноправністю відносин і нееквівалентністю обміну; браком стійких зв'язків і правової основи регулювання міжнародних економічних відносин; частим використанням насильства в міжнародних відносинах. Як наслідок розвитку торгівлі починає складатися міжнародний поділ праці. Виникає спеціалізація, в основі якої лежить, насамперед, нерівномірність розміщення природних ресурсів і специфіка кліматичних умов.

2. **Етап іноземних інвестицій** починається з другої половини XIX ст. Має такі відмітні ознаки:

– активний розвиток особливої форми міжнародних зв'язків – закордонних інвестицій, що свідчить про більш високий рівень контактів між країнами, про орієнтацію суб'єктів на стійкість відносин, які передбачають довіру держав одна до одної;

– удосконалення форм світової торгівлі, коли новими об'єктами купівлі-продажу стають інтелектуальна власність (патенти, ліцензії), ноу-хау, інформація тощо;

– виникнення нових форм зовнішньоекономічних зв'язків, зокрема має місце міжнародна міграція робочої сили, науково-технічне співробітництво, при цьому поглиблення контактів і взаємозалежності національних господарств готує передумови для переходу до третього етапу.

3. Етап економічної інтеграції. Він починається із середини ХХ ст. Економічна інтеграція – це взаємний зв'язок виробничих процесів різних країн, що потребує проведення узгодженої політики суб'єктів. Серед ознак інтеграції такі:

– активний розвиток виробничої діяльності за кордоном на основі вертикальної та горизонтальної інтеграції;

– створення міжнародних економічних організацій, що координують діяльність суб'єктів різних країн з метою досягнення спільних цілей;

– поява глибоко інтегрованих регіональних об'єднань країн.

4. Етап глобалізації. Його початок припадає на другу половину 80-х років ХХ ст. Якщо економічна інтеграція виникла і розвивалася тільки на рівні окремих регіонів (Західна Європа, Латинська Америка, країни Південно-Східної Азії тощо), то глобалізація стає планетарним явищем. Про це свідчить, насамперед, стандартизація всіх сторін життя світової спільноти. Глобалізація виходить за межі традиційного економічного явища. У цей період відбувається універсальна економічна, соціальна, політична, духовна сфер діяльності країн. Різко зростає взаємний вплив різних сторін життя людства.

10.2. Форми міжнародних економічних відносин

У сучасних умовах стала спільною тенденція до все більшої взаємозалежності національних економік, до зростання значення зовнішніх факторів для процесу суспільного відтворення в окремій країні. Звідси випливає, що поняття світового господарства не можна зводити до простої суми національних економік. Не меншою мірою його суть полягає в тому універсальному зв'язку, який забезпечує реальну єдність господарств різних країн на основі міжнародного поділу праці, науково-технічної та виробничої кооперації, міжнародної торгівлі, валютних і кредитних відносин, тобто залежить від міжнародних економічних процесів.

Міжнародні економічні відносини відображають господарські зв'язки між державами, регіональними об'єднаннями, підприємствами, фірмами, установами, юридичними та фізичними особами, що виникають у процесі виробництва та обміну товарів і послуг, матеріальних і фінансових ресурсів. Основою цих відносин є ринкові системи і механізми.

Міжнародні економічні відносини існують на різних рівнях економіки – на макро-, мікро- й наднаціональному. Кожен з рівнів характеризується діяльністю різних зовнішньоекономічних суб'єктів, зокрема на мікрорівні –

окремих громадян, підприємств і фірм, які виконують зовнішньоекономічні операції; на макрорівні – національних господарств, що безпосередньо проводять і регулюють зовнішньоекономічні процеси; на наднаціональному рівні – шляхом функціонування міжнародних організацій та наднаціональних інститутів.

Форми зовнішньоекономічної діяльності досить різноманітні, але серед них виділяють такі основні:

1. Міжнародна торгівля.
2. Міжнародний рух капіталу.
3. Міграція робочої сили.
4. Міжнародні валютно-фінансові відносини.

Особливості міжнародної торгівлі та міжнародних валютно-фінансових відносин у цій темі будуть розглянуті окремо. Охарактеризуємо процеси міжнародної міграції робочої сили та руху капіталів.

Міжнародна міграція робочої сили – це переміщення працездатного населення з однієї країни іншу в пошуку роботи, нових сфер застосування своїх здібностей, а також кращих умов життя.

Основні причини, які зумовлюють міжнародну міграцію робочої сили, такі:

- незадовільні економічні умови життя працездатного населення в країнах еміграції (низький рівень заробітної плати, безробіття, невисокий рівень життя, зубожіння і т. д.);
- стабільний порівняно високий рівень заробітної платні в основних імміграційних центрах світу (США, Західна Європа);
- порівняно вищий технічний рівень умов праці в країнах імміграції;
- існування кращих соціальних умов для більш повної реалізації своїх можливостей у країнах імміграції;
- природні катаклізми в країнах еміграції та вищий рівень охорони навколишнього середовища у країнах імміграції;
- політичні причини;
- воєнні конфлікти;
- релігійні причини;
- національні причини;
- культурні причини.

Міграція робочої сили може набувати різних форм, серед яких організований набір; переміщення, зумовлене стихійними та економічними причинами; обмін фахівцями; кадрова допомога; «відплив мізків» тощо. Необхідність міжнародної міграції робочої сили зумовлена нерівномірністю нагромадження капіталу, існуванням відносного перенаселення (безробіття) як постійного джерела надлишкових робочих рук в одних країнах і нестачі дешевої робочої сили в інших.

Міжнародний рух капіталу означає його переміщення за кордон (або із-за кордону) з метою отримання прибутку. Вивозити капітал можна в грошовій або товарній формі, сподіваючись на його більш прибуткове

вкладення за кордоном порівняно з внутрішнім ринком.

Механізми проникнення капіталу за кордон різноманітні, а саме:

- ліцензійні угоди;
- укладання договору про субпідрядні роботи;
- контракти на будівництво підприємств «під ключ»;
- укладання угод про передачу досвіду управління виробництвом і збутом продукції;
- створення спільних підприємств тощо.

Основними формами міжнародного руху капіталу визначено підприємницький і позичковий капітали (див. рис. 10.1).

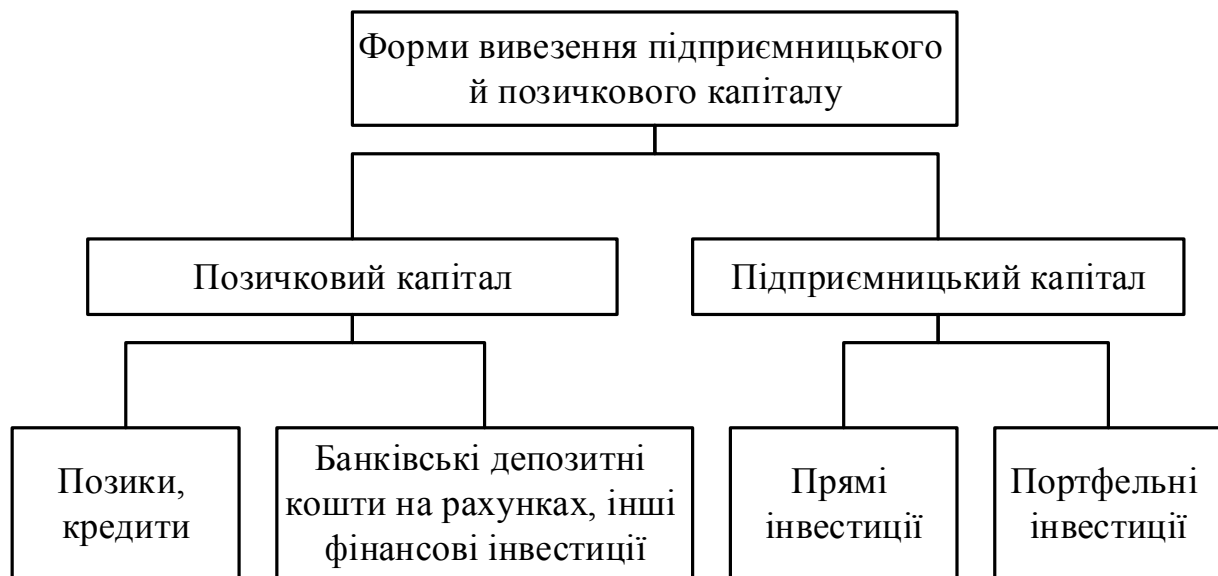

Рис. 10.1. Форми вивезення підприємницького й позичкового капіталу.

Підприємницький капітал – це інвестиції в нові і вже наявні підприємства. Розрізняють такі два види інвестицій:

1) **прямі** – капіталовкладення безпосередньо в машини, обладнання та інші фактори виробництва;

2) **портфельні** – вкладення в акції, облігації та інші цінні папери зарубіжних підприємств.

Особливою формою портфельних інвестицій є участь іноземного капіталу в спільних підприємствах, коли контрольний пакет акцій залишається в національних державних або приватних фірмах. Натомість іноземний капітал отримує належну йому частку прибутку, яку він вивозить з країни або використовує для інвестицій на місці.

У першій половині ХХ століття розвинені країни безперервно нарощували вивезення капіталу в країни, що розвиваються. Для цього існували такі причини:

- залежність цих суб'єктів від сировинної бази згаданих країн, що потребувало інвестицій у видобувну промисловість;
- розміщення за кордоном трудомістких галузей – текстильної, чорної

металургії тощо;

– низькі виробничі витрати на іноземних підприємствах.

Однак, починаючи з 80-х років минулого століття, ситуація змінилась таким чином:

1. Місцем вкладання прямих іноземних інвестицій стають індустриальні держави з традиційно високим рівнем розвитку обробної промисловості. Вони привабливі для вкладень капіталу завдяки наявності потенційних ринків складних наукомістких промислових виробів з високою ефективністю експорту, можливості отримання доступу до найновіших прогресивних технологічних процесів і сучасних методів управління виробництвом.

2. Розпочався процес вивезення капіталу з країн, що розвиваються. Його перша і найголовніша мета – розширення меж діяльності національного капіталу, для якого стали вузькими рамки малорозвиненого внутрішнього ринку. Такий капітал не має можливості «в домашніх умовах» забезпечити отримання належного прибутку, оскільки функціонує в слаборозвиненій економічній структурі з надзвичайно обмеженим внутрішнім ринком.

3. Запровадження реекспорту – увезення товарів з країни-виробника в країну-інвестор або в треті країни, що дає можливість одержувати високий прибуток за рахунок низьких витрат у тих країнах, де вони виробляються.

Інтернаціоналізація виробництва, розвиток і посилення міждержавних господарських зв'язків, усе це об'єктивно зумовлює укладання багатосторонніх міждержавних угод, створення міжнародних економічних організацій, зокрема Європейського Союзу (ЄС). Інші структури були створені для організації та впорядкування окремих міжнародних господарських процесів (валютних, кредитних тощо), наприклад, Міжнародний валютний фонд (МВФ), Міжнародний банк розвитку і реконструкції (МБРР).

10.3. Міжнародна торгівля та особливості зовнішньоторговельної політики

Самостійно виготовляти всі види товарів, так само як і створювати й удосконалювати всі типи факторів виробництва не під силу жодній, навіть найбагатшій і великій країні. Ось чому країни відкривають свої кордони для міжнародної торгівлі й руху основних видів виробничих ресурсів і тим самим беруть участь у зовнішній торгівлі, яка для кожної з них важлива через ті вигоди, які вона при цьому має. Отже, більшість країн світу ведуть експортно-імпортні операції.

Продукція країни, яка реалізується за кордоном, називається **експортом**. Економічна ефективність експорту зумовлена тим, що країна вивозить на зовнішній ринок ті товари й ті послуги, витрати на виробництво яких нижчі за світові. Розмір вигоди від здійснення експортних операцій для країни залежить від співвідношення національної та інтернаціональної вартості благ, від продуктивності праці в країнах, що беруть участь у міжнародному обігу цих благ, а також від умов торгівлі та валютного курсу.

У процесі **імпорту**, тобто продажу іноземної продукції на національному ринку, країна здійснює придбання товарів, виробляти які в цей період їй економічно не вигідно. Інакше кажучи, країна купує блага з меншими витратами, ніж реальна вартість їхнього виробництва в її межах. Визначаючи економічну ефективність зовнішньої торгівлі, обчислюють той економічний вигравш, який має та чи інша країна внаслідок швидкого задоволення власних потреб у певних товарах за рахунок імпорту й вилучення ресурсів, необхідних їй для виробництва подібних товарів.

На відміну від експорту, імпорт перебуває в досить тісному взаємозв'язку з національним доходом. По-перше, імпортні товари можуть використовуватись країною як проміжний продукт або сировина для виготовлення інших вітчизняних товарів, а, по-друге, зростання національного доходу країни веде до збільшення витрат на імпортні товари і послуги.

Різниця між обсягами експорту країни та її імпорту, називається **чистим експортом (NX)**. Цей показник відображається в торговельному балансі країни і характеризує результати її діяльності в міжнародній торгівлі. Якщо країна за певний проміжок часу здійснила більше експортних операцій, ніж імпортних, то вона має додатне сальдо торговельного балансу, а її національний дохід зростає завдяки участі в зовнішній торгівлі. Перевага імпорту над експортом розглядається як «втрата» доходу, тобто формується від'ємне сальдо торговельного балансу.

У цілому сальдо торговельного балансу залежить від дії ряду факторів, основними з яких є умови торгівлі, валютний курс, зміна національного доходу в країні та за її межами. Покращення умов торгівлі зумовлює зростання експорту й формування додатного сальдо торговельного балансу. Подібний ефект справляє також підвищення курсу валюти, оскільки це сприяє переміщенню внутрішнього попиту з товарів зарубіжного виробництва на вітчизняні. Зростання доходу всередині країни веде до збільшення споживання імпортової продукції, а, отже, погіршує торговельний баланс. Підвищення національного доходу інших країн, з якими існують тісні торговельні зв'язки, в інших рівних умовах покращує торговельний баланс.

Зовнішня торгівля, впливаючи на процеси всередині національних економік, підлягає державному регулюванню. **Зовнішньоторговельна політика** – це система заходів держави для захисту внутрішнього ринку або регулювання обсягу зовнішньої торгівлі, зміни її структури і напрямків товарних потоків. За типами зовнішньоторговельна політика поділяється таким чином:

1. Фритредерство – відкритий тип політики, який заохочує або не чинить опору вивезенню і ввезенню товарів та послуг.

2. Протекціонізм – зовнішньоторговельна політика захисту внутрішнього ринку від іноземної конкуренції.

Протекціоністська політика проводиться за рахунок використання як тарифних, так і нетарифних інструментів впливу на стан макроекономічної рівноваги у відкритій економіці.

Тарифні інструменти дають можливість визначати розмір державних стягнень з кожної одиниці товару, який ввозиться із-за кордону. Існують такі види тарифних інструментів:

1. Мито – обов’язковий внесок, який справляють митні органи під час експорту або імпорту товару. З огляду на практику стягнення, цей внесок має такі підвиди:

1.1. Імпортне (адвалерне) мито – це фіксована сума відсотка від ціни імпортного товару.

1.2. Специфічне мито – це фіксована ставка з одиниці товару, яка встановлюється на вагу або об’єм імпортного товару.

1.3. Комбіноване мито – одночасне стягнення адвалерного і специфічного мита.

1.4. Експортне мито – обов’язковий внесок, який вводить для підтримки достатнього рівня внутрішньої пропозиції товару і запобігання надлишкового експорту субсидованого товару.

Нетарифні інструменти зовнішньоторговельної політики дозволяють обмежувати імпорт товарів на користь вітчизняних без застосування податкових важелів. Існують такі нетарифні інструменти:

1. Кількісні обмеження – адміністративна форма регулювання торговельного обігу, коли встановлюють кількість і номенклатуру товарів, дозволених для експорту й імпорту. Мають такі різновиди:

1.1. Квотування – обмеження в кількісному або вартісному вираженні обсягу продукції, яку дозволено ввозити в країну (імпортна квота) або вивозити із країни (експортна квота) за певний проміжок часу.

1.2. Ліцензування – видача державою ліцензій на імпорт або експорт обмеженого обсягу продукції і заборона неліцензованої торгівлі.

2. Заохочення експорту товарів шляхом видачі субсидій, надання пільгових режимів кредитування й оподаткування.

3. Демпінг – просування товарів на зовнішній ринок за рахунок зменшення експортних цін нижче від нормального рівня, який існує в цих країнах.

Зовнішньоторговельна протекціоністська політика має ряд неоднозначних для різних економічних суб’єктів наслідків. Так, національні виробники розширюють обсяг продажу власних товарів, оскільки імпортні вироби стають більш дорогими, а споживачі переорієнтовують свій попит на продукцію вітчизняного виробництва. Висока ціна на імпортні товари дає можливість національним виробникам реалізовувати свою продукцію також за більш високими цінами і тим самим отримувати додатковий дохід.

Споживачі змушені платити однаково високу ціну як за вітчизняні, так і за імпортні товари, а держава внаслідок проведення протекціоністської політики має додаткові надходження до бюджету. Отже, врешті-решт результат впливу протекціоністської політики на економіку зводиться до перерозподілу доходів на користь державного бюджету і виробників у тих галузях, що конкурують з імпортом.

10.4. Валютний курс та валютна політика

Коли країни ведуть торговельні й фінансові операції, то виникає валютний ринок, на якому відбувається взаємний обмін національних валют і встановлюється їх курсова вартість. У процесі експорту-імпорту товарів та послуг, переміщення капіталів і факторних доходів валюти різних держав не можуть слугувати законним платіжним засобом на території більшості країн, а це потребує уніфікації міжнародного грошового обігу і встановлення валютних курсів.

Валюта – це грошова одиниця, яка використовується для здійснення розрахунків у міжнародних економічних операціях, а під **валютним курсом** передусім розуміють ціну національної грошової одиниці, вираженої в іноземній валюті. Останній визначається за допомогою операції, яка дістала назву котирування валют. Залежно від способу виконання розрізняють такі види цієї операції:

1. **Пряме котирування**, коли одиницю іноземної валюти оцінюють певною кількістю національної, тобто з'ясовують, скільки національних грошей можна придбати за одну іноземну грошову одиницю. Скажімо курс $1 \$ = 40,0$ грн – це і є приклад прямого котирування валют.

2. **Зворотне котирування**, одиницю національної валюти оцінюють певною кількістю іноземної, отже, скільки іноземної валюти можна придбати за одну національну грошову одиницю (наприклад, $1 \text{ грн} = 0,025 \$$).

Валютний курс показує, скільки номінальних грошових одиниць однієї країни можна придбати за одну номінальну грошову одиницю іншої країни. Однак для оцінювання конкурентноздатності національних товарів у світовій торгівлі використовують показник реального валютного курсу.

Реальний валютний курс (e) – це відносна ціна товарів, вироблених у двох країнах. Цей показник відображає співвідношення цін на внутрішньому і зовнішньому ринках, що дозволяє робити висновок про експортну або імпортну орієнтацію економіки в міжнародній торгівлі.

Визначають реальний курс валюти шляхом коригування номінального курсу на співвідношення внутрішніх і світових цін, а саме:

$$e_r = e \frac{P_d}{P_f}, \quad (10.1)$$

де e – номінальний валютний курс; P_f – зовнішня ціна товару в іноземній валюті; P_d – ціна товару на внутрішньому ринку в національній валюті.

Зростання реального валютного курсу показує, що ціни на іноземні товари в національній валюті перевищують ціни на аналогічні товари вітчизняного виробництва. Ця обставина сприяє підвищенню конкурентноздатності національної продукції, оскільки товари, що виробляються в країні, стають дешевшими від закордонних. Зменшення реального курсу валюти означає зниження конкурентноздатності вітчизняних товарів.

Якщо розглядати фактори, котрі впливають на валютний курс, то це, насамперед, зміни, що відбуваються в експорті й імпорті. А раз так, то розглянемо всі чинники, пов'язані з веденням експортно-імпортних операцій країн.

1. Співвідношення темпів зростання доходу в різних країнах. Як було зазначено вище, обсяг споживацьких витрат перебуває в безпосередній залежності від рівня національного доходу країни. Разом із його зростанням збільшується споживання вітчизняних та імпортних товарів. Отже, імпорт товарів і послуг залежить від цього показника. Якщо зростання національного доходу в одній країні випереджає його збільшення в іншій, то це означає, що обсяг імпорту закордонних товарів буде зростати швидше від експорту. Зростання попиту на імпортні товари буде свідчить також про підвищення попиту на іноземну валюту. Це відбувається внаслідок того, що закупівля товарів на міжнародних ринках здійснюється або в доларах США, або в грошових одиницях країни виробника, коли операцію здійснюють безпосередньо на її внутрішньому ринку. Підвищення попиту на іноземну валюту зумовлює зниження курсу національної валюти. Саме тому всі фактори, що приводять до зростання доходу, сприяють зниженню валютного курсу і навпаки.

2. Відносна зміна рівня цін. Якщо темпи зростання цін в одній країні перевищують відповідні показники в іншій, то імпортні товари до моменту зміни курсу будуть відносно дешевшими. А споживачі переорієнтують свої витрати на іноземні товари, що зумовить зростання попиту на іноземну валюту і зниження курсу національної.

3. Зміна споживацьких уподобань. Поява на ринку нових модифікацій продукту, мода, реклама змінюють у людей уявлення про споживчі властивості товару. І якщо імпортні товари стають більш привабливими, то їх споживання буде зростати. Отже, зросте також попит на іноземну валюту, а курс національної валюти знизиться. Якщо смаки споживачів зміняться в бік уподобань вітчизняних товарів, то відбудуться протилежні процеси.

4. Торговельна політика. Активна дія цього чинника може впливати на обсяги експорту й імпорту, а тому й на попит і пропозицію валюти з боку експортерів та імпортерів. Уведення митних тарифів, імпортних квот, ліцензування обмежують імпорт і сприяють підвищенню курсу національної валюти. До того ж експортні субсидії, кредитування експорту, демпінг, усі ці заходи зумовлюють розширення експорту національних товарів і, зрештою, також виявляють належний вплив на підвищення курсу національної валюти.

Міжнародна економічна інтеграція країн належить до важливих чинників формування валютних курсів. Разом із підвищенням рівня економічного розвитку й ступеня інтегрованості країни у світогосподарську систему внутрішні ціни наближаються до світового рівня, що автоматично сприяє зростанню реального курсу національної валюти. Отже, міжнародна конкуренція в довгостроковому періоді веде до вирівнювання внутрішніх і зовнішніх цін на товари та послуги.

Відповідно до згаданої закономірності було сформульовано концепцію **паритету купівельної спроможності**, під яким розуміють такий рівень валютного курсу, який сприяє вирівнюванню купівельної спроможності кожної із валют. Коли інфляція усередині країни вища від інфляції за кордоном, то національна валюта буде мати тенденцію до здешевлення. У відповідь на це номінальний курс валюти буде змінюватися настільки, наскільки це необхідно для компенсації різниці згідно з динамікою цін. Інакше кажучи, зниження або підвищення співвідношення індексів цін зумовить компенсаційне підвищення або зниження валютного курсу на ту саму величину.

Встановлення курсу валюти відбувається на однойменному **ринку**, під яким розуміють систему економічних відносин, що виникають під час купівлі-продажу національних грошових одиниць та іноземної валюти з метою їх використання в обслуговуванні міжнародних розрахунків.

Пропозицію ринку валюти формує та її кількість, що може бути запропонована для обміну на іншу валюту з урахуванням певного рівня валютного курсу. Попит відображає ту кількість валюти, яка може бути придбана за певну кількість іншої валюти, запропонованої для обміну з огляду на певний рівень валютного курсу. Останній прямо залежить від кількості грошей в обігу, а тому і від політики держави в цій сфері.

Державне регулювання валютного курсу – це система заходів уряду, спрямованих на підтримку стабільності національної грошової одиниці. Таким чином вдається регулювати експортно-імпортні потоки товарів і змінювати сальдо платіжного балансу в рахунках поточних операцій і валютних резервів. Існує кілька методів валютної політики, а саме:

1. Девальвація – дії уряду, що сприяють зниженню валютного курсу в країні шляхом збільшення пропозиції грошей. Зниження валютного курсу означає, що товари цієї країни стають на міжнародних ринках більш дешевими, що підвищує попит на них з боку іноземців і робить вигідним нарощування експорту. Імпортні ж товари стають більш дорогими, унаслідок чого на них знижується внутрішній попит.

2. Ревальвація – дії уряду, що мають на меті підвищення валютного курсу в країні шляхом скорочення пропозиції грошей. Підвищення курсу валюти має протилежні до описаних вище наслідки.

3. Валютна інтервенція – це втручання центрального банку країни в операції на відкритому ринку з метою впливу на валютний курс через купівлю-продаж іноземної валюти. Якщо центральний банк продає валюту за рахунок скорочення власних офіційних валютних резервів, то тим самим він сприяє збільшенню її пропозиції, зниженню кількості національних грошей в обігу і підвищенню ціни національної валюти. Купівля ж валюти центральним банком забезпечує приріст валютних резервів, збільшення пропозиції грошей на внутрішньому ринку і веде до знецінювання національної валюти.

Залежно від ступеня втручання держави в процес встановлення рівноваги на валютному ринку розрізняють такі режими валютних курсів:

1. **Гнучкі**, серед яких *вільні (плаваючі)* валютні курси, що складаються на валютному ринку під впливом попиту і пропозиції, а валютна політика з боку держави не ведеться. А також *регульовані* валютні курси, що підлягають регулюванню з боку держави.

2. **Фіксовані**, встановлені урядом у вигляді зобов'язання втримувати курс національної валюти в офіційно передбачених межах курсових коливань.

10.5. Платіжний баланс та його регулювання

Участь країни в зовнішній торгівлі – це не єдиний напрям її міжнародної діяльності. Економічні суб'єкти різних країн обмінюються товарами, надають послуги, переказують кошти іншим суб'єктам, дарують, позичають і повертають кошти, інвестують капітали у господарства інших країн. Особливості міжнародного руху товарів, послуг, доходів і капіталу відображено в платіжному балансі країни, котрий, до речі, включає в себе як одну із складових і торговельний баланс.

Платіжний баланс – це статистичний звіт, побудований у формі бухгалтерських рахунків, про торговельні й фінансові операції суб'єктів країни із сектором «зовнішній світ» за певний проміжок часу, як правило, за рік.

У платіжному балансі виділяється п'ять рахунків, це схематично показано в табл. 10.1.

Таблиця 10.1

Структура платіжного балансу країни

	Рахунок платіжного балансу	Кредит (надходження грошей)	Дебет (грошові витрати)	Сальдо
1	Торговельний баланс	Виторг від експорту товарів	Витрати на імпорт	
2	Баланс послуг	Виторг від надання послуг із за кордону	Оплата послуг, отриманих із-за кордону	
3	Баланс переказів	Перекази із-за кордону	Перекази за кордон	
4	Поточні операції 1+2+3			<i>NX</i> (чистий експорт)
5	Операції з капіталом	Імпорт капіталу	Експорт капіталу	<i>NKX</i> (чистий експорт капіталу)
6	Валютні резерви	Зниження валютних резервів	Зростання валютних резервів	Сальдо платіжного балансу

Торговельний баланс відображає різницю між експортом й імпортом фізичного товару, про що йшла мова вище. Окремим рахунком виділяється

баланс послуг, до якого вносяться операції, пов'язані з туризмом, транспортом і зв'язком, будівництвом, фінансами.

У **балансі переказів** відображено такі статті

- заробітна плата, отримана за кордоном;
- доходи від іноземних фінансових активів (дивіденди, прибуток від участі в статутному капіталі, відсотки за кредит, відсотки за депозити й цінні папери);
- поточні трансферти, які містять у собі перекази приватних і державних коштів в інші країни, гуманітарну допомогу, призначення пенсій, подарунки, внески і платежі для міжнародних організацій.

Усі названі вище види балансу, зокрема торговельний, баланс послуг і переказів формують баланс **поточних операцій**, який дозволяє оцінити в цілому макроекономічні зміни, певних станів національної економіки. Так, якщо країна здійснила більше кредитових операцій, пов'язаних із рухом товарів, послуг, факторів виробництва й отриманих подарунків, то це означає, що зобов'язання світу перед нею збільшилися. Її національне багатство за кордоном нагромаджується, бо іноземні суб'єкти мають здійснювати більше виплат процентів і дивідендів на розміщений капітал за кордоном, а така країна перетворюється в нетто-інвестора по відношенню до інших країн. І навпаки, дефіцит у веденні поточних операцій свідчить про збільшення зобов'язань країни перед зовнішнім світом та про перевищення платежів, внесених нею іноземним інвесторам, порівняно із власними надходженнями.

Показником, який відображає стан балансу поточних операцій, є чистий експорт, про який ми вели мову, розглядаючи результативність торговельних операцій. Насправді, чистий експорт має ширший зміст, оскільки в ньому враховано не тільки результати торгівлі фізичним товаром, а й цілу низку операцій, які можна віднести до імпорто- й експортоподібних.

Рахунок операцій з капіталом відображає результати всіх міжнародних угод, що здійснюються з капітальними активами. Сюди відносяться доходи від продажу акцій, облігацій, нерухомості іноземцям, витрати країни на придбання активів за кордоном, а також отримання міжнародних позик і кредитів.

Сальдо в рахунку операцій з капіталом має назву **чистого експорту капіталу (НКХ)**. Сальдо вважається додатним, якщо імпорт капіталу перевищує його експорт ($НКХ > 0$), і від'ємним, коли виявляється перевищення експорту капіталу над імпортом ($НКХ < 0$). У першому випадку країна має чистий приплив капіталу, а в другому – чистий відплив капіталу.

Валютні резерви включають високоліквідні активи в конвертованій іноземній валюті, які перебувають у власності або під контролем Центрального банку. До них відносяться готівка і депозити в іноземній валюті, облігації, казначейські векселі, монетарне золото, спеціальні права запозичення (СПЗ), кредитна частка країни у МВФ.

На згаданому рахунку відображаються операції купівлі-продажу іноземної валюти, золота та інших активів, здійснювані центральним банком та

урядом. Метою подібних операцій є врегулювання нерівноваги платіжного балансу, підтримання курсів певних валют тощо.

За рахунок офіційних резервів регулюється дефіцит або пасивне сальдо за двома попередніми статтями платіжного балансу – рахунку поточних операцій та операцій з капіталом. Це відбувається шляхом продажу центральним банком нагромаджених запасів резервних активів або отримання державою валютних кредитів в інших банків. Зменшення резервів центрального банку зумовлює збільшення пропозиції валюти і відображається в кредиті балансу. Активне сальдо в рахунках поточних операцій та операцій з капіталом сприяє зростанню офіційних резервів і відображається в дебеті балансу.

Платіжний баланс може бути урівноваженим (коли його сальдо дорівнює нулю), а також мати в різні періоди активне або пасивне сальдо. **Активне сальдо (профіцит)** платіжного балансу означає, що сумарний обсяг платежів із-за кордону перевищив у поточному періоді сумарний обсяг коштів, переведених за кордон. При цьому, здійснюючи зовнішньоторговельні та фінансові операції, економічні суб'єкти ввезли у країну більше іноземної валюти, ніж витратили. Унаслідок цього в країні відбувся приріст офіційних резервів.

Пасивне сальдо (дефіцит) платіжного балансу означає, що економічні суб'єкти країни за певний період заплатили іноземцям більше, ніж одержали від них, а тому на руках в іноземних економічних суб'єктів перебуває та чи інша сума національних грошей, яка і створює дефіцит платіжного балансу цієї країни. Така сума буде пред'явлена для обміну на іноземну валюту, що й спричинить скорочення пропозиції валюти на ринку.

Зауважимо, що залучення валюти в країну через виконання експортоподібних операцій відображається в кредитових статтях платіжного балансу, сприяючи зростанню пропозиції валюти на її внутрішньому ринку. Відплив валюти із країни внаслідок проведення імпортоподібних операцій відображається в дебетових статтях платіжного балансу, що означає скорочення пропозиції валюти на її внутрішньому ринку. Якщо за результатами міжнародної економічної діяльності в країні склався дефіцит платіжного балансу, то це свідчить про те, що її економічні суб'єкти використали більше валюти, ніж залучили.

Регулювання дефіциту платіжного балансу країни відбувається двома шляхами: або через запозичення валюти в іноземних інституційних структурах, або через використання офіційних валютних резервів, які перебувають на зберіганні в центральному банку. Якщо для покриття дефіциту використовуються офіційні резерви, то це зменшує їхню величину і збільшує пропозицію іноземної валюти на ринку. Саме тому скорочення офіційних валютних резервів відображається в кредитових статтях балансу і вважається експортоподібною операцією.

Величина, на яку відбулося скорочення запасу валютних резервів, показує масштаб дефіциту платіжного балансу. Отже, сальдо балансу валютних резервів відображає сумарне сальдо платіжного балансу країни.

Зауважимо, що всі економічні зміни, що набули прояву в платіжному балансі, урешті-решт, впливають на валютний курс. Величина останнього залежить від обсягів експорту й імпорту, припливу й відпливу капіталу, зміни обсягу офіційних резервів.

Урівноважити в країні попит і пропозицію валюти, якщо рівновага між ними порушилась під час виконання експортно-імпортних операцій, які відображаються на поточному рахунку платіжного балансу, може приплив або відплив капіталу. **Рахунок операції з капіталом** у платіжному балансі відображає згадані процеси і підтверджує те, що фактори, які викликають приплив капіталу в країну, сприяють підвищенню курсу її національної валюти і навпаки.

Головний фактор, яким керується інвестор у виборі країни розміщення капіталу, – це розмір реальних ставок позичкового відсотка. Чим вони більші, як і рівень дохідності капіталу у певній країні відносно інших країн, тим вона привабливіша для вкладання фінансових засобів. Збільшення попиту на фінансові активи держави відображається в пропозиції іноземної валюти, зумовлюючи підвищення курсу національних грошей.

Щодо впливу курсу валюти на різні види міжнародного руху капіталу, то це залежить від його призначення. Так, увезення довгострокового капіталу в країну розраховано на перспективу, отже, на ньому мало відображаються зміни курсу валюти. Для ввезення короткострокового капіталу в країну із вільно конвертованою валютою, навпаки, валютний курс має велике значення, оскільки тут виникає можливість отримання вигоди від курсових коливань. Як правило, ввезення капіталу збільшується перед можливою ревальвацією валюти, а після її здійснення збільшується вивезення капіталу.

ВИСНОВКИ

- 1. Світове господарство – це сукупність взаємопов'язаних між собою національних економік, що взаємодіють на основі міжнародного поділу праці.*
- 2. Існують такі етапи розвитку світового господарства: світова торгівля, іноземні інвестиції та економічна інтеграція.*
- 3. Основні форми економічних відносин у світі – це міжнародна торгівля, міжнародний рух капіталі, міграція робочої сили та міжнародні валютно-фінансові відносини.*
- 4. Міжнародна міграція робочої сили – переміщення працездатного населення з однієї країни іншу з метою пошуку роботи і нових сфер застосування власних здібностей, кращих умов життя.*
- 5. Міжнародний рух капіталу – це переміщення коштів за кордон (або з-за кордону), що має на меті отримання прибутку. Формами цього руху є підприємницький та позичковий капітал.*
- 6. Експортно-імпортні операції в країні регулюють шляхом проведення зовнішньоторговельної політики – системи заходів держави, спрямованих на захист внутрішнього ринку або встановлення обсягу зовнішньої торгівлі,*

зміни її структури та напрямів товарних потоків. Існує два види такої політики – фритредерство і протекціонізм. Другий вид передбачає використання як тарифних, так і нетарифних інструментів.

7. Для проведення міжнародних економічних операцій використовують грошову одиницю, яку називають валютою. Валютний курс відображає ціну національної грошової одиниці, виражену через іноземну валюту. Валютний курс перебуває під впливом співвідношення темпів зростання доходу в різних країнах, відносної зміни рівня цін і споживацьких уподобань, торговельної політики.

8. Встановлення курсу валюти відбувається безпосередньо на однойменному ринку і такий процес зазнає впливу політики держави. Для цього існують методи валютної політики – девальвації, ревальвації або валютної інтервенції. Залежно від ступеня втручання держави в процес встановлення ринкової рівноваги розрізняють гнучкі й фіксовані валютні курси.

9. Особливості міжнародного руху товарів, послуг, доходів і капіталу відображають у платіжному балансі держави – статистичному звіті, який побудовано у формі бухгалтерських рахунків про торговельні й фінансові операції вітчизняних суб'єктів із сектором «зовнішній світ» протягом певного проміжку часу, як правило, за рік. Платіжний баланс може бути урівноваженим (його сальдо дорівнює нулю), а також мати в різні періоди активне або пасивне сальдо. Неврівноважений платіжний баланс потребує регулювання з боку держави. Для цього застосовуються заходи бюджетно-податкової або кредитно-грошової політики.

ВПРАВИ ДО ТЕМИ 10

Вправа 1. Для кожного з наведених положень знайдіть відповідний термін або поняття серед перелічених нижче.

1. Систематизований запис усіх міжнародних операцій резидентів країни з нерезидентами за певний проміжок часу.

2. Економіка країни, яка здійснює експортно-імпорتنі операції на ринкових засадах.

3. Система заходів держави, що має на меті захист внутрішнього ринку від іноземної конкуренції.

4. Обов'язковий внесок, що справляють митні органи в процесі експорту або імпорту товару.

5. Інструменти, які дозволяють зменшувати продаж імпортованих товарів на користь вітчизняних без застосування податкових важелів впливу.

6. Продаж товарів на зовнішньому ринку за більш низькими цінами, ніж склалися у певних країнах.

7. Грошова одиниця, яку використовують для здійснення розрахунків за міжнародними угодами.

8. Курс валюти, який підтримується центральним банком країни за допомогою здійснення валютної інтервенції.

9. Брак або наявність обмежень, що перешкоджають чи заохочують вкладення або відплив іноземних інвестицій.

10. Ціна однієї одиниці валюти, виражена в грошових одиницях іншої держави.

11. Вираження одиниці іноземної валюти через певну кількість національної валюти.

12. Вираження одиниці національної валюти через певну кількість іноземної.

13. Кількість валюти, яка може бути запропонована для обміну на іншу валюту, з урахуванням певного рівня валютного курсу.

14. Кількість валюти, яка може бути придбана за певну кількість іншої валюти з урахуванням певного рівня валютного курсу.

15. Дії уряду, метою яких є зниження курсу національної валюти відносно курсів інших валют.

16. Дії уряду, що спрямовані на підвищення курсу національної валюти відносно курсів інших валют.

17. Втручання центрального банку країни в операції на відкритому ринку з метою впливу на валютний курс шляхом купівлі-продажу іноземної валюти.

18. Валютний курс, який формується на однойменному ринку, коли з боку держави не ведеться валютна політика.

Терміни та поняття

а) Пряме котирування валюти;	м) валютна інтервенція;
б) нетарифні інструменти торгової політики;	н) обернене котирування валюти;
в) попит на валюту;	п) демпінг;
г) фіксований валютний курс;	р) ступінь мобільності капіталу;
д) відкрита економіка;	с) валютний курс;
е) пропозиція валюти;	т) ревальвація;
ж) валюта;	у) протекціонізм;
и) мито;	ф) девальвація.
к) платіжний баланс;	
л) вільний валютний курс;	

Вправа 2. У наведених нижче завданнях знайдіть єдиний правильний варіант відповіді.

1. Який з наслідків справляння мита, на відміну від дій квоти, має місце в міжнародній торгівлі?

- а) Скорочення обсягу міжнародної торгівлі;
- б) підвищення цін на товари;

- в) є джерелом доходів до державного бюджету;
- г) правильної відповіді немає.

2. Яка з наведених форм торговельних бар'єрів не є суттєвою перешкодою для вільної торгівлі?

- а) Квота на імпортовані товари;
- б) ліцензії на експорт й імпортовані товари;
- в) добровільні обмеження на експорт товарів;
- г) правильної відповіді немає.

3. Які економічні операції не враховуються в поточних операціях платіжного балансу?

- а) Транспортні послуги, надані іноземним державам;
- б) товарний експорт;
- в) чисті доходи від інвестицій;
- г) зміни обсягу активів країни за кордоном.

4. Яке явище супроводжує девальвацію валюти в країні?

- а) Відмова від золотого стандарту;
- б) дефіцит торговельного балансу;
- в) внутрішня купівельна спроможність одиниці валюти знизилась;
- г) уряд підвищив ціну, за якою він буде купувати золото.

5. Які можуть бути зміни фізичного обсягу експорту й імпорту України, викликані помітним зниженням ціни гривні в іноземних валютах?

- а) Зростання експорту й імпорту;
- б) експорт знизиться, а імпортовані товари зросте;
- в) зниження експорту й імпорту;
- г) експорт зросте, а імпортовані товари знизиться.

6. Який фактор зумовлює курс валюти?

- а) Розмір золотого запасу країни;
- б) рівень національного доходу;
- в) попит і пропозиція іноземних валют;
- г) усі відповіді правильні.

7. За якої умови в країні збільшиться активне сальдо платіжного балансу?

- а) Зниження реальних ставок позичкового відсотка;
- б) підвищення темпів економічного зростання;

- в) зростання темпів інфляції;
- г) жодне із явищ не буде спостерігатись.

8. *Україна вирішує встановити контроль над зовнішньою торгівлею, аби знизити дефіцит платіжного балансу. Яким буде наслідок цього рішення?*

- а) Зниження обсягу імпорту;
- б) зниження рівня інфляції;
- в) зниження обсягу експорту;
- г) зменшення сальдо торговельного балансу.

9. *Якщо під дією режиму фіксованого валютного курсу рівень інфляції в Україні виявиться вищим, то який з наслідків матиме місце?*

- а) Обсяги експорту й імпорту зростуть;
- б) обсяг експорту знизиться, а імпорту зросте;
- в) обсяги експорту й імпорту знизяться;
- г) обсяг експорту зросте, а імпорту знизиться.

10. *Який з нижчеперелічених заходів сприяє збільшенню пропозиції іноземної валюти в обмін на вітчизняну?*

- а) Імпорт капіталу;
- б) імпорт товарів;
- в) імпорт послуг;
- г) експорт капіталу.

11. *Якщо країна з метою зниження високого рівня інфляції проводить рестриктивну грошову політику, то який наслідок матиме місце?*

- а) Підвищення конкурентоспроможності продукції цієї країни;
- б) підвищення валютного курсу цієї країни;
- в) збільшення обсягу експорту;
- г) зниження обмінного курсу валюти.

12. *Якщо величина офіційних валютних резервів центрального банку не зміниться, то яким буде наслідок за інших рівних умов?*

- а) Сальдо торговельного балансу буде дорівнювати нулю;
- б) сальдо поточних рахунків буде дорівнювати нулю;
- в) сальдо капітальних рахунків буде дорівнювати нулю;
- г) сальдо платіжного балансу буде дорівнювати нулю.

13. *Який існує шлях подолання дефіциту платіжного балансу?*

- а) За допомогою девальвації валюти;
- б) збільшення зовнішньої заборгованості країни;

- в) використання резервів іноземної валюти;
- г) правильна відповідь у пп. б, в.

14. Яка з ознак сальдо платіжного балансу країни дійсна?

- а) Додатне, якщо обсяг експорту товарів перевищує імпорт;
- б) зведене до нуля;
- в) додатне, якщо на рахунках руху капіталів зафіксовано перевищення припливу капіталів над відпливом;
- г) дефіцитне, якщо на рахунках поточних операцій сальдо від'ємне.

15. Якщо сальдо торговельного балансу додатне, то яким буде баланс поточних операцій?

- а) З плюсом;
- б) з мінусом;
- в) збалансованим;
- г) усі відповіді правильні.

16. Яким буде наслідок збільшення пропозиції гривні в умовах її гнучкого валютного курсу?

- а) Збільшення імпорту українських товарів;
- б) зростання активного сальдо торговельного балансу України;
- в) зменшення ціни гривні, вираженої в доларах;
- г) збільшення ціни долара, вираженої в гривнях.

17. Яке явище сприятиме зменшенню дефіциту торговельного балансу в країні за інших рівних умов?

- а) Ціни збільшаться відносно цін інших країн;
- б) ціни зменшаться відносно цін інших країн;
- в) ціни іноземних валют зменшаться;
- г) буде зменшено мито на імпорт.

18. Які кошти не відображаються в рахунках поточних операцій платіжного балансу країни?

- а) Отримані від експорту товарів;
- б) вартість гуманітарної допомоги, яку отримала країна із інших країн для надання допомоги постраждалим від повеней;
- в) доходи резидентів від фінансових активів за кордоном;
- г) усі відповіді неправильні.

19. Якщо населення країни за певний період заплатило іноземцям більше, ніж отримало від них, то яким буде платіжний баланс?

- а) Урівноваженим;
- б) дефіцитним;
- в) профіцитним;
- г) нестабільним.

20. Який буде наслідок від зростання ставки відсотка в умовах високої мобільності капіталу?

- а) Значний приплив іноземних інвестицій;
- б) значний відплив іноземних інвестицій;
- в) додатне сальдо платіжного балансу;
- г) усі відповіді правильні.

21. Які операції не включаються в баланс переказів?

- а) Оплата праці трудових мігрантів;
- б) доходи від іноземних інвестицій;
- в) поточні трансферти;
- г) імпорт капіталу.

22. Яке з тверджень неправильне?

- а) Якщо підсумковий платіжний баланс дорівнює нулю, то платіжний баланс країни врівноважений;
- б) активний підсумковий платіжний баланс дозволяє центральному банку збільшувати валютні резерви;
- в) підсумковий платіжний баланс дорівнює балансові офіційних розрахунків із протилежним знаком;
- г) збільшення офіційних валютних резервів відображається в кредиті, а зменшення – у дебеті.

23. Яким буде наслідок девальвації національної валюти?

- а) Відплив капіталу з країни і дефіцит платіжного балансу;
- б) збільшення сукупного попиту в країні;
- в) скорочення валютних резервів центрального банку і зниження грошової маси;
- г) усі відповіді неправильні.

24. Який дохід дозволяє подолати дефіцит платіжного балансу країни?

- а) Позика за кордоном;
- б) використання золотовалютних резервів країни;

- в) девальвація національної валюти;
- г) правильні відповіді в п. а, б.

Вправа 3. Визначте, яке з положень правильне, а яке помилкове.

1. Надання позик резидентам інших країн відображають у кредиті платіжного балансу країни.
2. Чистий експорт завжди дорівнює розміру чистих іноземних інвестицій.
3. За інших однакових умов підвищення рівня реальної позичкової ставки в країні викликає зменшення припливу чистих іноземних інвестицій.
4. Активний платіжний баланс створює передумови до знецінення валюти.
5. У відкритій економіці внутрішні видатки обов'язково дорівнюють обсягу вироблених у країні товарів і послуг.
6. Чистий експорт – це кількість іноземної валюти, потрібна іноземцям для купівлі вітчизняних товарів.
7. Основа міжнародної мобільності капіталів – це різниця рівнів цін на товари у різних країнах.
8. Якщо валютний курс гривні відносно долара знижується, то можна говорити, що долар знецінився порівняно з нею.
9. Уведення ввізного мита завдає збитків державі.
10. Протекціоністська торговельна політика стимулює вітчизняне виробництво.
11. Пропорція обміну двох валют – це встановлення режиму їхньої конвертованості.
12. Валютний курс встановлює виключно держава.
13. Поточні трансферти включають у рахунок балансу переказів.
14. Ліквідні іноземні активи, що перебувають у власності або під контролем центрального банку, відображаються на рахунках операцій із капіталом.
15. Захист певних галузей економіки з метою обстоювання національної безпеки – один з аргументів на користь установаження торговельних бар'єрів.
16. Економічний добробут населення країни в умовах вільної міжнародної торгівлі завжди нижчий тоді, коли на імпорт уведено мито.
17. Валютний курс залежить від відносних реальних величин ставок позичкового відсотка в різних країнах.
18. Для регулювання зовнішньої торгівлі держава може вводити спеціальні квоти на купівлю-продаж певних товарів.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Галушка З. І. Економіка: теорія і практика: підручник / З. І. Галушка, Г. М. Поченчук; М-во освіти і науки України, Чернів. нац. ун-т. – Чернівці : ЧНУ, 2020. – 232 с.
2. Гальчинський А.С. Економічна теорія: підручник / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко. – Київ : Вища шк., 2007. – 503 с.
3. Горлач М. І. Економічна теорія: підручник / М. І. Горлач, М. О. Соколов, М. І. Кримов, С. Ф. Лисенко та ін. – Київ : Центр навчальної літератури, 2017. – 532 с.
4. Економічна теорія: підручник / В.Д. Лагутін, Ю.М. Уманців, Т.А. Щербакова та ін. ; за заг. ред. В.Д. Лагутіна; М-во освіти і науки України, Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – Київ : КНТЕУ, 2017. – 608 с.
5. Економічна теорія. Політекономія / В. Семененко, Д. Коваленко, В. Бугас, О. Семененко. – Київ : Центр навчальної літератури, 2019. – 428 с.
6. Економічна теорія: підручник [Електронний ресурс] / за заг. ред. Л.С. Шевченко. – Харків : Право, 2016. – 448 с. Режим доступу: <http://elibrary.collegesnau.com/wp-content/uploads/2017/11/MN.pdf>.
7. Економічна теорія: Політекономія: підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – Київ : Знання, 2007. – 719 с.
8. Мочерний С.В. Основи економічної теорії: навч. посіб. 4-те вид., стереотип / С. В. Мочерний, О. А. Устенко. – Київ : Академія, 2016. – 502 с.
9. Основи економічної теорії: підручник / за ред. А.А. Чухна. – Київ : Вища шк., 2015. – 606 с.
10. Помінова І. І. Політична економія: навч.-метод. посіб. / І. І. Помінова. – Харків : MONOGRAF, 2016. – 268 с.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абстрагування 8
Амортизація 108
Аналіз і синтез 8
Антиінфляційна політика 157

Б

Благо 27
Безробіття 158

В

Валовий внутрішній продукт 141
Валовий національний дохід 141
Валюта 177
Валютний курс 177
Валютні резерви
Вартість 27
Відсоток 126
Виробництво 22, 26
Виробничі
– можливості 24
– відносини 50
Виручка 128

Г

Гіперінфляція 155
Господарське товариство 106
Гроші 32

Д

Девальвація 179
Дедукція 8
Депресія 144
Державний бюджет 129
Державні витрати
Дефіцит платіжного балансу
Дефляція 155
Домогосподарство 138
Дохід 118

Е

Економічна політика 11, 53, 90, 147
Економічний закон 9, 29, 33, 66
Економічний інтерес 20
Економічне зростання 25
Економічно активне населення 159
Експорт 174
Ефективність 25

З

Зайнятість 158
Закон Оукена 161
Заробітна плата 121
Засоби виробництва 22

І

Індукція 8
Інтернаціоналізація виробництва 170
Інституціоналізм 7
Імпорт 174
Імпортне мито
Інфляція 154
Інфраструктура ринку 71

К

Картель 89
Категорія 8
Кейнсіанство 7, 160
Класичний напрям 6
Конгломерат 89
Конкуренція 84
Концерн 89
Концентрація капіталу 88
Кон'юнктура ринку 70
Кооператив 106
Крива
– Філіпса 157
– виробничих можливостей 24
– попиту й пропозиції 66, 68
Криза 144

Л

Ліквідність 97
Ліцензування 136

М

Міграція робочої сили 172
Міжнародний рух капіталу 172
Метод 8
Меркантилізм 6
Механізм господарювання 50
Монополія 86
Мито 175

Н

Національна економіка 137
Номінальний ВВП 142
Неокласика 6

О

Оборот виробничих фондів 107
Олігополія 86

П

Паритет купівельної спроможності 178
Піднесення 144
Підприємство 105
Підприємництво 92
Природна монополія 90
Природний рівень безробіття 161
Платіжний баланс 180
Податки 128
Пожвавлення 144
Потреби 7, 19
Попит 66
Привласнення 47
Предмет праці 23
Прибуток 128
Продуктивні сили суспільства 22, 50
Продуктивність праці 27
Пропозиція 68
Протекціонізм 175

Р

Реальний ВВП 142
Ревальвація 179
Рента 125
Рівень безробіття 160
Рівень цін 154
Рівновага ринку 70
Ресурси 7, 22
Ринок 64
Робоча сила 120

С

Світове господарство 169
Стагфляція 155
Структура ринку 71

Т

Товар 27
Типи економічних систем 50
Торговельний баланс
Торговельна політика 178
Трансферти 118

Ф

Фактори виробництва 22
Фіксований валютний курс
Фірма 138
Фонди підприємства 107
Форми
– вартості 30
– власності 47
– ринку 65
Фритредерство 175
Функції
– економічної теорії 11
– грошей 32

Ц

Ціна 32
Ціна землі 126
Централізація капіталу 88
Циклічність 142

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Тема 1. Економічна теорія: предмет і методи пізнання	
1.1. Основні етапи розвитку економічної науки.....	5
1.2. Предмет та метод економічної теорії.....	7
1.3. Економічні категорії та економічні закони.....	9
1.4. Функції економічної теорії. Економіка та економічна політика..	10
Висновки.....	12
Вправи до теми 1.....	12
Тема 2. Суспільне виробництво та форми його організації	
2.1. Мотивація до економічної діяльності: потреби та інтереси....	19
2.2. Суспільне виробництво та його фактори. Виробничі можливості.....	22
2.3. Форми організації виробництва. Товар і його властивості.....	26
2.4. Закон вартості, його функції.....	29
2.5. Форми обміну. Історичний процес виникнення грошей та розвиток їхніх функцій.....	30
Висновки.....	33
Вправи до теми 2.....	34
Тема 3. Типи економічних систем. Відносини власності	
3.1. Сутність власності, її економічна роль.....	47
3.2. Сутність і структура економічної системи	49
3.3. Типи економічних систем.....	50
3.4. Економічна роль держави.....	51
Висновки.....	54
Вправи до теми 3.....	55
Тема 4. Ринок в економічній системі суспільства	
4.1. Сутність і функції ринку.....	64
4.2. Механізм функціонування ринку.....	66
4.3. Структура й інфраструктура ринку.....	70
Висновки.....	73
Вправи до теми 4.....	74
Тема 5. Умови існування ринку: конкуренція та підприємництво	
5.1. Сутність конкуренції та її функції.....	84
5.2. Типи, види та форми конкурентної боротьби.....	85
5.3. Закономірності виникнення монополій та форми їх існування в економіці.....	88
5.4. Соціально-економічні наслідки функціонування монополій. Конкурентна політика держави.....	90
5.5. Сутність підприємництва, умови та види підприємницької діяльності.....	92
Висновки.....	94
Вправи до теми 5.....	95

Тема 6. Підприємство	
6.1. Сутність, основні риси та організаційно-правові форми підприємств.....	105
6.2. Фонди підприємства та процес їхнього відтворення.....	107
Висновки.....	109
Вправи до теми 6.....	109
Тема 7. Доходи та форми їх отримання	
7.1. Сутність і функції доходу.....	118
7.2. Заробітна плата та її фактори.....	120
7.3. Механізм формування ставки заробітної плати.....	123
7.4. Рента, позичковий відсоток і прибуток.....	125
7.5. Податки як дохід держави і підгрунття виконання її регулювальних функцій.....	128
Висновки.....	129
Вправи до теми 7.....	130
Тема 8. Національна економіка та циклічний характер її розвитку	
8.1. Національна економіка: сутність, ознаки та суб'єкти.....	137
8.2. Сутність і причини циклічності економіки.....	142
8.3. Види економічних циклів та стабілізаційна політика держави..	143
Висновки.....	147
Вправи до теми 8.....	148
Тема 9. Інфляція та безробіття	
9.1. Сутність інфляції, її види та причини.....	154
9.2. Соціально-економічні наслідки інфляції та антиінфляційна політика урядів.....	156
9.3. Сутність категорій зайнятості й безробіття.....	158
Висновки.....	162
Вправи до теми 9.....	162
Тема 10. Міжнародні економічні зв'язки та розрахунки	
10.1. Сутність світового господарства та основні етапи його розвитку.....	169
10.2. Форми міжнародних економічних відносин.....	171
10.3. Міжнародна торгівля та особливості зовнішньоторговельної політики.....	174
10.4. Валютний курс та валютна політика.....	177
10.5. Платіжний баланс та його регулювання.....	180
Висновки.....	183
Вправи до теми 10.....	184
Використана література.....	191
Предметний покажчик.....	192

Навчальне видання

Ганна Миколаївна **Пилипенко**
Юрій Іванович **Пилипенко**

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Навчальний посібник

Редактор О. Н. Ільченко

Підп. до друку 03.10.2022. Формат 30x42/4.
Папір офсет. Ризографія. Ум.друк.арк. 11,6.
Обл.-вид. арк. 14,9. Тираж 300 пр. Зам. № .

Підготовлено до друку та видруковано
в Національному технічному університеті «Дніпровська політехніка».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК 1842 від 11.06.2004 р.
49005, Дніпро, просп. Д. Яворницького, 19.

ДЛЯ ПОДАТОК
